

Josephi Rozgonyi
Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani

Rozgonyi József
Kétségek a kanti transzcendentális idealizmus alapvetéseivel kapcsolatban

Sorozatszerkesztő

MESTER BÉLA

Josephi Rozgonyi
Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani

Rozgonyi József
**Kétségek a kanti transzcendentális idealizmus
alapvetéseivel kapcsolatban**

Fordította • *Guba Ágoston*
A jegyzeteket összeállította • *Guba Ágoston – Mester Béla*
A fordítást az eredetivel egybevetette • *Kondákor Szabolcs*
A latin szöveg sajtó alá rendezésében részt vett • *Gángó Gábor*

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 2017

A kötet *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K104643 számú OTKA-kutatás keretében készült.

Fordítás © Guba Ágoston

Jegyzetek © Guba Ágoston – Mester Béla

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A kiadó könyvei nagy kedvezménnyel az interneten is megrendelhetők.

www.gondolatkido.hu

facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István

Szöveggondozó Békési Bernadett

A borítón a mű eredeti kiadásának illusztrációja

A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 693 805 5

ISSN 2498-8758

Tartalom

MESTER BÉLA

**Rozgonyi József *Dubiája* a magyar Kant-vita és
a magyar filozófiatörténet-írás kontextusában** 9

A Dubia kiadásának előkészítése során követett elvekről (Mester Béla) 17

A Dubia magyar fordítása elé (Guba Ágoston) 20

JOSEPHI ROZGONYI

Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani

ROZGONYI JÓZSEF

Kétségek a kanti transzcendentális idealizmus alapvetéseivel kapcsolatban 23

Viris clarissimis Jacob Halensis, Reinhold Jenensis, academiae professoribus
sapientiae philosophiae

Az igen kiváló uraknak, Jacob hallei és Reinhold jénai akadémiai
filozófiaprofesszoroknak 27

Prologus

Prológus 30

Dubiorum de initiis transcendentalis idealismi pars prior:	
De iis, quae in Kantii theoria prima sunt	
A transzcendentális idealizmus alapvető tételeivel kapcsolatos kétségek.	
Első rész. Amik Kant elméletében elsődlegesen	37
 Caput I. De habitu systematis Kantiani ad Humii dubitationem de notione causae	
Első fejezet. A kanti rendszer hozzáállása Hume-nak az ok fogalmával	
kapcsolatos kétségéhez	37
 Caput II. Propositionum metaphysicorum certitudo non a prioritate	
notionum repetenda est	
Második fejezet. A metafizikai kijelentések bizonyosságát nem lehet	
a fogalmak <i>a priori</i> mivoltából levezetni	51
 Caput III. De phaenomenis et transcendentali idealismo	
Harmadik fejezet. A jelenségek és a transzcendentális idealizmus	77
 Caput IV. De natura et experientia	
Negyedik fejezet. A természet és a tapasztalat	93

Pars posterior. De iis, quae in Kantii theoria posteriora videntur, vel de cognitione pura a priore et quae eam reddunt possibilem	
Második rész. Amik Kant elméletében másodlagosnak tűnnek, vagyis a tiszta a priori megismerés és amik ezt lehetségessé teszik	103
Caput I. De sensu, spatio et tempore	
Első fejezet. Az érzékelés, a tér és az idő	103
Caput II. De intellectu puro	
Második fejezet. A tiszta értelem	112
§. 1. De categoriis	
1. §. A kategóriák	112
§. 2. De synthetica apperceptionis unitate	
2. §. Az appercepció szintetikus egysége	131
§. 3. De axiomate intuitus	
3. §. A szemlélet axiómája	143
§. 4. De anticipatione apprehensionis	
4. §. Az apprehenzió anticipációja	148
§. 5. De principio durationis	
5. §. Az állandóság alapelve	152

§. 6. De principio causalitatis	
6. §. Az okság alapelve	156
§. 7. De principio coëxistentiae	
7. §. Az egyidejű létezés alapelve	166
§. 8. De postulatis empiricae cogitationis	
8. §. Az empirikus gondolkodás posztulátumai	169
Caput III. De ratione pura	
Harmadik fejezet. A tiszta ész	180
Conclusio	
Konklúzió	185
Irodalom	189
Névmutató	197

MESTER BÉLA

MTA BTK, Filozófiai Intézet

Rozgonyi József *Dubiája* a magyar Kant-vita és a magyar filozófiatörténet-írás kontextusában

Rozgonyi József (1756–1823) a reformkort közvetlenül megelőző magyar filozófusnemzedék egyik meghatározó alakja. Életútjának, nézetei kialakulásának áttekintéséhez, értelmezéséhez mindenekelőtt azt a körülményt kell figyelembe venni, hogy az ő tanulóévei alatt vált ismét szabaddá a magyarországi protestánsok nyugat-európai peregrinációja II. József engedélye alapján, a 18. századi korlátozások után, és ő tudott is élni ezzel a lehetőséggel még azelőtt, hogy a napóleoni háborúk alatt hosszú időre ismét akadályok gördültek volna a külföldi egyetemek látogatása elé. A magyar protestáns iskolatörténeti hagyomány erről olyan történetet őrzött meg, mely szerint a peregrináció újra megnyílt szabadságát személyesen neki köszönheti a magyar protestáns tanulóifjúság. E történet szerint II. József audiencián kívánt fogadni egy, a bécsi egyetemen tanuló magyar protestáns hallgatót; az egyetem a kiváló előmenetelű Rozgonyit választotta ki erre a célra. Az audiencia végén föltett rutinkérdésre, hogy van-e valami kérése, kívánsága, e hagyomány szerint Rozgonyi a protestánsok szabad peregrinációjának újraengedélyezését kérte az uralkodótól,

majd a kedvező válasz után elsőként ő kelt útra. (A történet a halála után nyomtatásban is megjelent sárospataki emlékbeszédekben bukkant föl először.) Akár így történt, akár úgy, hogy csupán értesült a korlátozások feloldásáról, majd azonnal kihasználta a lehetőséget, a nyugati egyetemek látogatása alapján határozta meg filozófiai nézeteit, melyeket közvetlenül hazatérése után, a *Dubia* megírásakor már lényegében tisztázott magában, és későbbi munkáiban sem módosított rajtuk különösebben, legföljebb részletesebben és rendszerebben fejtette ki vélekedéseit.

1. Rozgonyi József élete

Rozgonyi régi pataki értelmiségi családból származott, felmenői között a pataki kollégium több professzora található. A családi és a pataki iskolai mintákat követve tudatosan készül az értelmiségi pályára, amelynek elengedhetetlen felkészülési szakasza a külföldi egyete-

mek látogatása. Korán árvaságra jut, rokonoknál nevelkedik, nagykorúsága elérésekor örökségéhez készpénzben jut hozzá, ezt kiegészíti a pataki diák korában a felsőbb éves diákok szokásos mellékfoglalkozásából, magántanítványok fogadásából megkeresett és megtakarított összeggel, ezt szánta gyakorlatilag már gyerekkorától kezdve külföldi felsőfokú tanulmányaira mint az értelmiségi életpályát szellemileg és egzisztenciálisan is megalapozó befektetésre. Sárospatakon – a többi jelentősebb magyarországi református kollégiumhoz és evangélikus liceumhoz hasonlóan – élénken élt a külföldi peregrináció emléke mint norma, noha éppen a Rozgonyi előtti nemzedéknek nem volt erre lehetősége: Rozgonyi pataki tanára, Szentgyörgyi István (1736–1799) volt az egyetlen jelentősebb pataki filozófiaprofesszor, akinek fiatal korában a korlátozások következtében nem volt módja külföldi egyetemeket látogatni. Először Rozgonyi is csak Bécsig jut el, itt iratkozik be jobb híján a jogi karra, és itt történik meg – ha lehet hinni a hagyománynak – az említett uralkodói audiencia. Annyit tudhatunk bizonyosan, hogy amint erre lehetősége van, a magyar reformátusok peregrinációjának régi útvonalát követi: hosszabb németalföldi tanulmányok (Utrecht), az ezt kiegészítő angliai szemeszter (Oxford), majd tájékozódás további egyetemi előadótermekben és könyvtárakban (Párizs, Genf, Göttingen, Jéna, Halle). Jénában és Halléban, Karl Leonhard Reinhold és Ludwig Heinrich von Jakob előadásait látogatva találkozik a német szellemi életben egyre nagyobb teret nyerő kanti filozófiával. Hazatérve a nagy múltú, de sohasem kiemelkedő jelentőségű, a patakival vagy a debrecenivel össze nem mérhető losonci református iskola újonnan alapított filozófiai katedráját kapja

meg 1791-ben (valószínűleg ennek a filozófiaprofesszori státusnak a megalapítására utal a *Dubia* ajánlása is). Losonc városa és a losonci iskola éppen azokban az években emelkedett ideiglenesen országos jelentőségre, amikor Rozgonyi ott tartózkodott. A türelmi rendeletet követően, miután a protestánsok jogait az országgyűlés törvényben is biztosítja, összeül a két nagy magyarországi protestáns felekezet első országos zsinata egymással párhuzamosan, egy időben Budán, illetve Pesten. Ekkor jöhet csak létre országos egyházszervezetük, a reformátusok esetében az országgyűlés alsótáblájának területi részleges üléseinek megfelelő négy egyházkerülettel. Az egyik egyházkerület főjegyzőjévé, majd püspökévé Kármán József losonci esperest, az író Kármán József apját választják, aki továbbra is Losoncon marad, innen látja el hivatalát, bizonyos tekintetben központi szerepet kölcsönözve a városnak. Nem független ettől a helyzettől az iskola fejlesztése, aminek egyik jele éppen annak a filozófiaprofesszori státusnak a megalapítása, amelynek Rozgonyi az első betöltője. A losonci iskola jövőjére vonatkozó, a pályakezdő filozófiaprofesszor által is osztott reményeket jelzi, hogy bemutatkozó előadását nem filozófiai témában tartja, hanem a jó oktatás, jó iskola mibenlétéről alkotott elképzeléseit körvonalazza (Rozgonyi 1791). Rozgonyi későbbi szerény hangvételű, ugyanakkor öntudatos visszatekintése, amelyben „egy kis oskola bátor tanítójának” titulálja magát a *Dubia* megírásának idején (Rozgonyi 1819a; 1994. 70), ezért némileg félrevezető: azokban az években Losonc nem számított annyira félreeső helynek, mint előtte vagy utána bármikor. Minden külső körülmény adott volt ahhoz, hogy azt gondolja, elvárják – vagy legalábbis jó néven ve-

szik – az iskola fenntartói, ha az új filozófiaprofesszor mindjárt önálló filozófiai munkával, ráadásul feltűnést keltő vitairattal jelentkezik; ugyanakkor megvolt bennük a hajlandóság, hogy ezt az ambíciót anyagilag is támogassák. (Nem tudjuk ugyan pontosan, hogy ki vagy kik fizették a nyomdaköltséget, de nagy valószínűséggel azok körében kell keresnünk őket, akiknek a mű ajánlása szól, és akik egyben a losonci iskola támogatói.) A filozófiai kérdést, amelyben meg kívánt szólni, peregrinációs éveiből hozta magával; röviden úgy jellemezhető, mint a skót *common sense* hagyomány talaján iskolázódott gondolkodó találkozása a kanti filozófiával Angliából a kontinensre való visszatérése után. Bár első megszólalása számára kedvező körülményeket biztosított, Losonc mégis inkább csak egy ambiciózus pályakezdő számára volt megfelelő állomáshely, ahonnan Sárospatakra átkerülni egyértelmű emelkedést, előrejutást jelentett. Miután egykori pataki tanára, Szentgyörgyi István 1796-ban bejelenti visszavonulását, örömmel fogadja el az alma mater meghívását, és a következő évtől egészen haláláig szülővárosában, Patakon tanít, és javarészt itt is jelenteti meg munkáit. Munkásságában mégis törés figyelhető meg: a napóleoni háborúk és a sárospataki kollégium, azon belül is a nyomda anyagi helyzete visszavetik publikációs tevékenységét. Jellemző, hogy bemutatkozó előadása csak katedrája elfoglalását követően több mint tíz évvel jelenik meg nyomtatásban (Rozgonyi 1808), végül műveinek zömét csak a halála előtti szűk évtizedben, 1813 és 1822 között sikerül kiadnia, miután stabilizálódik a sárospataki kollégiumi nyomda és könyvkiadás helyzete, jelentős részben az ő közreműködésének következtében. (A kötet irodalomjegyzéke tartalmazza

Rozgonyi minden filozófiai munkáját. A felsoroltakon kívül még néhány emlékbeszéd fűződik a nevéhez, amelyek megtartása hivatali kötelezettségeinek része volt.)

2. A *Dubia* a magyar Kant-vita és Rozgonyi későbbi műveinek összefüggésében

Rozgonyi munkája az európai filozófia igen sűrű évtizedét követően íródik; az 1780-as években jelennek meg azok a művek, amelyekre a legtöbbet és a leghangsúlyosabban hivatkozik: Kant kritikái, Reid fő műve, valamint a kantianusok első nemzedékének Kant-kommentárjai, értelmezései, a kanti filozófia mellett érvelő vitairatai. (Főbb kortárs forrásai közül csak Beattie munkája íródott még egy évtizeddel korábban.) Azok közül, akiknek a műveire – egyetértően vagy vitázva velük – hivatkozik, a legtöbbben még életben vannak és aktívak, és az általa legtöbbet idézett, már akkor klasszikusnak tekinthető szerző, David Hume művei is inkább számítnak még a kortárs diskurzusban vitatott, kurrens irodalomnak, mint filozófiatörténeti adatnak. (A Rozgonyi által hivatkozott irodalom bibliográfiája a kötet végén található.) Gondolatmenete a korabeli, Kantról szóló diskurzus központi kérdéseivel kapcsolódik, a *szintetikus a priori* ítéletek lehetősége, a *tér*, az *idő* és az *okság* kérdései állnak a középpontban, Kant morálfilozófiai munkáinak azokra a részeire hivatkozik, amelyek visszatekintenek *A tiszta ész kritikájára*, vagy a Hume okságfelfogásával kapcsolatos álláspontjára vonatkoznak. Rozgonyi nem rejti

véka alá saját, a skót *common sense* iskoláéval megegyező véleményét, de ezt éppen csak megemlíti néha, sejtetve a Kanttal szemben megfogalmazható, lehetséges alternatívát, a fő célja a kanti kritikai filozófia kritikája, ha lehetséges, cáfolata. Nem szükséges e bevezetőben részletesen taglalni a mű gondolatmenetét és értékelni Rozgonyi érvelésének sikerességét, hiszen az olvasó azt most már maga is megtudja ítélni, kezében tartván a *Dubia* bőséges jegyzetapparátussal ellátott magyar fordítását, amely lehetővé teszi, hogy a korabeli vitaszituációt lehetőség szerint rekonstruálva kövesse végig Rozgonyi érvelését. (A *Dubia* értelmezéséhez valamilyen szempontból hozzájáruló válogatott filozófiatörténeti irodalom, beleértve saját eddigi kísérleteimet, szintén megtalálható a kötet irodalomjegyzékében.)

Érdemes viszont kitérni a mű szerepére a magyar filozófia történetében és Rozgonyi későbbi életpályáján. Szándéka szerint Rozgonyi a Kant filozófiájáról szóló európai, nemzetközi szinten folyó vitához kívánt hozzájárulni, ezért állítja bírálata középpontjába Kant saját művein kívül az akkori legfrissebb, a kritikai filozófiát interpretáló irodalmat. (Meglehetősen szelektíven válogatva, ennek részleteiről lásd a kötet jegyzetapparátusát.) Annak is vannak nyomai, hogy igyekezett eljuttatni a *Dubiát* a lehetséges célközönségnek, példányai ma is megtalálhatók számos régi német egyetem könyvtárában, azokban, amiknek a szellemi környezete a Kant-értelmezés centruma volt. A latin nyelven való publikálás ekkoriban még nem számított idejétmúlt kommunikációs formának, sőt a németalföldi tudományos életben, amelyben Rozgonyi szocializálódott, ebben az időben még ez volt a norma. (A német nyelvű publikáció néhány évvel II. József

németesítési törekvései után a magyar református intézményhálózatban foglalkoztatott értelmiségi számára szóba sem jöhetett.) Későbbi műveiben tett megjegyzéseiből kiderül, hogy a Kantról szóló nemzetközi vita résztvevőitől várt volna valamiféle visszajelzést, azonban az eredmény egészen más lett: az első olyan magyar filozófiai vita elindítása, amely – az iskolai disputák és az egyházi intézmények kereteit túllépve – az ekkoriban kialakuló modern nyilvánosság színterén folyt le. Hamar megérkezett az első válasz, de nem a német, hanem a magyarországi kantianusok részéről, szintén latinul (N. N. 1793), olyan típusú protestáns folyóiratban, amelynek alapítására egy évtizeddel azelőtt gondolni sem lehetett volna. A részletekbe menő, harminc oldalra rúgó bírálat egyértelműen negatív, Kant filozófiájának meg nem értését rója föl a szerzőnek. (A folyóirat gondosan szerkesztett könyvszemlelovatában ritka az ilyen hosszú ismertetés, különösen egy ilyen, viszonylag kis terjedelmű munkáról. Ez azt mutatja, hogy negatívan viszonyultak ugyan hozzá, de fontosnak tartották és komolyan vették.) Rozgonyi későbbi megnyilatkozásaiából tudjuk, hogy a folyóirat szerkesztője visszautasította a bírálatra adott válaszának közlését (holott ilyesmire más szerzők esetében volt példa a folyóirat gyakorlatában). Sokáig úgy tűnt, hogy a magyar Kant-vita ezzel be is fejeződött. Nem sokkal ezután, 1795-ben sor került Kant filozófiája tanításának betiltására a Habsburg Birodalomban, ami alól a magyar protestánsok iskolai autonómiájuk alapján mentesülnek ugyan, de rájuk is egyértelmű nyomás nehezedik, hogy saját hatáskörben korlátozzák a kantianizmus terjedését. Ezt követően, a hatalmi rendelkezést filozófiai érvekkel alátámasztva jelenik meg

katolikus részről Horváth Keresztély János Kant-bírálat (Horváth 1797), majd a Kant-ellenes és a hatalom iránt lojális protestánsok részéről Budai Ferenc paszkvillusa (Budai 1801). Az utóbbitól kezdve a Kant-vita magyar nyelvűvé válik, és ezzel egy időben súlypontja áttevődik az ismeretelméleti kérdésekről a morálfilozófiára. A nyelvvel együtt megváltozik a hangvétel és a stílus is: a szakfilozófiai vitaként induló, filozófusok közötti vita a laikus nagyközönség előtt zajló közéleti polémiaiba torkollik. Ebbe a nyilvánosság más szintjét képviselő vitába kapcsolódik be újra Rozgonyi bő húsz évvel a *Dubia* megjelenését követően, meggyőződéses latinista létére most már ő is magyarul (Rozgonyi 1813), átvéve a paszkvillus műfaját is (Rozgonyi 1819a). Legfőbb ellenfele a „magyar Kant”, Márton István, a pápai református kollégium filozófiaprofesszora lesz, akinek az oldalán bekapcsolódik a vitába Kazinczy Ferenc is. Mivel Márton és a kor más magyar kantianusai elsősorban morálfilozófiai munkákat írnak, velük vitatkozó magyar nyelvű írásaiban már az etika kerül előtérbe, míg a *Dubiában* még az ismeretelméleti alapkérdéseken volt a hangsúly. Ennek során következetes eudaimonista álláspontot képvisel a kanti formalizmussal szemben, amelyet a vita hevében egészen a kürénéi hedonizmus melletti érvelésig visz el (Rozgonyi 1822b), amely az utolsó írása, és egyben a Kant-vita végét is jelenti. Ellenfele ekkor egykori tanítványa, Ungvárnémeti Tóth László, a jeles költő, aki egyik publicisztikai írásában Kant és Arisztipposz etikáját állítja szembe egymással (Ungvárnémeti Tóth 1819; 2008), erre válaszol Rozgonyi. Jól jelzi a tudományos nyilvánosság szerkezetében bekövetkezett változásokat, hogy a magyar Kant-vita egy, a nemzetköz-

zi nyilvánosságnak szánt, önállóan megjelent latin nyelvű vitairattal kezdődik, majd az időközben létrejött magyar nyelvű szaksajtóban közölt tanulmánnyal, szabályszerű folyóiratcikkkel zárul, és a kettőnek ugyanaz a személy a szerzője.

Rozgonyi magyar nyelvű munkáiban is igyekszik megtartani a vita aktuális nemzetközi kontextusát. Számontartja Schulze Reinhold-bírálatát és azt is, hogy Reinhold időközben eltávolodott ifjúkori kanti eszméitől, és erre fölhívja olvasói figyelmét is. Azt is regisztrálja, hogy a magyar nyelvűvé vált vita kikerült a szakmai diskurzus keretei közül; erre vall az a megjegyzése egyik írásának végén, hogy a filozófiai érvek hasztalanok, mert a kantianizmust mint kulturális alakzatot a magyar kultúrában a Mondolat-kör támogatása tartja fenn (Rozgonyi 1819a). A valódi szakmai diskurzust számára a magyar nyelvűekkel párhuzamosan írott, további latin nyelvű munkái jelentik. Csak ekkor tudja kiadni a *Dubiát* ért egykori kritikára adott válaszáat (Rozgonyi 1816), amellyel megkísérli a vitát visszaterelni az eredeti ismeretelméleti kérdések felé. Saját nézeteinek pozitív, a vitaszituációtól független, rendszerszerű kifejtésére élete utolsó éveiben kerülhet csak sor (Rozgonyi 1819b; 1822a), itt egyértelműen tetten érhető Reid hatása mind nézeteit, mind munkájának beosztását tekintve. Fennmaradtak filozófiai előadásai tanítványának, Almási Balogh Pálnak a lejegyzésében (Rozgonyi 1812–1813). Összehasonlításuk a később nyomtatásban megjelent összefoglaló munkáival azt mutatja, hogy itt még kevésbé követte Reid fő műveinek beosztását, és számos magyar történelmi és irodalmi példával élt, amelyek a nyomtatott változatokból hiányoznak. A cenzurális körülmények mellett

ebből arra következtethetünk, hogy e munkákkal Rozgonyi ismét a nemzetközi tudományos közvéleményt kísérli meg elérni; ezért teszi explicitté Reidhez való kötődését, törli a nemzetközi olvasótábor számára értelmezhetetlen magyar kulturális utalásokat, és megszaportja a Gottlob Ernst Schulze műveire való hivatkozásokat. E munkái is megtalálhatók több német egyetemi könyvtárban, egyikükre még életében pozitív recenziót is kap (N. N. 1821). Tanulóévei óta változatlan, alapjában véve brit kulturális orientációja főként a filozófiatörténeti előadások belső arányaiból (Rozgonyi 1821), illetve a többi munkában a művészetből vett példák között erősen reprezentált brit szerzők jelenlétéből tűnik ki.

3. A *Dubia* a magyar filozófia történeti hagyományában

Kijelenthető, hogy Rozgonyi vitairata kezdettől fogva előkelő helyet foglal el a magyar filozófiatörténet-írásban, de értelmezésében és értékelésében koronként lényeges pontokon hangsúlyeltolódások figyelhetők meg, amelyeket e bevezetésben érdemes áttekinteni. Még Rozgonyi életében, a magyar Kant-vita időleges szélcsendjében jelenik meg Ruszek József filozófiatörténeti munkája, melynek függelékében a magyar bölcselet történetét is áttekinti egészen a mű megjelenéséhez képest számított közelmúltig. Ruszek nemzedéke számára a tudományos szocializáció meghatározó tényezője a kanti filozófia hazai megjelenése, az ezzel kapcsolatos hatósági intézkedésekkel és filozófiai vitákkal együtt. Ezen belül alapvető szerepet tulajdonít

Rozgonyi vitairatának, érdemben ismerteti gondolatmenetét (Ruszek 1811. 366–368. és a jegyzetek a 376. oldalon). Jóval a Kant-vita lezárása és Rozgonyi halála után jelenik meg az első igazán tudományos igényű feldolgozása a magyar filozófia történetének Rozgonyi egykori sárospataki tanítványának, előadásai lejegyzőjének, Almási Balogh Pálnak a tollából. Almási Balogh szintén kiemelten tárgyalja a Kant-vitát, és azon belül alapvető jelentőséget tulajdonít a *Dubiának*; ugyanakkor elsőként veti föl, hogy Kant megismerése, a kantiánus diskurzus nem a *Dubiával* kezdődött a magyar filozófiai gondolkodásban. Azzal érvel, hogy Rozgonyi művének korabeli bírálata (N. N. 1793) Kant részletes, elmélyült ismeretéről tanúskodik (Almási Balogh 1835. 111–120). Erdélyi Jánost halála megakadályozza, hogy filozófiatörténetében eljusson a Kant-vitát tárgyaló részig. A filozófiatörténeti feldolgozás hiányát szinte azonnal érezni kezdi a magyar filozófiai élet, különösen a hamarosan nálunk is jelentkező neokantianizmus légkörében, amely találkozik az egyre inkább külön diszciplínának tekinthető filozófiatörténet-írás fejlődésével. Hamar megjelenik a hazai Kant-recepció első komolyabb feldolgozása (Behyna 1875), amelyben szintén fontos helyet kap Rozgonyi és a *Dubia*. Azt ezt követő fontosabb filozófiatörténeti feldolgozások közül az első *A tiszta ész kritikája* centenáriuma-hoz kötődik (Gerecze 1881; 1975), majd az ezt követő feldolgozások hátterében egyre inkább érezhető a neokantianizmus valamely hazai ágához, leggyakrabban a kolozsvári iskolához fűződő kapcsolat. Az a jellemző, hogy a Kant-vitáról író filozófus számára saját kantiánus elkötelezettsége az elsődleges a filozófiatörténeti érdeklődéshez képest. Idesorolható Bartók György

Kantról írott kötetének a magyar Kant-recepcióról szóló függeléke (Bartók 1925. 115–121), Pukánszky Béla tanulmánya (Pukánszky 1924). Ezek mindegyike elismeri Rozgonyi értékeit, mindenekelőtt azt, hogy valóban Kant filozófiájának fő kérdéseire igyekszik összpontosítani, ami kantianus ellenfelei többségéről nem mondható el. A magyar Kant-vita és azon belül a *Dubia* kiemelt helyet kap a magyar filozófia nemzetközi önreprezentációjában is (Szlávik 1896). Soha nem marad el Rozgonyi vitairata tartalmának érdemi ismertetése, sőt a 19. század végére a filozófiatörténész komoly szakmai hibájának számít a tájékozatlanság a skót iskola Rozgonyira tett hatásával kapcsolatban (Serédi 1896). Ez a tudás belekerül a nagyobb közönségnek szóló rövid áttekintésekbe (például Mitrovics 1912), később sem felejtődik el (Pfeifer 1941), és megőrződik a kommunista diktatúra évtizedeiben is (Horkay 1975). A magyar filozófia történetének a rendszerváltás után megélénkülő kutatása nyújthatott szövegközelebb olvasatot (Perecz 1992), nagyobb ívű áttekintésbe helyezhette a Kant-vita történetét (Mészáros 2000. 98–116), vagy bővíthette az interpretációs keretet (Perecz 2008), ám az mindmáig nem vált szükségessé, hogy a kortárs magyar filozófiatörténet-írás a Kant-vitának és benne a *Dubiának* a magyar filozófiai hagyományban élő képét lényeges pontokon átrajzolja.

Ezen az alapjában véve egységes képen belül azonban mégis megfigyelhető egy lényeges hangsúlyeltolódás, amely a tárgy, a *magyar filozófia* meghatározásával kapcsolatban jelentkezett filozófiatörténet-írásunkban. Ismeretes, hogy Toldy Ferenc irodalomtörténetének első változatában még a magyar irodalomhoz tartozónak tekinti a

magyarországi latin nyelvű műveket, majd átgondolja véleményét, és egész későbbi munkásságában következetesen azonosítja a *magyar* irodalmat a *magyar nyelvű* irodalommal. A magyar irodalomtörténet-írással párhuzamosan, sőt azt némileg megelőzve kialakult magyar filozófiatörténet-írásban soha nem történt ilyen megkülönböztetés, ám ez a szemlélet, amely az irodalomtörténetben azóta már visszaszorult, mégis komoly hatással volt filozófiatörténet-írásunkra. A *magyar nyelvű* filozófia középpontba kerülése különösen érzékenyen érintette azt a korszakot, amelyben a szerzők egyaránt publikáltak *még* latinul és *már* magyarul, vagyis a magyar Kant-vita idejét. Ezzel a szemlélettel vizsgálva ezeknek az évtizedeknek a filozófiáját, a magyar nyelvű művek kerülnek előtérbe, amelyek azonban nem érhették el a latin munkák szakmai színvonalát, hiszen más közönségnek szóltak: bevezető jellegű tankönyvek vagy a laikus közvéleményt meggyőzni akaró paszkvillusok, ironikus vitacikkek. A *magyar* filozófiát a *magyar nyelvű* filozófiával hallgatólagosan azonosító szemlélet nem tudja értelmezni a latin–magyar *funkcionális kétnyelvűség* jelenségét, azt a többszintű, strukturált, történelmileg átmenetinek bizonyuló kommunikációs szerkezetet, amely minden európai nemzeti kultúra valamely korszakában megjelent hosszabb-rövidebb ideig, és amely a magyar filozófiában a Kant-vita időszakával esett egybe. Az e szemlélet alapján létrejött elemzésekben óhatatlanul egymásba csúszik a magyar oktatási nyelvet és filozófiai műnyelvet szorgalmazó Márton István és a latinista Rozgonyi vitája kettejük mint kantianus, illetve antikantianus filozófiaprofesszorok polémiajával, és hangsúlyossá válik Kazinczy szerepe is a történetekben, ismét csak a magyar

nyelv szempontjából. Eközben a *Dubia* jelentősége csökken a vita elemzésében; még mindig illik róla megemlíteni, hogy egészen más színvonalat képvisel, mint a következő évtizedek paszkvillusirodalma, de gondolatmenetének, filozófiai tartalmának a bemutatása egyre kevésbé lesz érdekes. A *magyarnyelvűség* szempontjához járul még a magyar filozófiatörténet-írásban sokáig meghatározó *receptiótörténeti* megközelítés mechanikus alkalmazása, amelynek keretei között éppen a filozófiai vitákat és vitairatokat nehéz értelmezni. Ha az elemzendő magyar filozófiai szöveget csak abból a célból vizsgálom, hogy milyen irányzatok receptiójaként jöhetett létre, könnyen furcsa következtetésekre juthatok. A *Dubiát* például ezen a nyomon csak úgy tudom értelmezni, mint korabeli német antikantiánus szerzők receptióját. Ehhez az ajánlásban szereplő nevek közül a Rozgonyi által latinosan Jacobnak írt Ludwig Heinrich Jakob hallei professzort azonosítanom kell Georg Jacobival, Reinholdnak pedig későbbi, Kanttal szembeforduló álláspontját vissza kell vetítenem az 1790-es évek elejére (Ács 2007). A filológiai hibákon alapuló filozófiatörténeti tévedés a hivatkozott tanulmányban nem annyira a szerző hibája, aki nek az írásában egyébként csak mellékszál a *Dubia*, hanem inkább a fönt említett sémák és értelmezési keretek csábítását, néha kényszerítőnek tűnő erejét mutatja. Annak, hogy a *Dubia* tartalmi elemzése Rozgonyi más latin munkáinak interpretációjával együtt a fönt taglalt

okokból háttérbe szorult filozófiatörténet-írásunkban, beszédes jele az, hogy amikor egy más területről, jelesül a latin filológiából jött kutató saját olvasata alapján szembesül a szöveggel, akkor újdonságként fedezi föl, hogy Rozgonyi önálló gondolatokra törekszik, a skót *common sense* iskolára támaszkodik, és van elképzelése a *common sense* antikvitásba visszanyúló fogalomtörténetéről is (Havas 2011). Mindezek a magyar Kant-vitára vonatkozó régebbi filozófiatörténeti irodalmunknak közkeletű tételei, az újabb feldolgozásokból azonban valóban kevésbé lehet megtudni ezeket.

Végezetül szólni kell a *Dubia* igen gyér, de mégis létező fordítási hagyományáról. A mű magyarítására először Szilágyi Benő, a sárospataki kollégium tanára gondolt még az előző századfordulón. Nincs tudomásunk arról, hogy elkészült-e a munkával; ha igen, akkor sem publikálta, azóta is kéziratban lappang, csupán a bevezető jelent meg belőle mutatóként (Rácz 1910. 538–539). Valamivel hosszabb és filozófiai szempontból fontosabb részletet, az első rész első fejezetét fordították le a 18. századi magyar gondolkodók szemelvényeit tartalmazó kötetben (Rozgonyi 2010), amelynek fordítói tapasztalatain alapul Havas László főntebb említett értelmezése. E fordítási előzmények jelzik a mű folyamatos jelenlétét a magyar kultúrában, nyelvi megoldásaikat azonban a jelen kiadás előkészítésekor nem lehetett figyelembe venni, már csak rövidségük okán sem.

A *Dubia* kiadásának előkészítése során követett elvekről

A szöveggondozás során a fordítóval és a Gondolat Kiadó munkatársaival abban állapodtunk meg, hogy a következő elvek szerint látjuk el a szöveget a szükséges jegyzetapparátussal. Kiindulópontunk az volt, hogy lehetőleg ne kerüljön bele se a latin szövegbe, se annak magyar fordításába semmilyen azokat magyarázó elem. A latin szöveg néhány helyen föltétlenül szükséges nyelvi korrekciói, illetve a magyar fordítás nyelvtanilag vagy értelmileg elengedhetetlen betoldásai minden esetben megkülönböztethetők az eredeti kiadástól, ennek részleteit lásd a fordító bevezetésében. Mivel a *Dubia* önmagában is elég sok lábjegyzetet tartalmazott, a végjegyzet pedig a szükséges magyarázatok száma és jellege miatt áttekinthetetlen, nehezen használható lett volna, maradt a széljegyzetelés módszere; így minden magyarázat, szakirodalmi adat és a gondolatmenet követését segítő idézet a könyvtest lapszéli hasábjába került. A jegyzetek összeállításakor alapjában véve három tényezőt kellett figyelembe venni: a *Dubia* műfaját, nyelvét és korát. Filozófiai *vitairatról* van szó, amely vitapartnerei műveinek szövegét követi, azok egyes állításaira reflek-

tál, amely körülmény szükségessé teszi, hogy olvasója lehetőség szerint ezeket a szövegeket is nyomon tudja követni. Rozgonyi *latinul* fogalmazza meg reflexióit Kant és a kanti gondolatokat interpretáló korai kantiánusok német nyelvű munkáira, ami komoly terminológiai kérdéseket vet föl, amelyekről ismét csak a fordító bevezetése ad bővebb tájékoztatást. (Időközben kialakult a kanti filozófia magyar terminológiája, ezt azonban indokolatlan és félrevezető lett volna a fordítás során rávetíteni a latin szövegre.) Külön olvasói feladat tehát a *Dubiában* hivatkozott helyek összevetése azzal, ahogyan Rozgonyi interpretálja azokat. A mű a *18. század végén*, az akkori idézési, hivatkozási normák szerint íródott. Rozgonyi hivatkozásai az esetek legnagyobb részében pontosak, oldalszámra, sőt az általa fontosnak ítélt esetekben az oldalon belüli sorok számát is megjelölve adja meg a szöveghelyeket, néha azonban – a legfeltűnőbben talán egy Hobbesnak tulajdonított nézet esetében – csak általában utal egy-egy klasszikus szerzőre. (Ez egyáltalán nem ritka eljárás a kor filozófiai irodalmában: e kötet jegyzeteibe is került például olyan Kant-idézet,

amelyben a königsbergi filozófus láthatóan emlékezetből hivatkozik a matematikus Segnerre. A Segner-szöveg hely beazonosítása és Kant hivatkozásának értelmezése azóta szinte a Kant-filológia külön kutatási témájává nőtte ki magát.) Rozgonyi idézési technikája a mai tudományos normáktól eltérő, ám saját kora szokásainak megfelel. Azoknak a szövegeknek a nagy része, amelyeket idézőjelbe tesz, akkor sem szó szerinti idézet, ha pontosan megadja a szöveghelyet. Azt lehet mondani, hogy a munka gyér idegen nyelvű (német és angol) idézetein és néhány antik klasszikus, elsősorban Cicero szöveghelyein kívül csak egy-két igen rövid – félmondatnyi – idézőjelbe tett szöveg tekinthető a megadott szöveghely saját latin fordításában való idézésének, a többi a vitapartner nézeteit saját gondolatmenete szempontjából összefoglaló, úgynevezett tartalmi idézet. Mindezekhez a sajátságokhoz járul természetesen az a könyvészeti körülmény, hogy Rozgonyi mindent a rendelkezésére álló kiadásokból idéz, amelyek a mai olvasóknak már különösebb referenciát nem jelentő, muzeális darabok, nem beszélve arról, hogy ezek tekintélyes része – éppen a legfőbb vitapartner, Jakob munkái, amelyek a maguk korában a filozófiai diskurzus középpontjában állottak – ma már csak a korszakkal foglalkozó filozófiatörténetek olvasmánya.

A főnti körülményekből kiindulva a jegyzetek összeállítása során az alábbiak szerint jártunk el:

Az idézett vagy hivatkozott antik klasszikusok szöveghelyeit a klasszika-filológiában megszokott jelölésekkel, a mű magyar nyelvű címével, idézetek esetén a mérvadó magyar fordításban, a fordítók nevének feltüntetésével közöltük.

A legfőbb ellenlábasnak, Kantnak a műben hivatkozott szöveghelyeihez minden olyan esetben idézetet rendeltünk hozzá, amikor Rozgonyi konkrét szöveghelyekre utal, akár tartalmi idézettel és hivatkozással, akár a nélkül. Kantot legtöbbször a mérvadó magyar fordításban idéztük, egy esetben, ahol az idézett műnek nincs magyar fordítása, a *Dubia* fordítója végezte el a Kant-idézet fordításának munkáját is. Az idézeteket a leggyakoribb esetben, *A tiszta ész kritikájára* tett utalások alkalmával a szakmában közkeletű rövidítéssel jelöljük, a Rozgonyi által használt második kiadás oldalszámozása alapján (például *TÉK* B56), a magyar fordításokat az elterjedt kiadás oldalszáma alapján, az egyetlen németből fordított idézetet az eredeti, Rozgonyi által is használt első kiadás oldalszáma alapján idézzük.

Rozgonyi rendszeresen hivatkozik Hume két művére, az *Értekezés az emberi természetről*, illetve a *Tanulmány az emberi értelemről* címűekre, ezt azonban Jakob német verziója és egy francia fordítás alapján teszi, ami megnehezíti a szöveghelyek visszakeresését. Ezért Rozgonyi minden szövegszerű Hume-hivatkozásához megadtuk a hivatkozott fejezetek címét a magyar fordítás szerint, néhány problematikusan esetben pedig magyarázatot, illetve idézetet fűztünk a szöveghez.

A ma már keveset forgatott korai Kant-interpretációk esetében az volt a célunk, hogy az olvasó bármely rendelkezésre álló kiadásban be tudja azonosítani a szöveghelyet. Azon művek esetén, amelyekben következetesen számozták a paragrafusokat, megelégedtünk ezek megadásával (azokban az esetekben, amelyekben ugyanezeket a műveket Rozgonyi oldalszám alapján hivatkozta, megadtuk az oldalon található paragrafus számát is). Minden más mű esetében megadtuk a

hivatkozott fejezet címét az eredeti nyelven és magyar fordításban is. A Rozgonyi által eredeti nyelven idézett szövegeket a mai helyesíráshoz igazítottuk a magyar fordításban, az idézett műcímek és fejezet-címek esetében viszont meghagytuk az eredeti formát.

Némi tanakodás után lemondunk arról, hogy a Rozgonyi hivatkozta szerzőket mérvadó modern, ha lehet, kritikai kiadások alapján idézzük, hivatkozzuk a jegyzetekben. Ez a filológiai szempontból igényes megoldás kevés gyakorlati haszonnal járt volna, hiszen a magyar olvasó hamarabb és könnyebben hozzájut e művek korabeli kiadásainak digitalizált változatához a világhálón, mint a német kritikai kiadáshoz. (Természetesen nincs minden hivatkozott műnek kritikai vagy legalább igényes apparátussal ellátott modern kiadása.) Mivel a hivatkozott művek többsége a maga korában gyakran hivatkozott, számos kiadást megélt munka, ezért nem lett volna szerencsés pusztán a Rozgonyi idézte kiadás oldalszámaira hagyatkozni, ezért volt szükség a fejezetcímek, illetve paragrafusszámok megadására.

A Rozgonyi által feltüntetett és az általunk hozzáadott hivatkozásokat minden esetben jeleztük a széljegyzetben, akkor is, ha azok már szerepeltek Rozgonyi lábjegyzeteiben. (Az eredeti hivatkozások mellett leggyakrabban a Hume-hivatkozásokat tüntettük föl, amiről főntebb már esett szó, illetve ott is megadtuk *A tiszta ész kritikájának* szöveghelyeit, ahol világos, hogy Rozgonyi Kant valamelyik konkrét gondolatmenetét követi, de ő maga nem ad meg helyet.) Az olvasó a széljegyzetekre pillantva így mindig át tudja tekinteni, hogy éppen kire és melyik szöveghelyre utal a szöveg. Igyekeztünk elkerülni, hogy a jegyzetekben vissza kelljen lapozni, ezért ha egy idézet vagy

utalás ismételten felbukkan, akkor teljes egészében megismétlődik. Keresztutalásokkal láttuk el a jegyzetapparátust annak jelzésére, hogy az adott utalás vagy idézet hol fordul még elő a *Dubiában*, illetve szöveghelyet rendeltünk hozzá Rozgonyi olyan típusú kijelentéseihez, mint például: erről vagy arról a kérdésről „korábban már esett szó”. Az egyetlen dolog, amiért az olvasónak a jegyzetek használata során hátra kell lapoznia, a szakirodalmi hivatkozások feloldása, célszerűnek tűnt ugyanis, hogy a *Dubia* és a jegyzetapparátus összes hivatkozott irodalma összesített listában áttekinthető legyen. A bibliográfia a kötet végén található; első része a Rozgonyi által hivatkozott munkákat tartalmazza, a második része a jegyzetek, a bevezető tanulmány és a fordítói bevezető irodalomjegyzéke.

A jegyzetapparátus ezenkívül tartalmazza még azoknak a műben hivatkozott vagy említett személyeknek az adatait, akik nem köztanított klasszikusok, valamint a hasonló esetben szokásos terminus- és szövegmagyarázatokat a szükséges helyeken. A kötet apparátusát névmutató egészíti ki, amely a *Dubia* főszövegében és Rozgonyi saját lábjegyzeteiben előforduló neveket tartalmazza latinos és nemzeti nyelvű alakjukban egyaránt. A névmutató az *ergo* sorozat korábbi, filozófiatörténeti forrásokat magukban foglaló köteteihez hasonlóan nem tartalmazza a jegyzetapparátus névanyagát. A jegyzetapparátusban és a névmutatóban minden, a *Dubia* szövegére történő hivatkozás az eredeti kiadás oldalszámai alapján történt, amelyeket feltüntetünk mind a latin szövegben, mind a magyar fordításban.

Mester Béla, MTA BTK, Filozófiai Intézet

A *Dubia* magyar fordítása elé

Rozgonyi művében különböző filozófiai irányzatokra utal: a skót *common sense* iskola és a korai kantianizmus mellett Hume, Locke és a wolffianizmus filozófiája is megjelenik a *Dubiában*, érvelésében, stílusában pedig sokszor feltűnő a református iskolafilozófia hatása. Eltekintve azoktól a szöveghelyektől, ahol *expressis verbis* kanti terminusokra hivatkozik Rozgonyi, az általa használt latin olyan homogén nyelvi közeget teremt, amely egyszerre képes ugyanazzal a szókinccsel a különböző irányzatokhoz tartozó fogalmakra utalni. A *Dubiánál* van egy másik körülmény is, amelyet figyelembe kell vennünk. Amikor Rozgonyi megjelenteti művét, a kantianusok még nem teremtették meg a kritikai filozófia latin nyelvét: Friedrich Gottlob Born latin fordítása csak 1796-tól jelenik meg (Kant 1796–1798), vagyis Rozgonyi valószínűleg egyedül csak magára támaszkodhatott a kanti filozófia latin nyelven való ismertetése során.

A fordítás egyik fő kérdését tehát az jelentette, hogy vajon mennyire szükséges a pregnáns kantianus értelmében venni egy adott kifejezést. Talán a legjobb példát az *idea* kínálja erre. A *tiszta ész kri-*

tikájában a tiszta ész transzcendentális ideái (*Ideen*) a képzeteknek egy fajtája, amelynek nem felel meg semmi a szemléletben: ennek a magától értetődő latin fordítása az *idea*, és Rozgonyi így is fordítja, amikor ezeket tárgyalja (2. könyv, 3. fejezet); ugyanakkor az *ideát* leginkább az újkori ismeretelméletnek megfelelően használja, és egyes esetekben a kanti képzetre is így utal. Hasonló a helyzet a *phaenomenon*nál: a tárgyakra mint tapasztalat adta jelenségekre utal a kanti *Phänomenon*, amely szemben áll a *Noumenon*, vagyis a magában való dolog fogalmával, amely nem az érzéki szemléletünk tárgya. Ez a kanti különbségtétel a *Dubiában* csak az 1. könyv 3. fejezetében, a 64. oldalon jelenik meg egyértelműen (így ott lehetett egyszerűen *phaenomenon*nal fordítani a magyar szövegben is), míg Rozgonyi ugyanezzel a szóval adja vissza a kanti *Erscheinung*ot – és nem a német kifejezésnek pontosabban megfelelő *apparentiá*val, amelyet csak elvétele használ –, feltehetően mivel a jelenségre ez a legkézenfekvőbb latin szó. (Érdemes tudni, hogy Schmid Kant-lexikona, melyet Rozgonyi többször is idéz, az *Erscheinung* címszó alatt

a *Phänomenont* mint szinonimát említi ugyancsak.) Elhamarkodott lenne azonban azt hinni, hogy mindezek a „pontatlanságok” csupán a kanti filozófia szisztematikus latin terminológiájának a hiányából erednek. Valószínűleg megfelelőbb úgy értenünk, hogy ezek inkább Rozgonyi értelmezései, melyek jól illeszkednek a *Dubia* programjához: Kant megcáfolásának a legjobb módja, ha a homályos gondolatait és újszerű kifejezéseit a filozófia többi képviselője számára is érthetővé tesszük – az természetesen már egy másik kérdés, hogy ezek után mennyire gondolhatjuk jogtalannak azt a Rozgonyit ért vádat, hogy nem érti Kantot.

A kantianus kifejezéseket szinte mindig Kis János fordításának megfelelően adtam vissza (Kant 2004). Fontosnak tartottam, hogy egy-egy problematikusabb vagy érdekesebb kifejezés mellett szögletes zárójelben feltüntessem a Rozgonyi által használt latin szót is. Csúcsos zárójelek közé tettem azokat a részeket, melyek nincsenek benne a latin szövegben, viszont valamilyen okból szükségesek (a szabatosabb magyar szöveget segítik, esetleg saját, szükségesnek ítélt értelmezéseim). A fordítás egyik alapelve az volt, hogy mindazt, ami az eredeti latin szövegben nem latinul volt, az eredeti nyelven maradjon. Ennek érvényesülése különösen a hivatkozásoknál szembetűnő, a *Dubiában* ugyanis meglehetősen nagy a rendszertelenség a különböző művek említésénél: Rozgonyi sokszor ugyanarra a munkára hol az eredeti, hol annak általa latinra fordított címén hivatkozik. A címek közül csak a latinul lévőkfordítottam le, minden egyéb esetben az eredeti nyelvű cím szerepel, mivel a sorozatszerkesztővel úgy gondoltuk, hogy ezáltal lehet a leginkább visszaadni a mű stílusát.

A tiszta ész kritikájára való hivatkozásoknál az eredeti kiadás címének megfelelően mindenhol *Critikre* írtam át a Rozgonyi által használt formákat (*Critick*, *Kritik*). A hivatkozott művek címét mindig az eredeti kiadás címének megfelelően javítottam; ugyanakkor néhány esetben meghagytam azt, ahogy Rozgonyi rövidített egy-egy hosszabb címet (a legfontosabb példa: Jakob 1788). A német szövegek a fordításban modern helyesírással szerepelnek, míg a latin szövegekben a korabeli helyesírás és az eredeti tipográfia szerint. Ugyancsak meghagytam a klasszikus auktorok szövegeit, abban a formájukban, ahogy a *Dubiában* szerepelnek (még ha a kritikai kiadások által egyáltalán nem hozott változatokat közöl is), és a meglévő magyar műfordításokat ennek megfelelően módosítottam. Rozgonyi *A tiszta ész kritikájára* való hivatkozásai során a második kiadást veszi alapul, így a kérdéses helyek könnyen azonosíthatóak. A *Dubia* eredeti kiadásának az oldalszámait szögletes zárójelben tartalmazza mind a latin, mind a magyar szöveg; a *Dubián* belüli hivatkozás mindig ezek szerint történik.

Pár szó a latin szövegről. A Rozgonyi által használt szavak hiperkorrekcióit (például *faetus*) és mellékalakjait (például *caussa*) mindig megtartottam (de a helyenként felbukkanó *metaphysicát* mindenhol *metaphysicára* írtam át). A rövidítéseket (például *clarissimus*) és az *et* bevett ligatúráját (&) mindenhol feloldottam, de rövidített formában hagytam meg a napjainkban is legtöbbször rövidített formában használt kifejezéseket (például *etc.* – stb., *v[erbi]*. *c[ausa]* – *például*). A Rozgonyi által használt görög szavak sehol sem voltak ékeztve, ezért ékeztetem azokat. A kiadás hibajegyzékének a javításait automa-

tikusan bevezettem a szövegbe. Bár a szövegjavítás egy nyomtatott szövegnél korántsem jelent akkora feladatot, mint egy kéziratnál, mégis szükségesnek ítéltém, hogy módosítsam a szöveget a következő helyeken:

2. oldal: *intuitively probable; and, consequently, that common sense* ehelyett: *intuitive probable; and consequently the common sense;*
23. oldal: *unum eorum ponit alterum* ehelyett: *unum eorum ponit alterum;*
65. oldal: *Argumenta, quibus* ehelyett: *Argumenta, quo;*
81. oldal: *quae unica ad distinctas ideas erant restringenda* ehelyett: *quae unica ad distinctas ideas erat restringenda;*
94. oldal: *quam modo institui* ehelyett: *quam modo instituti;*
98. oldal: *darin Acht geben* ehelyett: *darin acht haben;*
102. oldal: *transcendentalis originaria synthetica apperceptionis unitas* ehelyett: *transcendentalis originatio synthetica apperceptionis unitas;*
118. oldal: *in omni sensatione duo distinguenda fuissent* ehelyett: *in omni sensatione duo distinguendae fuissent;*

119. oldal: *cui generalitatis notionem addendo* ehelyett: *cui generalis notionem addendo;*

131. oldal: *in quibus illa* ehelyett: *in quibus illae;*

144. oldal: *obiectum, cui causam quandam praecessisse concipio* ehelyett: *obiectum, cui causam quantam praecessisse concipio;*

151. oldal: *apud admiratores* ehelyett: *apud adminatores.*

Köszönettel tartozom az MTA BTK Filozófiai Intézete munkatársainak munkám során nyújtott támogatásukért, különösen Hörcher Ferencnek, Mester Bélának és Smrcz Ádámnak, továbbá Gángó Gábornak, aki első lépésként elvégezte a *Dubia* szövegének begépelését. Szeretnék még köszönetet mondani Kelenhegyi Andornak, aki a német szövegeknél segített, valamint Kondákor Szabolcsnak (MTA–ELTE–PPKE Ókortudományi Kutatócsoport, tudományos segédmunkatárs), aki nemcsak a fordítást nézte át nyelvileg, hanem a latin szöveg gondozásában is nagy segítségemre volt.

Guba Ágoston (fiatal kutató, MTA BTK Filozófiai Intézete)

JOSEPHI ROZGONYI

Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani

ROZGONYI JÓZSEF

**Kétségek a kanti transzcendentális idealizmus
alapvetéseivel kapcsolatban**

[1] Josephi Rozgonyi
in gymnasio Losontzensi philosophiae professoris
Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani

Ad viros clarissimos Jacob et Reinhold
Pestini, typis Mathiae Trattner, MDCCXCII

[2] All sound reasoning must ultimately rest on the principles of common sense, that is, on principle intuitively certain, or intuitively probable; and, consequently, that common sense is the ultimate judge of truth, to which reason must continually act in subordination.

Beattie's *Essay on truth*, pag. 142.

[1] Rozgonyi József,
a losonci gimnázium filozófiaprofesszora:
**Kétségek a kanti transzcendentális idealizmus
alapvetéseivel kapcsolatban**
az igen kiváló Jacob és Reinhold urakhoz
Pest, Trattner Mátyás nyomdája, 1792

[2] All sound reasoning must ultimately rest on the principles of common sense, that is on principle intuitively certain or intuitively probable; and consequently that common sense is the ultimate judge of truth, to which reason must continually act in subordination.¹

Beattie's *Essay on truth*, 142.²

¹ „Minden helytálló érvelésnek végső soron a *common sense* alapelvein kell nyugodnia, vagyis intuitíve bizonyos vagy intuitíve valószínű alapelveken; és ennek megfelelően a *common sense* az igazság végső bírja, amelynek alárendelve kell az észnek folyamatosan működnie.” Beattie 1778. 42. Rozgonyi valószínűleg ezt a kiadást használta; ebben az esetben az oldalszámot tévesen toldotta meg elől a szedő egy eggyessel. (A többi, Rozgonyi számára hozzá-férhető kiadásokban az idézet más oldalakon található.)

² James Beattie (1735–1803) skót költő, filozófus. 1760-ban ki-nevezik a morálfilozófia professzorának az aberdeeni Marischal College-ban; kapcsolatba kerül Reiddel, és belép az Aberdeen Philosophical Societybe (más néven Wise Club). Az *An Essay on the Nature and Immutability of the Truth; in Opposition to Sophistry and Scepticism* (Esszé az igazság természetéről és megváltoztathatatlan-ságáról a szofizmussal és a szkepticizmussal szemben) című írása először 1770-ben jelent meg Edinburghban, ebben a skót *common sense* iskola filozófiai alapjain állva kíván választ adni a Hume által felvetett szkeptikus problémákra. A mű hatalmas siker lett, már az elkövetkező négy évben öt kiadást ért meg, számos nyelvre lefordították (németre 1772-ben). A mű sikerének köszönhetően 1773-ban Londonban fogadja III. György, aki 200 fontnyi éves járadékot adományoz számára, emellett Beattie oxfordi jogi doktorátust kap. Beattie szerint természettől fogva hiszünk a *common sense* alapelveiben, és önkéntelenül is azok szerint cselekszünk, amit semmilyen filozófiai érv nem tud befolyásolni: ezáltal a *common sense* egyfajta ösztönszerű karakterrel rendelkezik. Rozgonyi gondolkodására igen nagy hatást gyakorolt az *Essay on Truth*, ami nemcsak a *Dubiá*ban, hanem pályája későbbi szakaszában is tetten érhető. Jelzésértékű, hogy német kantianusokat megszólító vitairatában nem a számukra könnyen hozzáférhető német fordítást, hanem az eredeti idézi.

[3] **Triumviris**

Scholae Losontzinae constituendae spectabilibus ac perillustribus
 domino Stephano Gyürki de Losoncz inclyti comitatis
 Nogradiensis substituto vice-comiti,
 domino Francisco Puky de Bizak eiusdem comitatus ordinario notario,
 domino Josepho Szilasy de Pilis laudati comitatus ordinario iudici nobilium,
 literarum patronis, verae sapientiae amatoribus salutem
 [4]

³ Nem világos, hogy a latin szerkezet (*scholae Losontzinae constituendae*) mire vonatkozik ezen a helyen. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Rozgonyi arra az 1790. december 8-án kelt intézményi határozatra utal, amely megalapított egy professzori széket, amely a rectori tisztséggel mind rangban, mind anyagilag egyenlő volt, és amelyet először éppen ő töltött be, 1791-től. Ehhez lásd: Ambrus 1885. 8–9.

[3] **Üdvözet**

a losonci iskolát támogató három méltóságos
 és igen kiváló férfiúnak,³
 a losonci Gyürki István úrnak, a híres Nógrád vármegye második alispánjának,
 a bizáki Puky Ferenc úrnak, ugyanezen vármegye főjegyzőjének,
 a pilisi Szilasy József úrnak, az említett vármegye főszolgabírójának, a
 tudományok pártfogóinak, az igaz bölcsesség szeretőinek
 [4]

[5] **Viris clarissimis**
Jacob Halensis, Reinhold Jenensis,
academiae professoribus sapientiae philosophiae

Is ego sum, qui mense, ut recorder, anni superioris Aprili patriam repetiturus commentandi causa vos fidiſsimos Kantii interpretes conveni vestrisque colloquiis suavis aequae ac doctis, tuis praesertim clarissime Reinholde, saepius fueram usus. Tanta profecto tunc vestra in me fuit humanitas et facilitas, ut, si id temporis angustiae permisissent, in interiora quoque philosophiae Kantianae me introduxissetis. At festinanti mihi nec arcana eius recludere nec dubiis, quorum quae-[6]dam iam tunc animo conceperam diu, aures praebere poteratis, polliciti tamen vos

[5] **Az igen kiváló uraknak,**
Jacob⁴ hallei és Reinhold⁵ jénai
akadémiai filozófiaprofesszoroknak

Én vagyok az, aki – ahogy visszaemlékszem – előző év áprilisában, mikor hazatérni készültem, eszmecsere végett felkerestem Önöket, a legmegbízhatóbb Kant-értelmezőket, és gyakran folytattunk kellemes és egyszersmind elmés beszélgetéseket, különösen Önnel, kiváló Reinhold. Valójában olyan nagy volt akkor az Önök irányomban tanúsított szívélyes készsége, hogy ha azt az idő szükség-sége lehetővé tette volna, a kantianus filozófia mélységeibe is bevezettek volna engem. Azonban sietségem folytán arra már nem nyílt lehetőségük, hogy ennek a filozófiának a titkos részeit feltárják nekem, és meghallgassák kétségeimet, melyeknek egy [6] részét akkorra már régen megfogalmaztam magamban; viszont

⁴ Ludwig Heinrich von Jakob (vagy Jacob, 1759–1827) német filozófus, közgazdász, politológus. 1789-ben nevezték ki a hallei egyetem rendkívüli professzorának, majd 1791-ben rendes professzorának. Pályájának ebben a korai szakaszában jelentek meg a kanti metafizikához kötődő művei. 1803-ban, miután Napóleon bezáratta az egyetemet, az újonnan alapított harkovi egyetemen tanított. Az 1800-as évektől érdeklődése a politikai gazdaságtan felé fordult, nem foglalkozott többet metafizikával. 1816-ban tért vissza Halléba. Bár Rozgonyi a *Dubiában* fontosságát Reinholdéval együtt emlegeti (sőt műveire még többször is hivatkozik), későbbi hatása nem is hasonlítható az utóbbiéhoz.

⁵ Karl Leonhard Reinhold (1757–1823) osztrák filozófus, a kanti filozófia egyik legfontosabb terjesztője és továbbgondolója. 1787-ben foglalja el azt a professzori széket a jénai egyetemen, amelyet elsőként szántak kizárólag a kanti filozófiának. 1786 és 1787 között jelenteti meg a *Der Teutsche Merkurban* a *Briefe über die Kantische Philosophie* (Levelek a kanti filozófiáról) című sorozatát (gyűjteményes kiadása: Reinhold 1790–1792). A kanti filozófia szélesebb körben való elterjesztése volt a *Briefe* elsődleges célja, amelyet nagy sikerének köszönhetően el is ért. A népszerűsítés mellett Reinhold a kanti filozófia szisztematizálására és megalapozására is törekedett. Ez a törekvés vezette el saját filozófiájának megalkotásához, amelyet a későbbiekben elementáris filozófiának (*Elementarphilosophie*) neveztek el: Reinhold azt a fundamentumot kereste, amelynek segítségével a filozófiát megalapozva az tudományossá tehető, és amelyet a későbbiekben a tudatban vélt megtalálni. Az elementáris filozófiát kidolgozó jénai művei között az első a *Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens* (Kísérlet az emberi képzetalkotó képesség elméletének megalkotására) volt (Reinhold 1789). Reinhold 1794-ben elfogadta a kiel egyetem meghívását, haláláig itt tanított. Rozgonyi a műve elején lévő címzésben azt állítja, hogy különösen Reinholddal folytatott eszmecsérét, ennek ellenére alig találkozunk a *Dubiában* Reinholdra való explicit hivatkozással (a *Briefe*re például sehol sem utal Rozgonyi).

ea, quae scripto tenus vobis missurus sum, lubenter lecturos. Ego itaque in itinere versus patriam domique id negotii credidi mihi dari, ut Kantii Criticen purae rationis legerem diligenter obscuraque eius loca ex Critica practicae rationis vestrisque in Kantium commentationibus interpretarer, dubia suborta consignarem, quae nunc ego, quo vobis sisto ordine digesta, ut molestiae lectionis occur-[7] rerem, typis literarum imprimi curavi. Quod dum facerem, vehementer metuebam, ne id mihi quoque, quod plerisque anti-Kantianis contigisse dicitur, ut Kantium prius refutarent, quam intelligerent, eveniret.

Non tamen despondi animum, probe gnarus culpam communione reddi levio-rem hicque cum Pindaro philosophorum agi, cuius verborum reconditos sensus, si assequi vellem, implumi mihi daedaleis in sublime [8] esset evolandum pennis.

⁶ Rozgonyi itt valószínűleg arra utal, amit Kant írt Platónról: „A könnyű kis galamb, ahogy szabad szárnyalással szeli a levegőt, melynek ellenállását érzékeli, elképzelhetné, hogy légüres térben még jobban tudna repülni. Ugyanígy hagyta el Platón az érzéki világot, mert ez szűk korlátokat szab az értelemnek, túlmerészkedett e világon, az ideák szárnyain felemelkedvén a tiszta értelem üres térebe.” *TÉK* B8–9.

ígéretet tettek arra, hogy amit írásban el fogok küldeni Önöknek, azt szívesen elolvassák. Így hát útban hazafelé, majd otthon azt tekintetem feladatommak, hogy figyelmesen elolvassam Kantnak *A tiszta ész kritikája* című művét, és értelmezzem a homályos részeit *A gyakorlati ész kritikája*, valamint az Önök Kanthoz fűzött kommentárjai alapján, és feljegyezzem az eközben felmerülő kétségeimet, amelyeket most abba a rendbe szedve, amelyben Önök elé állítom, kinyomtatam, hogy az [7] olvasás nehézségeinek elejét vegyem. Míg ezen dolgoztam, erősen tartottam tőle, hogy velem is az történik meg, ami állítólag a legtöbb anti-kantiánussal megeshet, hogy előbb cáfolják meg Kantot, mint hogy megértenék.

Mégsem csüggedtem el, mert pontosan tudtam, hogy a tévedés csekélyebbé lesz a nyilvánosság elé tárva, és hogy itt együtt halad a filozófusok Pindaroszával, akinek ha követni akarnám szavai rejtett értelmét, bár nincsenek tollaim, mégis daedalusi szárnyakkal [8] kellene a magasba emelkednem.⁶ Különösen pedig

Imprimis vero illud Flacci animum mihi addidit: „Est quadam prodire tenus, si non datur ultra.” Tenuis haec disputatio non altercandi, sed ingenii tantum periclitandi causa conscripta est. Levia itaque haec in proferendis dubiis virium experimenta, quaeso, aequi bonique consulite. Valete. Dabam Losontzini in Hungaria, anno MDCCXCI

Flaccus ama idézete öntött belém bátorságot: „Van bizonyos korlát: addig mehetünk, de tovább nem.”⁷ E szerény értekezés nem azért íródott, hogy vitába bocsátkozzam, hanem csupán azért, hogy tehetségemet próbára tegyem. Ezért kérem Önöket, hogy méltányos jóindulattal kezeljék képességeim gyöngye próbálkozásait, amelyek kétségeim előadásában mutatkoznak meg. Isten áldja Önöket!

Kelt Losoncon, Magyarországon, 1791-ben⁸

⁷ Horatius: *Levelek*, 1.1.32 (fordította Horváth István Károly).

⁸ A bevezető dátuma egy évvel korábbi, mint a mű megjelenési éve. Ennek évtizedekkel később lesz jelentősége, amikor Rozgonyi a Gottlob Ernst Schulze göttingeni professzorral való, nyilvánossá tett levélváltása után azt hangsúlyozza, hogy a *Dubia* az ő önálló ötlete, azt nem inspirálhatta Schulze 1792-es Reinhold-bírálat (Schulze 1792).

[9] Prologus

De nova philosophandi ratione theoria multorum annorum decursu elucubrata opinionibus empiricorum philosophorum placitis oppositis, ad quas vel intelligendas vel etiam refellendas philosophi Germaniae ab aliquot annis certatim concurrunt, cognoscere studeo. Kantianam intelligo philosophiam, cuius natales naturamque paucis in antecessum exponere ab instituto meo non alienum, intuitu vero compulsum, quibus haec legenda offero, non inutile fore arbitror: vir acutissimi ingenii clarissimus Kant professor Regiomontanus apud Borussos lectis celeberrimi inter Scotos sceptici Hume praesertim de natura et intellecto humano operibus^a

^a Vide *Critik der praktischen Vernunft*, pag. 92.

[9] Prológus

Töreksem rá, hogy megismerjem a filozófiai gondolkodás új módját, azt az elméletet, amely sok év alatt lett kidolgozva az empirikus filozófusok nézeteivel ellentétes vélemények alapján, mely nézeteket megérteni vagy akár megcáfolni versengve gyűlnek össze néhány éve Németországban a filozófusok. <Az előbbi gondolkodásmódon> a kantianus filozófiát értem, amely eredetének és természetének rövid kifejtése előjáróban meglátásom szerint nem lesz idegen a célkitűzésemről, többek szemében pedig – akiknek ezeket olvasásra ajánlom – nem lesz haszontalan. A rendkívül éles elméjű férfiú, a porosz Königsberg professzora, Kant, azt követően, hogy elolvasta a skótok ünnevelt szkeptikus filozófusának, Hume-nak a műveit, különösen azokat, amik az emberi természetről és értelemről szólnak,^{9,a} arra a nézetre

^a Lásd: *Critik der praktischen Vernunft*, 92. o.¹⁰

⁹ David Hume *Értekezés az emberi természetről és Tanulmány az emberi értelemről* című munkáiról van szó.

¹⁰ Rozgonyi *A gyakorlati ész kritikájának* első kiadását használta (Kant 1788).

in eam maxime sententiam, qua Humius [10] notionem causae ex consociatis duabus, quarum una aliam saepius sequebatur, ideis repetiit^b, clarissimi viri resedit intentio. Cumque viros doctos Humii argumentis hac in causa haud satisfacisse existimaret, cito credidisse videtur nullas adhuc notiones propositionesque metaphysicorum syntheticas fuisse demonstratas. Infelicitis huius successus rationem in eo statuit quaerendam, quod omnes, qui Kantio praecedebant philosophi, notiones propositionesque metaphysicas demonstrare a posteriore fuissent conati. Quare rationem concludere non dubitavit omnem apodicticam a priore esse certitudinem nec ea, quae empirica sunt, universalialia et necessaria dici posse. Decrevit itaque apud animum suum omni, quae hactenus floruit, metaphysicae bellum indicere:

^b Vide Hume über die menschliche Natur, pag. 191.

figyelt föl leginkább, melyben Hume [10] az ok fogalmát két olyan idea összekapcsolódásából vezeti le, amelyeknél az egyik korábban gyakran követte a másikat.^{11, b} Minthogy Kant szerint Hume érveire a korábbi tudós férfiak nem adtak kielégítő választ, rögvest úgy hitte, hogy egészen eddig a metafizikusok semelyik fogalmáról és kijelentéséről sem bizonyították be, hogy szintetikus.¹² Ennek a szerencsétlen folyamatnak a feltételezhető magyarázatát szerinte abban kell keresni, hogy minden őt megelőző filozófus a metafizikai fogalmakat és kijelentéseket *a posteriori* próbálta bizonyítani. Ezért nem habozott arra következtetni, hogy minden apodiktikus bizonyosság *a priori*, és az empirikus dolgokat nem nevezhetjük sem általánosoknak, sem szükségszerűeknek. Így hát úgy döntött, hogy háborút indít minden metafizika ellen, amely addig virágzott, és letaszítja a trónjáról Arisztotelészt, Locke-ot, az empiristákat, a szenzualista Epikurosz, másfelől viszont

^b Lásd: Hume über die menschliche Natur, 191. o.¹³

¹¹ David Hume: *Értekezés az emberi természetről*. I. könyv, III. rész: *A tudásról és a valószínűségről*, 6. szakasz: *Hogyan következtek a benyomásról az ideák?* (a szakasz vége).

¹² A hivatkozott helyen Kant így vezeti be saját Hume-kritikájának tárgyalását: „Ami mármost az én feldolgozástomat illeti *A tiszta ész kritikájában*, amelyre ugyan a kételkedés hume-i tana ösztönzött, de sokkal több mint annak pusztá bírálata, s a tiszta elméleti ész szintetikus használatának egész területét magában foglalja, tehát azt is, amit egyáltalán metafizikának neveznek: a skót filozófusnak az ok-ság fogalmával kapcsolatban felmerült kételyét tárgyalva a következőképpen jártam el.” Kant 1991. 165.

¹³ A hivatkozott mű Jakob Hume-fordítása és az ahhoz írt kritikai tanulmányok: *David Hume über die menschliche Natur aus dem Englischen nebst kritischen Versuchen zur Beurtheilung dieses Werks* (David Hume az emberi természetről angolból, ennek a műnek a megítélésére irányuló kritikai tanulmányokkal együtt). Ez annyiban nem tekinthető egy mű fordításának, hogy Jakob a *Tanulmányból* való szövegekkel helyettesítette azokat a részeket, amelyek megfeleltek az *Értekezésben* található részeknek. Rozgonyi a *Dubia* írásakor ennek csak az első kötetét ismerhette (*Ueber den menschlichen Verstand* [Az emberi értelemről]), amely 1790-ben jelent meg Halléban (Hume 1790). (A második kötet 1791-ben, a harmadik 1792-ben látott napvilágot.) Amikor Rozgonyi Hume-nak ezt a művét idézi, mindig Jakob fordítására utal – ugyanakkor ettől függetlenül annak kritikai részére is hivatkozik.

Aristotelem, Lockium, empiricos, Epicurum sensualem; Platona, Leibnitzium, noologistas de solio deturbare. Bellum hoc philosophicum in [11] libro, quem *Criticae purae rationis* (*Kritik der reinen Vernunft*) inscripsit, quemque metaphysico systemati mox in lucem prodituri prodromi partisque propaedeuticae instar esse voluit, declaratum fuit. In hoc libro metaphysicae veram naturam exponere empiricae puram, immobilis nixam fundamentis substituere; notiones et puri intellectus (quae obiecta in genere respiciunt) principia, enarrando novae ontologiae (scientiae de principiis humanae cognitionis) primas describere lineas; Wolffianorum aliorumque philosophorum, qui libertatis, existentiae Dei, immortalitatis simplicitatisque animae, quae practicas in morali disciplina demonstranda fuisset argumentis, veritatem theoreticis probabant argumentis, dogmatismum impedire et tali modo rationem experientiae limites migrantem cohibere et intra fines ei a natura assignatos continere voluit. Liber hic ingenii profundissimi factus theoriae Kan-

Platón, Leibnizet és a noologistákat is. Ezt a filozófiai harcot [11] *A tiszta ész kritikája* (*Kritik der reinen Vernunft*) című könyvében hirdette meg, amelyet egy hamarosan megszülető metafizikai rendszer előfutárának és propedeutikai részének szánt. Ebben a könyvében Kant meg akarta magyarázni a metafizika valódi, tapasztalattól tiszta természetét, és biztosabb alapokra kívánta helyezni azt. <Az is a szándéka volt továbbá>, hogy azáltal, hogy kifejti a tiszta értelem fogalmait, amelyek <a metafizika> általában vett tárgyaiként princípiumokra várnak, felvázolja az alapvonalait az új ontológiának, vagyis az emberi megismerés princípiumairól szóló tudománynak. Gátat akart szabni a wolffiánusok és más filozófusok dogmatizmusának, akik teoretikus érvek alapján állították a szabadságnak, Isten létezésének, a lélek halhatatlanságának és egyszerűségének igazságát – tehát azoknak a kérdéseknek, amelyeket az etikán belül kellett volna praktikus érvekkel bizonyítani. Ily módon kívánta megfékezni és a természet által kiszabott korlátok közé kényszeríteni a tapasztalat határait átlépő észet. Ez a könyv, mely egy igencsak elmélyült szellem gyümölcse, annyira elrejti a kanti elmélet alapvetéseit [12] az új kifejezések és a rendszer ismer-

tianae elementa novorum vocabulorum et nescio quo systematis la- [12] byrintho involuta celat ita, ut – ni tyro Ariadne fuerit instructus filo – ex eo facilem sibi exitum polliceri vix possit. Equidem definire non ausim maiore ad refutandum Kantium quam sine interprete intelligendum labor requiratur et patientia. Ad Kantii *Criticen* intelligendam clarissimorum Jacob, Reinhold scripta maxime utilia, imo necessaria mihi videntur. Humii opera philosophiae Kantianae studioso non tantum non negligenda, sed assidua lectione in succum, ut aiunt, et sanguinem sunt convertenda. Tota enim philosophia Kantiana ex parum fideliter extincti Humiani incendii reliquiis est suborta.^c Clarissimi Jacob et Reinhold optimi sunt Kantii interpretes, quorum opera

^c Philosophia Kantii Humianis principiis est superstructa et tota quasi de Humiani operis speculo formata. Primum e duobus, quibus systema Kantii innitur principiis „non res ipsas”, sed [13] representationes nostras nobis esse cognititas, citra omne dubium Humianum est. Vide *Abhandlung über die menschliche Natur*, pag. 402. Quod vero alterum Kantii

retlen labirintusában, hogy a tapasztalatlan olvasó, hacsak nem rendelkezik Ariadné fonálával, nem képes egykönnyen kitalálni belőle. A magam részéről nem bátoríthatnám eldönteni, hogy vajon Kant megcáfolásához vagy értelmező nélküli megértéséhez szükséges-e nagyobb munka és türelem. Megítélésem szerint a kanti *Kritika* megértéséhez Jacob és Reinhold írásai a leginkább hasznavehetőek, sőt egyenesen elengedhetetlenek. Hume műveit pedig nemcsak hogy nem szabad elhanyagolnia annak, aki a kanti filozófiát tanulmányozza, hanem azok folyamatos olvasás útján – mint azt mondják – vérévé kell hogy váljanak: az egész kanti filozófia ugyanis a hanyagul eloltott hume-i tűzvész maradványaiból keletkezett.^c Kant legnagyobb szerűbb értelmezői Jacob és

^c Kant filozófiája hume-i princípiumokra épül, és annak az egésze mintha csak a hume-i mű tükörképének megfelelően volna megszerkesztve. Abból a két alapelvből, amelyekre a kanti rendszer támaszkodik, az első, vagyis hogy nem magukat a dolgokat, hanem [13] a saját képzeiteinket ismerjük meg, minden kétséget kizáróan hume-i eredetű. Lásd: *Abhandlung über die menschliche Natur*, 402. o.¹⁴ Ami pedig Kant másik, az *a priori* princípiumokról és fogalmakról szóló alapelvét illeti, ha Hume érvei, amelyek az ok fogalma ellen irányulnak, *ad hominem* érvek,¹⁵ amelyek megmutatják, hogy az empirikusoknak az ok általános és szükségszerű fogalmáról vallott felfogása abszurd,

¹⁴ David Hume: *Értekezés az emberi természet-ről*. I. könyv: *Az értelemről*, IV. rész: *A szkeptikus filozófiáról*, 2. szakasz: *Az érzékekkel szembeni szkepszisről*.

¹⁵ Rozgonyi az *ad hominem* érvet nem olyan értelemben használja, ahogy napjainkban egy érvelési hibát értünk rajta (nem az érvet, hanem az érvelő személyét támadjuk), hanem ahogy Locke is értette már: „valakit a saját alapelveiből levont vagy azokkal ki nem zárt következtetések által kényszerítünk” (*Értekezés az emberi értelemről*, IV. 17. 21, fordította Vassányi Miklós).

iucundo faciliq[ue] scribendi genere, lucido ordine, clarissime conceptis formulis se se vel maxime commendant. Egregii hi interpretandae [13] Kantianae duumviri, dum magna sibi in Kantio illustrando parant merita, vereor, ne eiusdem interitum accelerent. Scriptis enim Kantii nubem, qua hactenus tegebatur, adimunt, ut iam Kantii sententiam intelligere, quidque in ea probandum culpandumque sit, subo-

---

de principiis et notionibus a priori attinet principium. Si Humii argumenta contra notionem causae sint argumenta ad hominem ostendentia empiricorum de notione causae universali et necessaria conceptum esse absurdum, ipse Humius notiones aliquas saltem illam causae a priori esse statuere debuit. Sequentia vero Kantii asserta: principio causalitatis rem physicam cum immateriali non posse coniungi; omnes nostras cogitationes nexu causali necessario esse connexas; substantiam corporum animaeque nullam esse; in animo omnia fluere perpetuo; religionem sola fide fundari; non dari libertatem – haec omnia, inquam, ex Humii fontibus sunt hausta.

---

¹⁶ A kifejezés a római városok polgármesteri tisztségére utal, amelyet – a konzulátust például véve – ketten gyakoroltak egyszerre.

Reinhold, akiknek a művei kellemes és könnyed stílusuk, világos felépítésük és az igen érthetően megfogalmazott kifejezéseik miatt a leginkább ajánlásra méltóak. Kant értelmezésének eme [13] kiváló *duumvirije*,¹⁶ mialatt nagy érdemeket szereznek maguknak abban, hogy megvilágítsák Kantot, tartok tőle, hogy bukását siettetik. Eloszlatják ugyanis azt a ködöt, mely eddig Kant írásait takarta, így az empirikus filozófusok képesek már Kant nézetét megérteni, és megorronthatják, hogy mivel kell benne egyetérteni, és mit kell benne elutasítani. De hogy a bevezető hosszabbra ne nyúljon, mint azt a jelen mű rövidebbé [14] megkívánja, a kanti filozófia természetéről és értelmezőiről semmit sem mondanék a továbbiakban,

---

akkor Hume-nak azt kellett állítania, hogy egyes fogalmaink, legalábbis az ok fogalma *a priori*. Kant pedig az alábbiakat állítja: az okság alapelve szerint nem lehet egy fizikai dolgot egy testtelennel összekapcsolni; minden gondolatunk a szükségszerű oksági kapcsolattal van összekötve; a testeknek és a léleknek nincsen szubsztanciája; a lélekben minden folyamatosan áramlik; a vallás egyedül a hiten alapul; nincs szabadságunk. Úgy gondolom, hogy ezek mindegyikét Hume kútjából merítette.

dorare possint empirici. Sed ne praefatio longius, quam opusculi brevitās postulat, [14] extendatur, de natura philosophiae Kantianae eiusque interpretibus nihil loquar amplius, de instituti mei ratione demum haec pauca adiciam: cogitanti mihi et quatenus theoriam Kantii impugnandi oportuna esset ratio animo volventi commodissima omnium ea visa est, qua illi mere probabilia opponerem. Kantiani enim placitis suis mathematicae similem tribuunt certitudinem.^d Verum ad refellendum apodicticae certitudinis enunciatum sufficit illi probabilia opponere, cuius enim propositionis oppositum probabile est, illa certa nullo modo esse potest. Ego itaque sicubi in hac commentatione certitudinem assequi possum, amplectar quidem,

^d In praefatione secundae editionis *Critices purae rationis*, pag. 22. in scholio

eljárásom módszeréről viszont egy keveset még hozzátennék <az előbbiekhez>. Miközben gondolkodtam, és azt forgattam magamban, hogy mely módszer lenne alkalmas a kanti elmélet megcáfolására, mind közül azt tűnt számomra a legmegfelelőbbnek, hogy a kanti elmélettel pusztán valószínű elképzeléseket helyezzek szembe. A kantianusok ugyanis saját nézeteiknek a matematikához¹⁷ hasonló bizonyosságot tulajdonítanak.^{18, d} Viszont hogy megcáfoljuk eme apodiktikus bizonyosságra vonatkozó kijelentést, elegendő, ha valószínű elképzeléseket helyezünk ezzel szembe, mivel az a kijelentés semmiképpen sem lehet bizonyos, amelynek az ellentétes feltevése akár csak valószínű is. Így ha bárhol bizonyosságra teszek szert ebben az értekezésben, ugyan sokra tartanám, mégsem fogom ezt üzni nyugatatlanul, mert a valószínű és a biztos gondolatok ugyanúgy hasznomra lesznek.

^d *A tiszta ész kritikája* második kiadásának az előszavában, a 22. oldalon a lábjegyzetben.¹⁸

¹⁷ Minthogy a *mathematica* latinul jelenthet a mai értelemben vett matematika mellett csillagászatot is, Rozgonyi megjegyzése úgy értendő, hogy Kant mind a kopernikuszi kozmológiai modell, mind a mögötte álló matematika bizonyosságát tulajdonítja saját nézeteinek. (Lásd a hivatkozott Kant-szöveghelyet az alábbi széljegyzetben.)

¹⁸ „Így kölcsönöztek az égitestek mozgását meghatározó vonzástörvények teljes bizonyosságot annak, amit Kopernikus kezdetben csak hipotézisként tételezett fel, egyszersmind bebizonyítva azt is, hogy létezik a világ egész építményét összekötő, láthatatlan erő (a newtoni vonzás), melyet soha nem fedeztek volna föl, ha Kopernikus, az érzékek tanúságával szembeszegülve, de az igazságot követve, nem merészeli a megfigyelt mozgásokat az égi tárgyak helyett a szemlélőnek tulajdonítani. A jelen *Előszó*ban én is csupán hipotézisként állítom fel a *Kritika* lapjain előadásra kerülő és ama kopernikuszi hipotézissel analóg gondolkodási fordulatot, hogy felhívjam a figyelmet e fordulat első – és ezért okvetlenül hipotetikus – kísérleteire, jóllehet maga az értekezés nem hipotetikus, hanem apodiktikus módon bizonyítja ama fordulatot, a térről és az időről alkotott képzeleteinknek, valamint az értelem elemi fogalmainak sajátosságai alapján.” *TÉK* BXXII, lábjegyzet.

eam tamen solícite non anquiram, probabilia quippe mihi eidem ac certa usui sunt futura. Ut vero haec disputatio ordinate currat, eam bipertito distribuam. In parte priore ea, quae in theoria Kantii prima, in posteriore, quae posteriora mihi videntur, exponam. Vale lector nec tenues hos conatus sperne!

Hogy a jelen értekezés mégis rendezett formát öltjön, két részre osztom. Az első részben azokat a dolgokat fogom kifejteni, amelyeket elsődlegesnek látok Kant elméletében, a másodikban pedig azokat, amiket másodlagosnak. Isten áldjon, olvasó, és ne vesd meg ezt a gyöngye próbálkozást!

[15] **Dubiorum de initiis transcendentalis idealismi**

PARS PRIOR:

De iis, quae in Kantii theoria prima sunt

Caput I.

De habitu systematis Kantiani ad Humii dubitationem de notione causae

Humius, ut id iam in praefatione monui, notionem causalitatis e duarum idearum associatione legi imaginationis conformi repe- [16] tiit. Cum hac ratione nexus inter causam et effectum solum consuetudini tribueretur, clarissimo Kantio Humiana ista sententia nullo quamvis solido suffulta argumento periculi plenissima universaeque metaphysicae exitialis fuit visa. Hinc

---

[15] **A transzcendentális idealizmus alapvető tételeivel kapcsolatos kétségek**

ELSŐ RÉSZ

Amik Kant elméletében elsődlegesek

Első fejezet

A kanti rendszer hozzáállása Hume-nak az ok fogalmával kapcsolatos kétségéhez

Ahogy azt már az *Előszó*ban is említettem, Hume az okság fogalmát két idea hasonló asszociációja alapján a képzelőerő törvényére vezette [16] vissza. Mivel az ok és az okozat kapcsolata ennek értelmében kizárólag a megszokásnak tulajdonítható, Kant úgy látta, hogy bár ez a hume-i nézet semmiféle szilárd érveléssel nincs alátámasztva, mégis veszélyeket rejt magában, és végzetes az egész metafizikára nézve. Ezért – minthogy jogosnak tartotta a megoldásra váró probléma egész ügyét – egy olyan rendszert tervezett, amelyben minden az ellenkezőjére fordul, Koperni-

¹ James Oswald (1703–1793) skót teológus és filozófus. A *common sense* iskola képviselője, Reiddel is levelezésben állt. Fő műve az *An Appeal to Common Sense in Behalf of Religion* (A *common sense*-hez való folyamodás a vallás érdekében, Oswald 1766–1772), amelyet nem sokkal a megjelenése után németre is lefordítottak (*Ap-pelation an den gemeinen Menschenverstand zum Vortheil der Religion*, Oswald 1774).

² Thomas Reid (1710–1796) skót filozófus, a skót *common sense* iskola alapítója. 1752-től filozófiaprofesszor az aberdeeni King's College-ban, ahol többedmagával megalapítja az *Aberdeen Philosophical Societyt* (avagy a *Wise Clubot*). 1764-ben kinevezik a morálfilozófia professzorának a glasgow-i egyetemen, ahonnan 1781-ben vonul vissza. Ezt követően több könyvet is publikált, köztük az 1785-ben Edinburghban megjelent *Essays on the Intellectual Powers of Man* (Tanulmányok az ember szellemi képességeiről), melyre Rozgonyi is hivatkozik (Reid 1785). Reid a valóságos külső dolgokat tekintette az észlelés közvetlen tárgyainak, elutasította az ideák elméletét (mely szerint csak az elménkben megjelenő tárgyakat észleljük csupán), és a külső dolgokat tekintette az észlelés közvetlen tárgyainak. Ezzel nemcsak Hume egyik legkorábbi kritikusa volt, hanem Descartes-tól kezdődően mindazon filozófiáknak is, amelyek ezt az álláspontot képviselték. Reid szerint az elme működésének a megismeréséhez a *common sense* kínálja a legfőbb segítséget, amely magában foglal bizonyos alapelveket: ezek ugyan nem alapozhatók meg, tagadásuk azonban lehetetlen.

omnem expediendae difficultatis rationem legitimam arbitratus systema, in quo omnia inverterentur, imitatus Copernicum, qui, cum phaenomena ex motu solis circa tellurem explicare non posset, spectatorem una cum tellure in orbem agi iussit, molitus est invenitque theoriā, in qua causae aliaeque metaphysicae notiones non ab objectis externis separarentur, sed iis animo occasione experientiae elicita applicarentur, ea sola, quae a priori seu quae subiectiva sunt, experientiae requisita certa esse ratus. De eo, utrum haec sententia sensui communi sit conformis, clarissimus Kantius parum fuit sollicitus. Kantiani enim omnem Scotiae philosophorum Oswaldi, Reidii, Beatties de sensu communi sententiam flocci facere tribunalque controversiae huius definiendae unicum rationis legitime concludentis agno- [17] scere videntur. Equidem si sensum communem spernas, nullam de-

kuszt utánozva ezzel, aki amikor az égi jelenségeket nem tudta megmagyarázni a Nap Föld körüli mozgása alapján, meghagyta, hogy a megfigyelő forogjon körben a Földdel együtt. Kant rátalált arra az elméletre, amelyben az ok és a metafizika más fogalmai nem különülnek el a külső tárgyaktól, hanem a lélek ezeket a tapasztalat során előcsalt <fogalmakat> alkalmazza amazokra <a külső tárgyakra>, azt gondolta ugyanis, hogy csak azok a biztos dolgok, amelyek *a priori*ként vagy amelyek szubjektívként a tapasztalathoz szükségesek. Azzal kapcsolatban, hogy vajon ez az álláspont megfelel-e a *common sense*-nek, Kant kevésbé nyugtalankodott. A kantianusok ugyanis a skót filozófusok (Oswald,¹ Reid,² Beattie) *common sense*-ről alkotott álláspontját láthatólag semmibe veszik, és ezen vita lezárásának egyedüli döntőbírójaként csak a helyesen következtető ész [17] ismerik el. Pedig ha az ember elutasítja a *common sense*-t, akkor meglátásom szerint semmiféle bizonyítást nem lehetne megalkotni, amely valóban méltó lenne erre a névre. Az

monstrationem veri nominis institui posse existimo. Principiorum enim seu propositionum immediate evidentium, quae in omni demonstratione adesse debent, veritas sensu communi perspicitur.^a [18] Ne tamen in principio statim disputationis

^a Si Kantiani per sensum communem id, quod Scoti illi philosophi intelligant, v. g. Aristotelis κοινὰ δόξα, Ciceronis naturae iudicia seu propositiones immediate evidentes, quae fundamentum praebeant omni demonstrationi, quas secuti homines omnis subtilioris scientiae expertes, intricatissimos quoque argutiarum errores in genere detegunt, principia, quae si quis ore neget, toto vitae tenore et agendi ratione constanti vel invitatus affirmare cogitur, nescio, qui possint eum reicere? Si enim hunc spernant, nec placita sua talibus superstruant principiis, nisi probando in infinitum processerint, eorum demonstrationes omni solido destituentur fundamento. Forte Kantiani per sensum communem sensum vulgi quandoque absurdum intelligunt. Sed tali significatu eximii illi Scoti sensum communem nunquam acceperunt. Sensus ille, de quo hi disputant, aequè philosophorum ac [18] vulgi est. Vide Beattie's *essay on truth*, p. I. ch. 1. Vellem scire, utrum clarissimus Jacob, dum in *Examine Horarum*

alapelvek igazságát – vagyis a közvetlen módon nyilvánvaló kijelentéseket, melyek megléte minden bizonyításban szükséges – ugyanis a *common sense* révén látjuk be.^a [18] Mégis, hogy ne rontsak a kantianusokra rögvést az értekezésem

^a Hogyha a kantianusok *common sense*-en azt értenék, amit az említett skót filozófusok, például az arisztotelészi „κοινὰ δόξα”-t, a cicerói „naturae iudicia”-t,³ vagyis a közvetlenül nyilvánvaló kijelentéseket, amelyek minden bizonyításnak az alapját szolgáltatják, és amelyeket követve általában az összes magasabb rendű tudományban jártas ember képes leleplezni a furfangos gondolkodásnak még a legnyakatekertebb tévedéseit is, más szóval az alapelveket, amelyeket ha valaki szóban megtagad is, egész életvezetésével és cselekvése következetes észszerűségével még akarata ellenére is megvallani kényszerül, akkor nem tudom, hogy kik lennének képesek arra, hogy ezt <a *common sense*-t> elvessek. Ha ugyanis ezt elutasítják, és nem építik saját nézeteiket efféle alapelvekre, akkor – ha csak nem haladnak a végtelenbe a bizonyítás során – bizonyításaik minden szilárd alapot nélkülözni fognak. A kantianusok a *common sense*-en történetesen a tömeg olykor észszerűtlen gondolkodásmódját [*sensus*] értik. Az említett kiváló skót filozófusok viszont sohasem fogadták el a *common sense*-t ilyen értelemben. A felfogás [*sensus ille*], amelyről ők beszélnek, ugyanúgy tartozik a filozófusokhoz, mint [18] a tömeghez. Lásd: Beattie's *essay on truth*, part 1, chapter 1.⁴ Kíváncsi lennék arra, hogy

³ A *koinai doxai* (közös vélemények, Halasy-Nagy József fordításában *általános tételek*) Arisztotelész terminusa (*Metafizika*, III, 2; 996b26–33); az elődje lehetett annak a kifejezésnek, amelyet Eukleidész az axiómáira használ (*koinai ennoiai*), lásd Ross 1924, *ad loc.* Közösek a vélemények abban az értelemben is, hogy minden emberben, és abban az értelemben is, hogy minden tudományban megvan, ezekből indul ki minden ember és minden tudomány érvelése.

Naturae iudicia (a természet ítéletei, illetve a természetre alapozott ítéletek), Cicero: *Az istenek természete*, II. 5. A kifejezést tartalmazó mondat: „A képzeletszülte koholmányokat megcáfolja az idő, és jóváhagyja a természet ítéletét” (Havas László fordítása). Az idézet közismert volt a korban és még a 19. században is, szállóige-szerűen használták.

Mindkét hivatkozott terminusnak jelentős szerepe volt a brit filozófia *common sense* fogalmának kialakulásában, a *common sense* filozófusok azonban sokkal gyakrabban hivatkoznak Cicero *sensus communis* terminusára (*A szónokról*, III. 50. 195). Így tesz a Rozgonyi által idézett Reid is (1785. 528; 1996. 271).

⁴ Az *Of the perception of truth in general* (*Az igazság felfogásáról általában*) című első fejezetről van szó, amelynek a konklúziója a *Dubia* mottója (Beattie 1778).

Kantianos disertis verbis ad sensum communem provocando offendam (quamvis a sensu communi omnino recedere, si quid demonstrare velim, haud possim), in hoc capite specie saltem externa viam disputandi insistam aliam primumque in id inquiram: utrum Humii dubitatio tanti fuerit, ut ad eam tollendam novo et tanto fuerit accedendum systematis apparatu; deinde de eo, utrum Kantius Humio satis responderit cognoscam.

Prius illud me non multum morabitur. Nusquam enim apud Humium firmum, quo causae notionem e binarum idearum associatione natam resque non connexas,

---

Mendelssohnii matutinarum, pag. 120. lin. 10. ad sensum communem provocat, ex animi sententia loquatur vel utatur argumento ad hominem. Nam si prius fuerit verum, Kantiani sibi aperte contradicunt.

---

⁵ Ludwig Heinrich Jakob: *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden oder aller spekulativen Beweise für das Daseyn Gottes (A mendelssohni Reggeli óráknak, vagyis minden Isten létezése mellett spekulatív bizonyításnak vizsgálata)* című, Kant bevezető tanulmányával megjelent írása (Jakob 1786) Mendelssohn előző évben kiadott *Morgenstunden oder Vorlesungen über das Daseyn Gottes (Reggeli órák, avagy előadások Isten létezéséről)* című művére kívánt választ adni (Mendelssohn 1785). Rozgonyi a 6. előadás *Grundsatz der Wirklichkeit (A valóság alapelve)* című, második fejezetére utal. Azt, hogy Rozgonyi Mendelssohn istenérveit filozófiailag fontosnak tekintette, jól mutatja, hogy már az 1793-as losonci vizsgatételei közé felvette ezeket Descartes istenérvei mellé (lásd N. N. 1794.). Mendelssohn magyarországi ismertségére és elismertségére vonatkozó, jellemző adat, hogy összegyűjtött művei a 19. század elején Magyarországon jelennek meg (Mendelssohn 1819–1825).

elején ékes szavakkal azzal, hogy a *common sense*-re hivatkozom (bár aligha tudnék elszakadni teljesen tőle, amennyiben bármit is bizonyítani kívánok), ezért ebben a fejezetben legalább első ránézésre a kifejtés menetének egy másik útját követem. Először azt fogom megvizsgálni, hogy vajon olyan mértékű volt-e Hume kételkedése, hogy a felszámolásához egy új és ily kiterjedt rendszer apparátusával kellett közelíteni; majd pedig azt tekintem át, hogy vajon Kant kielégítő módon adott-e választ Hume-nak.

Az első kérdésnél nem sokat fogok időzni. Hume-nál ugyanis sehol sem találtam olyan biztos érvet, amellyel azt bizonyíthatná, hogy az ok fogalma két idea asszociációja alapján születne, és hogy a dolgok valójában nem függenek össze,

---

amikor Jacob *A mendelssohni Reggeli órák vizsgálata*⁵ 120. oldalának a 10. sorában a *common sense*-re hivatkozik, vajon ezt a saját meggyőződése mondatja vele, vagy pedig *argumentum ad hominem*mel él. Ha ugyanis az előbbi feltételezés a helyes, akkor a kantianusok nyíltan ellentmondanak önmaguknak.

sed con- [19] iunctas esse probaret, reperi argumentum.^b Unde existimo Humii dubitationi onus probandi eidem imponendo optimam adferri potuisse medelam vel, si argumentis utendum fuit, sequentibus dubium eius solvi potuisse:

1. Causa est id, quod rem aliam producit. De eo vero, an res quaedam aliam producat, sensus nostri saepissime indubium praebent testimonium.^c Petrum esse hominem sensus nostri non melius quam patrem esse probant. Iidem maria plu-

^b Vide *Essays sur l'entendement humain*; essai 7.

^c Humius contra notionem causae *Tentaminis de natura humana*, pag. 309. ita argumentatur: potentiae, causae viribus nihil simile imprimitur sensibus nostris, proinde vulgaris causae notio est [20] falsa. At potest responderi Humio plurima dari obiecta bina ratione temporis contigua, inter quae nexus productionis operandique ratio tam manifesta est, ut sola mentis abstractione opus sit ad formandam ex his obiectis generalem causae notionem. In complurimis quidem obiectis nexus iste non tam facile

hanem csak [19] mi kapcsoljuk egybe azokat.^{6, b} Ebből kiindulva úgy vélem, hogy azzal lehetett volna a leginkább megfelelő gyógyírt kínálni Hume kételkedésére, ha őrá helyeztük volna a bizonyítás súlyát, vagy ha <már> érveket kellett volna használnunk, a következőkkel lehetett volna kételyét eloszlatni:

1. Ok az, ami egy másik dolgot létrehoz. Arról pedig, hogy vajon egy dolog egy másikat hoz-e létre, érzékeink a leggyakrabban kétség nélküli tanúságtétellel szolgálnak.^{7, c} Érzékeink nem bizonyítják jobban azt, hogy Péter ember, mint

^b Lásd: *Essays sur l'entendement humain*, essai 7.⁸

^c Hume az ok fogalma ellen a következőképpen érvel az *Értekezés az emberi természetről* 309. oldalán: semmi olyan, ami a képességhez, az okhoz, az erőkhöz hasonló, nem hagy nyomot érzékeinkben, ennél fogva az okról vallott hétköznapi felfogásunk [20] hamis. Ezzel szemben Hume-nak azt lehet válaszolni, hogy az idő viszonyát illetően kettésével érintkezve létezik a legtöbb tárgy, melyek között a létrehozás kapcsolata és a működés módja olyannyira nyilvánvaló, hogy csupán értelmünk absztrakciójára van szükség, hogy megalkossuk ezen tárgyak alapján az ok általános

⁶ A *Tanulmány az emberi értelemről* 7. fejezetéről van szó: *A szükségszerű kapcsolat eszméjéről* (Hume 1995. 58–75).

⁷ David Hume: *Értekezés az emberi természetről*. I. könyv: *Az értelemről*, III. rész: *A tudásról és a valószínűségről*, 14. szakasz: *A szükségszerű kapcsolat ideájáról*.

⁸ Hume *Tanulmány az emberi értelemről* című művére Rozgonyi annak Jean Bernard Merian-féle francia fordításában hivatkozik (Hume 1758).

rimarum fuisse causas eluvionum aequae bene testantur quam eadem aquis constitui. Cur alia phaenomena magis afficerent sensus quam rerum genesis atque connexio? Indubia hac experientia cognita efficientiae idea effectui associatur, quae rei, quae causae vel effectus vicem obtinet, repraesentatione in animo recurrente revocatur, sicque et efficientiae et associationis ideae simul consistere possunt. Si vero definitionis causae veritatem negasset causamque per tō alteri praecedens, effectum per tō consequens definivisset Humius, hac quaestione erat sollicitandus: si prius et posterius causae et effectus notionem constituent, qui fit, ut homines tam constanter et communiter tō prius a causa successionemque a nexu causali distinguant? Et qua ratione poterant homines in ideam productionis (quam animo eos concipere veram aut falsam extra dubium

---

incurrit in oculos, sed in his casibus ratio opitulatur experientiae binisque obiectis desumptam a prioribus generis causis et effectibus nexus causalitatis tribuit notionem.

---

azt, hogy Péter apa. Az érzékeink éppen olyan jól tanúsítják azt, hogy igen sok árvíznek voltak a tengerek az okai, mint azt, hogy a tengereket vizek alkotják. Miért hatnának egyes jelenségek nagyobb mértékben az érzékeinkre, mint a dolgok keletkezése és a kapcsolatuk? Ennek a kétségtelen tapasztalatnak a megismerése után asszociálódik a hatóerő ideája a hatással, amely <idea> újra felidéződik, ha az okként vagy okozatként szereplő dolog [20] képze a lélekben újra felbukkan, és így a hatóerő és az asszociáció ideája is képes egyszerre fennállni. Ha viszont azt tagadta volna Hume, hogy az ok definíciója igaz, és az okot úgy határozta volna meg, hogy „az, ami a másikat megelőzi”, az okozatot pedig úgy, hogy „az, ami következik”, akkor ebben az esetben a következő kérdéssel kellett volna háborgatnunk: ha a korábbi, illetve a későbbi alkotja az ok, illetve az okozat fogalmát, akkor miért van az, hogy az emberek ennyire kitartóan és

---

fogalmát. Noha a legtöbb tárgy esetében ez a kapcsolat nem annyira könnyen tűnik szembe, ezekben az esetekben viszont az értelem nyújt segítséget a tapasztalat számára, és két-két tárgynak tulajdonítja az oksági kapcsolat fogalmát, amelyet <az adott> nemhez tartozó korábbi okokból és okozatokból vett.

est) simplicissimam incidere? Eam a priore esse ipse Humius em- [21] piricus quippe philosophus negat; fingi simplicissima productionis idea non potuit, simplices enim ideas mens fingere non potest.

2. Causae notio ab associatione idearum simplici multum differt, multae enim ideae secum invicem associantur, quae tamen nullo nexu causali sunt coniunctae. Olim iam homines turri aut celsa arbore fulmine percussis lapsus fulminis cuspidisque ideas associasse debebant, ast has ideas nexu causali esse sociatas physici non pridem detexerunt.

3. Distinguendum fuerat Kantio inter ideas novas semelque tantum animo occurrentes et inter ideas saepius repetitas. Humius dum nexum causalitatis ex associatione idearum repetiit, causae

---

ekkora egyetértésben különböztetik meg az októl „azt, ami korábbi”, és az oksági kapcsolattól az egyszerű sorrendet? Emiatt is találhattak rá az emberek a létrehozás legegyszerűbb ideájára (melynek igaz vagy hamis voltát kétségtelenül meg tudják ragadni lelkükben). Hume empirikus filozófus [21] lévén persze tagadja, hogy ez *a priori* lenne; az viszont nem volt lehetséges, hogy a létrehozás legegyszerűbb ideája <csak> valótlán elképzelésként alakuljon ki, az értelem ugyanis nem képes egyszerű ideákat kiötlölni.

2. Az ok fogalma sokban különbözik az ideák egyszerű asszociációjától, mivel sok idea kölcsönösen asszociálódik egymással, amelyeket mégsem köt össze semmilyen oksági kapcsolat. A villám sújtotta torony vagy a magas fák miatt már a régi korok embereinek asszociálniuk kellett a leesés, a villám és egy éles tárgy ideáit, azonban a fizikusok csak nemrégiben fedezték fel, hogy ezek az ideák oksági kapcsolat miatt társulnak.

3. Különbséget kellett volna tennie Kantnak a lélekben csak egyszer felbukkanó új ideák és azok között, amelyek gyakrabban ismétlődnek. Mikor Hume az oksági kapcsolatot az ideák asz-

notionem ad ideas plus simplici vice in animo recurrentes perperam restrinxit,^d nam novae et animo nonnisi semel conceptae ideae causae dicuntur.

[22] 4. Si omne, quod prius est, causa sit, tum omnia possunt omnium rerum esse causae, quaelibet enim res alteri in cogitatione praecedere potest. Sed res quasdam impossibile nobis est qua rei alterius causas concipere, v. c. quamvis cogitatio de filio cogitationi de patre quandoque praecedat, impossibile tamen est filium dicere patrem. Nec id multum Humio patrocinator, quod dicat „omnia, quae existunt, esse causas vel effectus.”^e Nam quamvis admittamus omnes res esse vel

^d Vide Humium: Über die menschliche Natur, pag. 325.

^e Hume über die menschliche Natur, pag. 156.

⁹ David Hume: *Értekezés az emberi természetről*. I. könyv: *Az értelemről*, III. rész: *A tudásról és a valószínűségről*, 15. szakasz: *Szabályok az okok és okozatok megállapítására*.

¹⁰ David Hume: *Értekezés az emberi természetről*. I. könyv: *Az értelemről*, III. rész: *A tudásról és a valószínűségről*, 2. szakasz: *A valószínűségről, valamint az ok és az okozat ideájáról*.

szociációjából vezette le, az ok fogalmát tévesen korlátozta azokra az ideákra,^{9, d} amelyek egynél többször bukkannak fel a lélekben, mivel az új és a lélekben éppen csak egyszer felfogott ideákat hívják okoknak.

[22] 4. Ha minden, ami korábbi, ok lenne, akkor minden mindennek az oka lehetne, hiszen gondolatban akármelyik dolog megelőzhet egy másikat. Azonban bizonyos dolgokat lehetetlen, hogy úgy ragadjunk meg, mint okait egy másik dolognak, például: noha a fiúra vonatkozó gondolat néha megelőzi az apára vonatkozót, mégis lehetetlen, hogy a fiút mondjuk az apának. Azt a feltevését sem védelmezi sokáig Hume, amely ezt állítja: „Minden, ami csak létezik, vagy ok, vagy okozat”.^{10, e} Ugyanis, még ha meg is engedjük, hogy minden dolog vagy ok, vagy

^d Lásd: Hume über die menschliche Natur, 325. o.

^e Hume über die menschliche Natur, 156. o.

causas vel effectus, non tamen continuo admittendum erit omnia, quae existunt, esse posse omnium rerum causas et effectus.

5. Clarissimus Kant totam Humii contra veritatem notionis causae disputationem ad hos revocat terminos:^f „Posita causa ponitur effectus vel causa et effectus necessario connectuntur ita, ut a causa ad effectum [23] necessario concludamus. Sed nulla inter res in se spectatas necessaria potest esse connexio. Experientia enim docet rem esse, non vero necessariam esse. Ergo causae et effectus connexio consuetudini tribuenda est.”

Haec difficultas tolli poterat utrasque praemissarum negando. Minor huius syllogismi est falsa. Actiones enim quasdam et effectus esse connexos experientia,

^f *Critick der practischen Vernunft*, pag. 88.

okozat, ezt követve viszont azt már nem kell megengednünk, hogy minden, ami csak létezik, képes minden dolog oka és okozata lenni.

5. Hume egész, az okság fogalmának igazsága elleni érvelését Kant a következő határok közé szorítja:^f „Amennyiben feltesszük az okot, az okozatot is feltesszük, vagyis az ok és az okozat szükségszerűen csatlakozik egymáshoz olyan módon, hogy az okból szükségszerűen az [23] okozatra következtetünk. Viszont semmilyen kapcsolat sem lehet szükségszerű, amely az önmagában vett dolgok között van. A tapasztalat ugyanis arra tanít meg, hogy egy dolog létezik, nem pedig, hogy szükségszerű. Az ok és az okozat közötti kapcsolatot tehát a szokásnak kell tulajdonítanunk.”¹¹ Ezt a nehézséget mindkét premissza tagadásával lehetett megszüntetni. A szillogizmus alsó premisszája hamis. Azt ugyanis, hogy bizonyos tevékenységek és okozatok összekapcsolódnak, a tapasztalat bizonyítja, azt pedig,

^f *Critik der practischen Vernunft*, 88. o.

¹¹ Rozgonyi tartalmi idézetét vesd össze a hivatkozott szöveggel: „[Hume] így következtetett: az *ok* fogalma különféle dolgok létezésének szükségszerű kapcsolatát tartalmazza, mégpedig amennyiben azok különfélék. Vagyis: ha A-t tételezem, felismerem, hogy valami attól teljesen különbözőnek, B-nek is léteznie kell. Szükség-szerűséget azonban csak akkor tulajdoníthatunk a kapcsolatnak, ha *a priori* ismerjük fel; mert a tapasztalás csak annyit közölne róla, hogy létezik, de azt már nem, hogy szükségszerűen létezik. Mármost – mondja Hume – ha egy dolog és egy *másik* dolog (vagy két, egymástól teljesen elütő meghatározás) nincs adva az észlelésben, akkor kapcsolatukat nem lehet *a priori* és mint szükségszerűt felismerni. Az okság fogalma tehát hazug és csalóka fogalom, amelyről a legjobb indulattal is csak azt mondhatjuk: feltételezése eledig még bocsánatos bűn volt. Ugyanis a *megszokás* (ez a *szubjektív* szükségszerűség), amely abból ered, hogy bizonyos dolgokat vagy meghatározásaikat gyakorta egymás mellett vagy egymás után mint összetartozókat észlelünk, észrevétlenül vált át abba az *objektív* szükségszerűségbe, hogy magukba a tárgyakba helyezzük ezt a kapcsolatot. Az ok fogalmára így lopva és nem jogszerűen tettünk szert, mi több, sohasem alakítható vagy igazolható, mert olyan nem létező, agyrémszerű, az ész ítélőszéke előtt tarthatatlan kapcsolatot követel, amelynek soha semmilyen tárgy nem felelhet meg.” Kant 1991. 163.

eosdem necessario esse connexos ratio experientia suffulta comprobatur. Maior quoque, nisi causa reduplicative fuerit sumta, falsa est. Nam posita causa reduplicative sumta ponitur quidem effectus qua talis (cum enim causa et effectus sint relativae notiones, unum eorum ponit alterum), sed posito illo, quod a consequenti (i. e. postquam effectum produxit) causa vocatur, non necessario ponitur id, quod effectus dicitur. Dantur enim effectus liberrimi.

Clarissimus Kantius similibus responsionibus haud contentus pro ingenii sui subtilitate [24] novum systema antiquo oppositum condidit, ex quo subtiliter admodum difficultatem expedire conabatur,[§] absque causalitatis notione et principio, inquit, nulla datur empiria. Cum enim aliquid experimur, phaenomena nobis repraesentamus et a subiectivis obiectivas repraesentationes discernimus. Sed absque causae notione et principio causalitatis id facere non liceret; unicum

§ Vide *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden*, pag. 98.

¹² Jakob 1786, az 5. előadás *Grundsatz der Erzeugung oder Folge (A keletkezés vagy következés alapelve)* című részére utal.

hogy ezek szükségszerűen kapcsolódnak össze, a tapasztalatra támaszkodva az ész. A felső premissza is hamis, hacsak nem kétféle módon fogjuk fel az okot. Mivel a kettős értelemben vett ok feltevése esetén feltételezzük az okozatot is mint olyat (minthogy az ok és az okozat viszonyfogalmak, az egyik feltételezi a másikat); ellenben ha fel is tesszük azt, amit a következménye alapján (vagyis miután az okozatot létrehozta) oknak nevezünk, nem szükségszerűen tesszük fel azt, amit okozatnak hívunk. Az okozatok ugyanis teljesen szabadok.

Kant, nem elégedve meg a hasonló válaszokkal, szellemi igényességének megfelelően [24] egy új, a régivel szemben álló rendszert alkotott, és ez alapján próbálta elmésen megoldani az addigi nehézséget:^{12, §} az okság fogalmából és alapelvéből – állítása szerint – semmilyen tapasztalat sem adódik. Amikor ugyanis valamit tapasztalunk, a jelenségeket képzeljük el magunknak, és elkülönítjük az objektív képzeteket a szubjektívektől. Ezt azonban nem lehet véghez vinni az ok fogalma és az okság alapelve híján, ugyanis egyetlen „kritériuma van annak, hogy meg-

§ Lásd: *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden*, 98. o.

enim „obiectivas a subiectivas repraesentationibus distinguendi criterium est: omnis repraesentatio ab antecedenti determinatur, vel: sequens repraesentatio fundatur in antecedenti. Sed repraesentatio, quae aliam determinat, est causa. Cum ergo causae notio ad omnem experientiam instituendam necessario requiratur, consequenter eidem necessitatis et universalitatis ideae adhaerant, causae notio a priore et certissima est.” Videor mihi videre Humium argumentationis huius finem anxium expectantem et in sequentia erumpentem:

[25] α) Kantianos in hac argumentatione supposuisse omnes res mera esse phaenomena animique repraesentationes idque, quo iure fecerint, nullum eos firmum attulisse argumentum. Communis hominum ratio inter res in se spectatas et repraesentationes distinguit.

β) Lex causalitatis Kantiana hoc fundamento nititur: „Omne tempus supponit prius”, ex quo necessario putant sequi Kantiani repraesentationes, quae fiunt in tempore, postulare alias sibi

különböztetjük az objektív képzeteket a szubjektívektől: minden képzetet a megelőző határoz meg, vagyis a következő képzet a megelőzőn alapszik. Az a képzet pedig, amely egy másikat meghatároz: az ok. Tehát mivel az ok fogalma elengedhetetlen minden tapasztalat létrejöttéhez, következőképp ehhez a szükségszerűség és az általánosság ideái is hozzátartoznak, ezért az ok fogalma *a priori* és a legbizonyosabb.” Azt gondolom, hogy Hume ennek az érvelésnek a végét aggódva figyelné, és a következők ellen fakadna ki:

[25] α) A kantianusok ebben az érvelésben azt feltételezték, hogy minden dolog csupán jelen-ség, és a lélek képze, és arra, hogy ezt milyen joggal tették, semmilyen biztos érvet nem hoztak fel. A közönséges emberi értelem különbséget tesz az önmagában vett dolgok és a képzetek között.

β) Az okság kanti törvénye a következő alapon nyugszik: „minden időpont feltételez egy korábbit”; ebből szükségszerűen az következik a kantianusok szerint, hogy a képzetek, amelyek

praecedentes.^h Sed iidem affirmant aliquas repraesentationes, quae tamen fiunt in tempore, non fundari in antecedentibus, quae propositio illis criterii repraesentationes subiectivas ab obiectivis distinguendis instar est.ⁱ Verum hoc assertum priori illi contrarium est.

γ) Missis reliquis, quae locis suis commemoraturi sumus animadversionibus, gratulabi- [26] tur Humio Kantianos secum obiectivam evertisse causalitatis notionem. Humio enim id erat propositum, ut argumentum, quo ab effectis ad causam, v. c. ex nobili huius mundi opificio ad effectorem mundi Deum certo concludimus, nobis eriperet. Hinc omnem realem substantiarum in se invicem negavit influxum

^h Vide *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden*, pag. 100.

ⁱ *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden*, pag. 98.

¹³ Jakob 1786, az 5. előadás *Grundsatz der Erzeugung oder Folge (A keletkezés vagy következés alapelve)* című részére utal.

¹⁴ Jakob 1786, az 5. előadás *Grundsatz der Erzeugung oder Folge (A keletkezés vagy következés alapelve)* című részére utal.

egy időpontban létrejönnek, más, őket megelőző képzeteket követelnek meg.^{13, h} Azonban ugyancsak ők azt állítják, hogy egyes képzetek, melyek mégis időben jönnek létre, nem alapulnak megelőző képzeteken: ez a kijelentés szolgál számukra annak a kritériumaként, hogy a szubjektív képzeteket megkülönböztessék az objektívektől.^{14, i} Ez az állítás viszont ellentétes a korábbival.

γ) Mellőzve a többi észrevételt, melyekkel majd a saját helyükön szándékozunk foglalkozni, Hume hálás [26] lesz, hogy a kantianusok vele együtt számolták fel az okság objektív fogalmát. Az volt ugyanis Hume szándéka, hogy megfosszon minket attól az érvtől, amellyel a hatásokból az okra következtetünk (például ennek a világnak a nemes alkotásából biztosan következtetünk a világ létrehozójára, Istenre). Ezért tagadta a szubsztanciák minden egymás közötti reális befolyását,

^h Lásd: *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden*, 100. o.

ⁱ *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden*, 98. o.

causaeque et effectus notionem his associatarum idearum priorem et posteriorem substituendo id, quod inter associatas ideas prior est, causam, quae posterior est, effectum dici debere arbitratus, sustulit. Qui iam Humio obloqui vellet, ei affirmandum esset dari causas, id est individua, quae res alias producere experientia certissime probat. Verum clarissimus Kant Humio oblocuturus causam definit per priorem repraesentationem, quae posteriorem necessario post se trahit, deinde docuit priori illi repraesentationi posteriorem necessario includi. Cum itaque nec Kant, nec Humius habeant in explicanda causalitatis notione ullam efficientiae rationem, imo clarissimus Kant manifeste neget theoreticis, quale illud est, [27] quo ab effectis ad Deum concludimus, argumentis numinis existentiam posse de-

---

továbbá az ok és az okozat fogalmát azáltal számolta fel, hogy helyettesítette ezeket az asszociált ideák korábbi és későbbi tagjával, úgy gondolva, hogy azt kell oknak hívni, ami az asszociált ideák között a korábbi, és azt okozatnak, amelyik a későbbi. Mármint annak, aki Hume-nak akarna ellentmondani, azt kellene állítania, hogy vannak okok, azaz olyan individuumok, amelyekről a tapasztalat a legbizonyosabban igazolja, hogy más dolgokat hoznak létre. Kant ellenben, amikor Hume-nak kíván ellentmondani, az okot korábbi képzetként határozza meg, amely a későbbit szükségszerűen vonja maga után, továbbá azt tanította, hogy a korábbi képzetben a későbbi szükségszerűen benne foglaltatik; és így, bár az okság fogalmának a kifejtése során Kant és Hume egyáltalán nincs tekintettel a hatóerőre, sőt Kant nyíltan tagadja, hogy teoretikus érvek alapján, mint amilyen például az, [27] amiben a hatásokból az Istenre következtetünk, az isteni hatalom léte-

monstrari;^j idem Humio magis accedit, quam ab eo recedit, cumque causae notioni effectum includi probat, cum Humio maxime consentit. Nusquam enim asseruit Humius notionem causae, notionem effectus excludere, imo has notiones relativas esse unamque earum alteri includi dissertis verbis docuit.^k Quae cum ita sint, tuto iam concludam Kantium molimen suum in respondendo difficultati, quam Humius proponebat, exiguae non fuisse commensum, neque tamen vel sic eidem satisfecisse.

^j *Critik der reinen Vernunft*, pag. 649.

^k *Hume über die menschliche Natur*, pag. 169. a linea 5.

¹⁵ „Ha a legfőbb lény a feltételek e láncolatában foglaltatnék, akkor maga is a feltételek sorának tagja volna, s akárcsak a későbbi láncszemek, melyeket megelőz, szükségessé tenné, hogy tovább kutakodjunk az őt magát megalapozó, még magasabb feltétel után. Ha viszont elkülönítjük ama láncolattól, s mint merőben intelligibilis lényt nem foglaljuk bele a természeti okok sorába: miféle hidat verhet akkor az ész, hogy eljuthasson ehhez a lényhez? Hiszen az okozatoktól az okokhoz vezető átmenet törvényei, s egyáltalán, ismereteink szintézise és gyarapítása soha nem vonatkoznak másra, mint a lehetséges tapasztalatra, tehát pusztán az érzéki világ tárgyait, és csakis ezek vonatkozásában rendelkezhetnek jelentéssel.” *TÉK* B649–650.

¹⁶ „Minden okozatnak szükségképpen feltétele valamilyen ok, mivel az okozat vonatkozó fogalom, és éppen az ok az a fogalom, amelyre vonatkozik. De ez nem bizonyítja, hogy minden létezőt valamilyen oknak kell megelőznie, miként attól, hogy minden férjnek szükségképpen van felesége, még nem kell minden férfinak házasembernek lennie.” Hume 2006. 93.

zése bizonyítható^j lenne,¹⁵ inkább csatlakozik Hume-hoz, mint visszakozna tőle, amikor pedig azt bizonyítja, hogy az ok fogalmában benne foglaltatik az okozat, akkor a legnagyobb mértékben egyetért Hume-mal. Hume ugyanis sehol sem jelenti ki, hogy az ok fogalma kizárja az okozat fogalmát, sőt ékes szavakkal adja elő, hogy ezek viszonyfogalmak, és az egyik közülük benne foglaltatik a másikban.¹⁶ ^k Minthogy pedig így áll a dolog, már bizton vonhatom le azt a következtetést, hogy Kant saját erőfeszítését a válaszadás során nem <arányosan> mérte össze azzal a csekély problémával, amelyet Hume felhozott, de még így sem tett neki eleget.

^j *Critik der reinen Vernunft*, 649. o.

^k *Hume über die menschliche Natur*, 169. o., az 5. sortól.

Caput II.
Propositionum metaphysicorum certitudo non a prioritate
notionum repetenda est

Πρῶτον ψεῦδος Kantianum: „notiones ac propositiones metaphysicas eas tantum, quae [28] a priore sunt, esse certas” examinaturus de sequentibus rerum momentis: α) de sensu formulae *a priori*; β) de eo, utrum detur aliquid a priori cognoscere, constitui.

Quod ad primum attinet. Quandoquidem error in theoriae cuiusdam principio commissus gravissimus sit, talem Kantii errorem lege quidem modestiae silentio premere at proposito disputandi prodere inpellor dicamque plane, quod sentio: si

---

Második fejezet
A metafizikai kijelentések bizonyosságát nem lehet a fogalmak
a priori mivoltából levezetni

A kanti első tévedésnek azt tartom,¹ hogy „csak azok a metafizikai fogalmak és kijelentések bizonyosak, amelyek [28] *a priori*ak”; ezt a következő szempontokból szándékozom megvizsgálni: α) az *a priori* kifejezés jelentése alapján; β) az alapján, hogy lehetséges-e valamit *a priori* megismerni.

Ami az elsőt illeti: minthogy a legsúlyosabb az a hiba, melyet egy elmélet kezdetén ejtenek, az efféle hibáját Kantnak, hiába hallgatnám el tapintatosságból, a vizsgálódás célja mégis arra kényszerít, hogy felhozzam, és nyíltan kimondjam: ha a kantianusok írását kellő figyelemmel kifejtjük, az *a priori* kifejezésnek négy különböző értelmét találjuk náluk:

¹ Az *első tévedés* (*próton pseudosz*) az arisztotelészi logikához kapcsolódó fogalom: a következtetés során ez az első (egy vagy több) hamis premissza, amely miatt a végkövetkeztetés hamis lesz. (*Első analitika*, II. 18, 66a16–24.) Lásd még: *Dubia*, 106.

scripta Kantianorum debita cum attentione evolvantur, 4 diversi formulae a priori significatus apud eosdem inveniuntur.

1. Per *tó a priore* intelligunt „subiectivam praerequisitamque repraesentationis omnis (sensus, intellectus, rationis, experientiae) formam legemque omni experientiae praecedentem, duobus necessitatis et universalitatis characteribus distinctam.”^a Hinc sensus laudatae formulae [29] systemati Kantiano deberet esse proprius, a quo, si quid Kantiani candide et constanter facere vellent, nunquam iis esset discedendum. Hi enim theoriam empiricorum, qui hactenus de notionibus et principiis metaphysicis docuerunt quique notiones spatii, temporis, substantiae, causae ex experientia repetebant, philosophorum placitis oppositam condere vo-

^a Vide *Critik der reinen Vernunft*, pag. 2.

² „Ezért legalábbis közelebbi vizsgálódást kíván, és első pillanásra nem dönthető el, hogy léteznek-e efféle, a tapasztalattól, sőt mindennemű érzéki benyomástól független ismeretek. Az ilyeneket *a priori ismereteknek* nevezik, és megkülönböztetik az *empirikus* ismeretekről, melyeknek forrásai *a posteriori* jellegűek, ugyanis a tapasztalattól erednek. [...] Így tehát a továbbiakban nem olyan ismereteket értünk *a priori* ismereteken, amelyek ettől vagy attól a tapasztalattól, hanem olyanokat, melyek a tapasztalattól *egyéltalán* mint tapasztalattól függetlenek.” *TÉK* B2–3.

1. Az *a priorin* ezt értik: „Minden képzetnek (ami az érzékeléshez, értelemhez, észhez, tapasztalathoz tartozik) szubjektív és előzetesen szükséges formája és minden tapasztalatot megelőző törvénye, amely a szükségszerűség és az általánosság mindkét jellemzőjétől különbözik.”^a Ezért hát a kanti rendszer sajátja kellene hogy legyen [29] az idézett kifejezésnek az értelme, melytől a kantiánusoknak sohasem szabadna eltérniük, ha valamit érthetően és következetesen akarnának véghez vinni. A kantiánusok ugyanis olyan elméletet akartak megalkotni, amely szemben áll azoknak az empirista filozófusoknak a nézeteivel, akik egészen addig a metafizikai fogalmakról és alapelvekről tanítottak, és akik a tér, az idő, a szubsztancia, az ok fogalmait a tapasztalattól vezették le. Ilyen feltétellel viszont Kant alapelvei csak akkor lesznek ellentétesek az empiristák nézetével, ha az *a priori*

^a Lásd: *Critik der reinen Vernunft*, 2. o.

luerunt. Sed principia Kantii, non nisi hac lege empiricorum sententiae contraria futura sunt, si id, quod a priore est, eo, quem exposuimus, sensu accipiat. Verum Kantiani, dum illis aliquid a priore demonstrandum est, aut formula a priore notionibus applicanda est vel sensum formulae clanculum immutant vel ea, quae in laudata definitione coniuncta sunt, in applicatione dividunt partem definitionis pro integro sumentes definitio.

2. Formulam a priore ad mentem vulgarium philosophorum per „id, quod ex conceptu vel definitione rei deducitur”, ex- [30] plicant.^b Exempli loco sit nobilis-

^b Patet sententiae meae veritas etiam e libello, quem nuper etiam clarissimus Kant celeberrimo Eberhardo opposuit: *Ueber eine Entdeckung nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll*, pag. 82. a lin. 4., ubi clarissimus Kant fatetur se formulam a

az <imént> kifejtett értelemben vesszük. A kantiánusok azonban – amikor valamiről be kell bizonyítaniuk, hogy *a priori*, vagy fogalmakra kell alkalmazniuk az *a priori* kifejezést – vagy titokban megváltoztatják a kifejezésük értelmét, vagy pedig azokat, amik az idézett definícióban összetartoznak, az alkalmazása során szétválasztják azzal, hogy az egész definíció helyett csak a definíció egy részét veszik.

2. Az *a priori* kifejezést a közönséges filozófusok felfogását követve fejtik ki, abban az értelemben, hogy „az, ami egy dolog fogalmából vagy definíciójából van [30] levezetve”.^b Példa gyanánt álljon itt Kantnak a kategóriák eredetéről szóló, rendkívül híres szöveghelye, ahol a kategóriákat – melyek *a priori* mivoltát

^b Véleményem igaz volta nyilvánvaló abból a könyvecskéből is, melyet nemrég Kant is Eberhard ellen szegezett: *Über eine Entdeckung nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll*, 82. o., a 4. sortól.³ Kant megvallja, hogy az *a priori* kifejezést a logikusok közönséges értelmében veszi. Vesd össze: *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*, 26. o., a 11. sortól kezdődően,⁴ ahol az *a priori* ítéletek kijelentések révén vannak kifejtve, amelyek

³ „A második dolog, vagyis hogy mi egy *a priori* ítélet az empirikussal szemben, semmilyen nehézséget nem okoz itt, mivel ez a logikában egy régóta ismert és nevesített különbség, és legalább – ahogy azt Eberhard úr kívánja – nem új néven szerepel, mint az első különbség. Mégsem felesleges e helyütt Eberhard úr kedvéért megjegyezni, hogy egy predikátumot, amelyet egy *a priori* kijelentés révén egy szubjektumnak tulajdonítunk, éppen ezáltal az utóbbihoz szükségszerűen hozzátartozóként (a szubjektum fogalmaitól nem elválaszthatóként) mondunk ki. Az ilyen predikátumokat a lényeghez (vagyis a fogalom belső lehetőségéhez) tartozó predikátumoknak is nevezik (*ad essentia pertinentia*). És voltaképpen effélék találhatók minden más, *a priori* érvényes mondatban is. A többi, a fogalomtól – annak csorbulása nélkül – elválasztható predikátumot lényegesen kívüli ismertetőjegyeknek hívják (*extraessentialia*). Az előbbieket a lényeghez vagy mint alkotórészei (*ut constitutiva*) tartoznak hozzá, vagy mint annak egyenes következményei (*ut rationata*). Az előbbi lényegi részeknek hívják (*essentialia*). Ezek nem tartalmaznak olyan predikátumot, amelyet ugyanabban a fogalomban lévő más predikátumokból le lehet vezetni, és a belső tartalmuk alkotja a logikai lényegét (*essentia*); utóbbiakat tulajdonságoknak (*attributa*) nevezik. A rendkívüli ismertetőjegyek vagy belső (*modi*), vagy viszonylagos jegyek (*relationes*), és az *a priori* kijelentésekben nem szolgálhatnak predikátumként, mivel ezek a szubjektum fogalmaitól elválaszthatók, ezzel tehát nincsenek szükségszerűen összekötve.” Kant 1790. 82.

⁴ Kant 1783. 26. „Éppen ezért minden analitikus ítélet *a priori*, még akkor is, ha a benne szereplő fogalmak empirikusak, például: az arany sárga fém, hiszen ahhoz, hogy ezt tudjam, az arany fogalmán túlmenően, amelyben benne foglaltatik, hogy ez a test sárga és fém, nincs szükségem további tapasztalatra: hiszen éppen ez alkotja a fogalmat, amelyet csak elemeznem kellett, anélkül, hogy bármi más tekintetbe kellett volna vennem.” Kant 1999. 21.

simus Kantii de origine categoriarum locus, in quo ille categorias, quarum prioritatem demonstrare vult, notionum ex definitione deductarum instar considerat.^c Transcendentalis nimirum ista categoriarum (quae ni Kantius non demonstratae categoriarum prioritatis reus haberi velit, earundem prioritatem demonstrare debet) deductio in hanc sententiam est adornata: „Sine categoriis experientia non est possibilis. Haec enim est applicatio categoria- [31] rum ad intuitum empiricum. Obiectivus ergo categoriarum valor in necessaria eorundem ad experientiam re-

---

priore sumere more logicorum vulgari. Confer: *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*, pag. 26. a lin. 11., ubi iudicia a priori explicantur per propositiones, quorum praedicati cognitio ex notione subiecti hausta est, subiectum vero propositionis potest esse et empiricum et a priori.

^c *Critik der reinen Vernunft*, pag. 125., 126.

---

⁵ „...az érzéki szemléleten kívül, mely által valami adva van nekünk, minden tapasztalat magában foglalja még a szemléletben adott vagy megjelenő tárgy *fogalmát* is, és így minden tapasztalati megismerés *a priori* feltételei gyanánt a tárgyak egyáltalán mint tárgyak fogalmai szolgálnak; következésképpen a kategóriák mint *a priori* fogalmak objektív érvényessége azon nyugszik, hogy nélkülük nem lehetséges (a gondolkodás formájának tekintetében) tapasztalat. Így tehát a kategóriák szükségszerűen és *a priori* módon vonatkoznak a tapasztalat tárgyaira, mert csakis általuk gondolható el bármiféle tapasztalati tárgy.” *TÉK* B126. A helyre hivatkozik még: *Dubia*, 310.

[*prioritas*] kívánja bebizonyítani – a definícióból levezetett fogalmakként vizsgálja meg.^c A kategóriák transzcendentális dedukciója (amelynek a kategóriák *a priori* mivoltát kell bizonyítania, hacsak nem akarja Kant, hogy azzal vádolják, hogy ezek *a priori* mivolta nincs bebizonyítva) ebben a nézetben fogalmazódott meg: „A kategóriák nélkül nem lehetséges tapasztalat. Ez ugyanis a kategóriák [31] alkalmazása az empirikus szemléletre. A kategóriák objektív érvényessége tehát ezeknek a tapasztalathoz való szükségszerű viszonyán alapszik. A kategóriák tehát nem fiktív, hanem valóságos és *a priori* fogalmak.”⁵ Bármely figyelmes ember számára nyilvánvaló, hogy ezen a szöveghelyen a kategóriáknak a tapasztalat-

---

predikátumának a megismerése a szubjektum fogalmából van merítve, a kijelentés szubjektuma pedig empirikus és *a priori* is lehet.

^c *Critik der reinen Vernunft*, 125., 126. o.

latione fundatur. Categoriae ergo non sunt fictae, sed reales et a priore notiones.” Cuivis attento manifestum est hoc loco necessariam categoriarum ad experientiam relationem, consequenter earundem prioritatem ex definitione vel idea experientiae (ea quidem arbitraria nec usquam probata) esse deductam thesinque: „dantur notiones omni praecedentes experientiae” in conclusione, ubi formaliter repeti debebat in hanc: „dantur ex definitione rei erutae notiones”, converti. Si excipias in allato exemplo categorias ex experientiae subiectiva, quae a priore est, notione deduci, proinde secundum hunc formulae a priori significatum a primo illo nihil differre, cave, ne dum unum vitare velis errorem, in alium incidas. Quaestionem enim de categoriarum prioritatem ex notione experientiae, quae a priore sit, demonstrare manifesta principii petito est, nondum enim demonstravit Kantius

hoz való szükségszerű viszonya, következésképpen a kategóriák *a priori* mivolta a definícióból, vagyis a tapasztalat ideájából van levezetve – mely utóbbi önkényes és sehol sem bizonyított –, és az a tézis, hogy léteznek minden tapasztalatot megelőző fogalmak, a konklúzióban, ahol formálisan meg kellett volna ismételni, azzá alakul, hogy „léteznek a definícióból feltárt fogalmak”. Ha rájössz, hogy a megadott példában a kategóriák a tapasztalat szubjektív fogalmából – mely *a priori* – vannak levezetve, majd hogy az *a priori* kifejezésnek ez a második jelentése semmiben sem különbözik az elsőtől, vigyázz, nehogy amíg egy hibát el akarsz kerülni, egy másikba essél. Mert az nyilvánvaló *petitio principii*, hogy a kategóriák *a priori* mivoltával kapcsolatos kérdést a tapasztalat fogalma alapján bizonyítjuk, hiszen Kant még nem bizonyította, hogy a tapasztalat [32] szubjektív és *a priori*. Továbbá annak a kijelentésnek az *a priori* mivoltát, hogy „minden változásnak saját oka van”, Kant az okság fogalmából bizonyítja a következő szavak-

notionem ex- [32] perientiae subiectivam et a priore esse. Deinde propositionis huius: „omnis mutatio suam habet causam” prioritatem ex notione causae probat Kant his verbis:^d „Causae notio manifeste in se continet necessitatem connexionis cum effectu.”, minime vero existimandum est hos duos formulae a priori significatus reciprocari posse. Id enim, quod subiectivum est et occasione affectionis animae passivae (*afficiertwerdens*) anima quasi evolvitur, ex ipsius Kantii sententia experientiae originem non debet, imo huic opponitur; sed id, quod sensu vulgari a priore dicitur, experientiae non opponitur, sed mediate ex experientia deducitur. Cognitio a priore et a posteriore sunt duae distinctae (non oppositae) cognitionis experientia haustae species, quamvis perperam vulgo haec sibi invicem opponan-

^d *Critik der reinen Vernunft*, pag. 5. a lin. 1. Confer: Jacob: *Kritische Versuchen*, pag. 730. a linea 21.

⁶ „...maga az ok fogalma oly nyilvánvalóan tartalmazza az okozattal való kapcsolat szükségszerűségének és a szabály szigorú általánosságának fogalmát, hogy e fogalom teljességgel veszendőbe menne, ha Hume módján egy későbbi és egy korábbi esemény gyakori társulásából és a képzetek összekapcsolásának ebből származó megszokásából (tehát valamiféle, merőben szubjektív szükségszerűségből) kívánnók levezetni.” *TÉK* B5.

⁷ Hume 1790. 730. Ezen belül Jakob kritikai tanulmányai közül a következőre utal: *Fünfter Versuch über die objektive Nothwendigkeit in der Erkenntnis oder über die nothwendige Verknüpfung der Objekte* (Ötödik tanulmány az objektív szükségszerűségről a megismerésben, avagy a tárgyak szükségszerű kapcsolatáról).

kal:^d „Az ok fogalma nyilvánvalóan magában foglalja az okozattal való kapcsolat szükségszerűségét.”⁶ Azonban a legkevésbé sem kell úgy vélnünk, hogy az *a priori* kifejezésnek ez a két jelentése felcserélhető. Az ugyanis, ami szubjektív, és a lelket ért passzív hatás alkalmával (*afficiertwerdens*) a lélek segítségével mintegy kibomlik, magának Kantnak a nézete szerint eredetét nem a tapasztalatnak köszönheti, sőt inkább szemben áll azzal; az ellenben, amit közönséges értelemben neveznek *a priorinak*, nem áll szemben a tapasztalattal, hanem közvetett módon a tapasztalatból van levezetve. Az *a priori* és az *a posteriori* megismerés a tapasztalatból merített megismerésnek két különböző (de nem ellentétes) fajtája, noha helytelenül ezeket általában szembehelyezzük egymással. Valójában az, amit általában *a priorinak* hívunk, egy dolog definíciójából, vagyis a természetéből [33] van levezetve. Viszont a definíciók első tartalmára tapasztalás útján teszünk szert.

^d *Critik der reinen Vernunft*, 5. o., az 1. sortól; vö. Jacob: *Kritische Versuchen*, 730. o., a 21. sortól.⁷

tur. Enimvero quod vulgo a priori dicitur, ex definitione vel natura rei [33] deducitur. At prima definitionum materia experiundo acquiritur. Logici quippe rerum singularium qualitates observando easque abstractione a subiecto separando, separatas ad plura individua applicando et hac ratione illa universalia reddendo, universalia denique in unum cumulum congregando formant definitionem. Id ergo a priore est immediate definitioni, mediate experientiae suam debet originem.

3. Formula a priore Kantianis significat: abstractum-generale, nil amplius. V. c. abstractam et generalem phaenomeni experientiae notionem principiaque synthetica generalia Kantiani priora vocant. Idem demonstratur ex loco memorabili, in quo docetur analysin notionis iudicii dedisse categorias vel notiones a priore.^e Nam si

^e *Critik der reinen Vernunft*, pag. 95. a linea 8.

A logikusok úgy képzik a definíciót, hogy megfigyelik az egyes dolgok minőségeit, és ezeket absztrakció révén elválasztják az alanyuktól, majd az elválasztott minőségeket alkalmazzák több individuális dologra, és ezen a módon univerzálékká teszik ezeket, végül pedig az univerzálékat egy halomba hordják össze. Tehát az, ami *a priori*, közvetlen módon a definíciónak, közvetett módon a tapasztalatnak köszönheti az eredetét.

3. Az *a priori* kifejezés a kantiánusok számára azt jelenti, hogy absztrakt-általános, semmi egyebet. Például a kantiánusok *a priorinak* nevezik a tapasztalathoz tartozó jelenség absztrakt és általános fogalmát és a szintetikus, általános alapelveket. Ugyanez derül ki abból a híres szöveghelyből, amely azt adja elő, hogy az ítélet fogalmának az analízise kínálta a kategóriákat, vagyis az *a priori* fogalmakat.^e Ha ugyanis az ítéletnek, amelynek az *a priori* mivolta még nem lett bebizonyítva,

^e *Critik der reinen Vernunft*, 95. o., a 8. sortól.

abstracta et generalis iudicii notio, cuius prioritas nondum demonstrata fuit, possit in notiones a priori [34] resolvi, quale est iudicium, notiones quoque resolutione detectae tales, id est abstractae-universales erunt. Nec dicant Kantiani universalitatem coniugi cum necessitate et haec coniuncta characterem prioritatis efficere. Nam non omnis universalitas cum necessitate coniuncta est. Propositionum syntheticarum, quae sola considerari meretur, necessitas certe non est, ut id inferius videbimus. Nec universale statim subiectivum nec subiectivum continuo forma praerequisita repraesentationis est, sed subiectivum potest esse ipsa repraesentatio. Ideas enim dari innatas, quamvis non sit probabile, possibile tamen est.

4. Kantio id dicitur a priori, cuius notioni idea necessitatis includitur. Hoc sensu dicuntur substantiae et accidentis, causae et effectus notiones a prio-

⁸ „Ha teljesen elvonatkoztatunk az ítélet tartalmától, és csupán pusztán értelmi formájára figyelünk, akkor azt találjuk, hogy az ítéletben a gondolkodás funkciója négy címszó alá rendelhető [stb.]” TÉK B95. Később szó szerint is idézi: *Dubia*, 97.

az absztrakt és általános fogalmát felbonthatnánk *a priori* [34] fogalmakra, akkor amilyen az ítélet, olyanok lesznek a felbontás útján feltárt fogalmak, azaz absztraktak és általánosak.⁸ A kantianusok azt sem mondhatnák, hogy az általánosság összekapcsolódik a szükségszerűséggel, és összekapcsolódva ezek alkotják az *a priori* mivolt sajátosságát. Hiszen nem minden általánosság kapcsolódik össze a szükségszerűséggel. A szintetikus kijelentéseknek – melyeket egyedül érdemes megvizsgálni – biztosan nincs szükségszerűségük, ahogy azt alább látni fogjuk. Az általános sem rögtön szubjektív, és a szubjektív sem azonnal az előzetesen szükséges formája a képzetnek, de a szubjektív lehet maga a képzet. Mert – bármennyire is nem valószínű – mégiscsak létezhetnek velünk született ideák.

4. Kant azt mondja *a priorinak*, aminek a fogalmában benne foglaltatik a szükségszerűség ideája. Ebben az értelemben beszél a szubsztancia és az akcidencia,

ri.^f Haec quoque [35] formulae significatio multum differt a prioribus. Non enim omne necessarium simul universale aut repraesentationis forma est. Dantur plurima empirica singularia, quae tamen necessaria sunt. Imo omnis necessitatis origo in rebus singularibus experientia cognitio quaerenda est.

Ut ea, quae modo ad numeros 3, 4 de sensu formulae a priori disputavi, clarius illustrem sententiamque meam de characteribus prioritatis explanatius indicem,

^f *Critik der reinen Vernunft*, pag. 201. in notis. Illas notiones a priori esse, non nisi ex necessaria subiecti cum praedicato connexion vel ex necessaria harum notionum ad notionem experientiae relatione colligit Kantius. Sed ex eo, quod notio quaedam cum subiecto aut experientia necessario sit connexa, eiusdem talis, quam primo loco exposui, prioritas non sequitur.

az ok és a hatás *a priori* fogalmáról.^{9, f} A kifejezésnek ez [35] a jelentése is sokban különbözik az előbbiektől. Mert nem minden, ami szükségszerű, egyszerre általános vagy képzet formájú. Igen sok egyedi empirikus dolog létezik, amelyek mégis szükségszerűek. Sőt, minden szükségszerűség eredetét a tapasztalat útján megismert egyedi dolgokban kell keresni.

Hogy világosabban bemutassam azokat, amiket az imént a 3. és 4. pontban az *a priori* kifejezés értelméről kifejtettem, és az *a priori* mivolt meghatározó vonásaival kapcsolatos álláspontomat érthetőbben előadjam, az eddig elmondottakhoz

^f *Critik der reinen Vernunft*, 201. o., a jegyzetekben. Kant arra, hogy a fenti fogalmak *a priori*ak, csakis a szubjektum predikátummal való kapcsolatából vagy ezeknek a fogalmaknak a tapasztalat [35] fogalmához való szükségszerű viszonyából következtet. Viszont abból, hogy egy bizonyos fogalom a szubjektummal vagy a tapasztalattal szükségszerűen összekapcsolódhat, ugyanennek az olyan *a priori* mivolta, mint amelyet első pontban kifejtettem, nem következik.

⁹ „Az egyesítés második neve (a *nexus*) a *szükségszerűen összetartozó* sokféleség szintézise – például szükségszerűen tartozik hozzá az akcicens valamely szubsztanciához vagy az okozat az okhoz –, melynek a részei tehát nem egyműiek ugyan, a róluk alkotott képzetben mégis *a priori* módon egyesülnek.” *TÉK* B201, lábjegyzet.

hactenus dictis sequentes subiungam animadversiones, quoad universalitatis notionem observare velim.

α) Universales propositiones sunt vel syntheticae vel analyticae. Analyticarum propositionum universalitas vix aliqua consideratione est digna. Sic si hominem dixeris esse [36] rationalem huiusque propositionis universalitatem ex eo, quod idea hominis rationalitatem involvat probes, in puerile quoddam incidet vitium. Quis enim sanus ideae hominis rationalitatem includi negaverit? Si vero laudatam propositionem synthetice sumseris asseresque omnia individua, quae homines adpellantur, esse rationalia, iam haec virilis erit assertio, sed difficilius quam prior demonstranda. Cui enim tam longa aetas felixque contigit experientia, ut innumerum hominum numerum experientiae examini que possit subiicere? Possunt dari, quamvis paucissimae, propositiones stricto sensu universales syntheticae, si nimirum contingat dari tale genus, cuius

---

a következő észrevételeket fűzném hozzá, hogy meddig kívánom megőrizni az általánosság fogalmát:

α) Az univerzális kijelentések vagy szintetikusak, vagy analitikusak. Az analitikus kijelentések általános jellege aligha lehet érdemes arra, hogy bármilyen megfontolás tárgyává tegyük. Így ha azt mondanád, hogy az ember [36] értelmes, és ennek a kijelentésnek az általánosságát az alapján bizonyítanád, hogy az ember ideája értelmes mivoltot involvál, gyerekes hibába fogsz esni. Mert ki az az épeszű ember, aki tagadná, hogy az ember ideája az értelmes mivoltot is magában foglalja? Ha pedig az említett kijelentést szintetikus értelemben vennéd, és azt állítanád, hogy minden egyed értelmes, akit embernek neveznek, akkor ez már rendes állítás lesz, viszont az előbbinél nehezebben lehet bizonyítani. Mert kinek jut osztályrészéül olyan hosszú életkor és olyannyira gazdag tapasztalat, hogy képes legyen a tapasztalás útján történő vizsgálatnak alávetni az emberek végtelen számát? Noha igencsak kevés, de akadhatnak szigorú értelemben véve általános és szintetikus kijelentések, még ha kétségkívül esetleges, hogy akadjon olyan nem,

omnia individua experientiae subiecimus. Tales enim propositiones, cum omnia generis exhaustiant individua, stricto sensu universales; cum vero earundem subiecti cum praedicato connexio experientia nitatur, contingentes erunt. V. c. si nota tibi omnia auri fuerint individua eorumque proprietates, tuto enunciare poteris omne aurum esse grave. Paucae [37] quamvis sint tales propositiones, paucitatis earundem damnum grave non est. Nam ex pluribus individuis aut casibus singularibus analogice ad universale tuto concludi posse idque, quod summe probabile est, vitae recte regundae feliciterque agenda regulam praebere posse dudum evicere viri docti. V. c. quamvis inter momenta consequentia, ortumque solis, nulla necessaria sit connexio; tuto tamen concludimus cras oriturum solem. Ex hac animadversione inferre licet universales et empiricas propositiones non esse oppositas.

---

amelynek minden egyedét a tapasztalatnak vetettük alá. Az ilyen kijelentések ugyanis szigorú értelemben véve általánosak, mivel egy nem összes individuumát kimerítik; másrészt, mivel ugyanezen kijelentésekhez tartozó alannak a predikátummal való kapcsolata a tapasztalatra támaszkodik, esetlegesen lesznek. Például ha az aranyhoz tartozó minden egyed és azoknak a sajátosságai ismertek lennének számodra, akkor biztonsággal kijelenthetnéd: „Minden arany nehéz.” Bármilyen [37] kevés lehet is az efféle kijelentés, ezen kijelentések csekély száma nem súlyos veszteség. Tudós emberek ugyanis már jó ideje igazolták, hogy több egyedből és egyedi esetből analogikusan biztosan következtethetünk az általánosra, és az kínálhatja a helyes és sikeres életvezetési szabályt, amelyik a legvalószínűbb. Például, bár semmilyen szükségszerű kapcsolat nincsen az elkövetkező időszakok és a nap felkelése között, mégis biztosan következtetünk arra, hogy holnap fel fog kelni a nap. Azt a következtetést lehet levonni a fenti észrevételből, hogy az általános és empirikus kijelentések nem ellentétesek.

β) Aetatis hominum tenerae consideratio docet naturam benignam instinctus quosdam omnibus animalibus, etiam hominibus, his ut defectum regularum distinctarum ante rationis usum supplerent, parcius quamvis, quam brutis, indidisse. Hos instinctus, vel agendi rationes a natura nobis monstratas iam pueri animadvertunt, sed eorum de iis conceptus confusus est ita, ut regulae, quas in agendo sequuntur, nec universales, nec singulares, sed informes [38] (tales, in quibus materia propositionis cum forma in unum confunditur) dici debeant, mox post diuturnam demum reflexionem universales, aut singulares dicendae. Regulas has confuse conceptas, v. c. alimentis, pane, aqua substantiam corporis ali, corpus contra calorem nimium frigusque esse defendendum, dum sequuntur pueri, aequae minus falluntur ac adulti, qui distinctam harum regularum cognitionem habent et in his tō universale a singulari distinguunt. Ex his sequitur certitudini characterem nec in universalitate, nec in singularitate esse ponendum.

β) Az emberek korlátozott életidejének tekintetbevétele arra tanít, hogy a természet jóindulatúan elültetett minden állatba bizonyos ösztönöket – még az emberekbe is –, hogy az értelem használatát megelőzően ezzel egészítse ki a különböző szabályok hiányát, jóllehet <az emberek esetében> nem akkora mértékben, mint az okatlan állatoknál. Ezekre az ösztönökre, vagyis a cselekvési szabályokra, amelyeket a természet mutatott meg nekünk, már a gyermekek is figyelmet fordítanak, az ő felfogásuk azonban ezekkel kapcsolatban zavaros, úgyhogy azokat a rendszabályokat, amelyeket a cselekvés során követnek, nem mondhatjuk sem általánosaknak, sem egyedieknek, hanem formával nem rendelkezőknek [38] kell hívnunk (olyanoknak, amikben a kijelentés anyaga a formájával egygyé van összevegyítve), és később, csak hosszas reflexiót követően szabad végül általánosaknak vagy egyedieknek nevezni. Amíg a gyermekek ezeket a zavarosan felfogott rendszabályokat követik (például a test szubsztanciáját étellel, kenyérrel, vízzel kell táplálni, a testet védeni kell a túlzott hőséggel és hideggel szemben), ugyanúgy kevésbé tévednek, mint a felnőttek, akik ezen rendszabályok elkülönített ismeretének vannak a birtokában, és megkülönböztetik közülük azt,

Quod ad propositiones necessarias attinet, de his tenendum est:

I. Eas similiter esse, vel synthetico, vel analytico necessarias. Illae his difficiliter demonstrantur. Harum vero demonstratio facillima est: fit enim eruendo praedicatum notioni subiecti inclusum; haec difficultas syntheticas propositiones demonstrandi fuit in causa, ut [39] Wolffiani, dum principium rationis sufficientis[§], quod philosophi synthetico necessa- [40] rium

[§] Cum Wolffiani enunciatum negativum: „nihil est sine ratione sufficienti”, vel affirmativum: „omnis res suam habet causam” demonstrare volunt, rem effectus instar considerant et ex effectus notione ad causam facillime, sed callide concludunt. Ita enim argumentatur: „Si aliquid existeret sine causa, existeret vel a se, vel a nihilo; sed contradictio est in terminis: a se vel a nihilo existere etc.” In hoc argumento propositio minor, nisi res tanquam effectus consideretur, manifeste falsa est. Datur enim res a se existens (Deus), cuius notio non est contradictoria. Hinc apparet Wolffianos non ex notione rei, unde deberent, sed ex notione effectus argumentari. Si dixeris Wolffianos ex notione rei contingentis

ami általános, attól, ami egyedi. A fentiekből az következik, hogy a bizonyosság jellemzőjét sem az általánosságban, sem az egyediségben nem szabad tételezni.

Ami a szükségszerű kijelentéseket illeti, ezekkel kapcsolatban a következőt kell tartani:

I. Ezek hasonló módon – vagy szintetikusan, vagy analitikusan – szükségszerűek. Az előbbieket az utóbbiaknál nehezebben bizonyíthatóak. A <szükségszerű analitikus kijelentések> bizonyítása viszont rendkívül könnyű, ez ugyanis annak a feltárása révén történik, hogy a predikátum benne foglaltatik az alany fogalmában. A szintetikus kijelentések bizonyításának ez volt a nehézsége az ok esetében, ahogy [39] a wolffiánusok, míg bizonyítani kívánják az elégséges alap elvét,[§] amelyet a filozófusok szintetikusan szükségszerűnek [40] ismertek el,

[§] Amikor a wolffiánusok bizonyítani akarják a kijelentésüket, amely tagadó („Semmi nincs elégséges alap nélkül”) vagy állító („Minden dolog rendelkezik saját okával”), a dolgot az okozatnak feleltetik meg, és az okozat fogalmából a legkönnyebb, ám a legkormönfontabb módon következtetnek az okra. Így érvelnek ugyanis: „Ha valami ok nélkül létezne, az vagy önmaga révén, vagy a semmi révén létezne; azonban ellentmondás van a terminusokban: önmaga révén vagy a semmi révén létezni stb.” Ebben az érvelésben az alsó tétel, hacsak nem tekintjük a dolgot okozatnak, nyilvánvalóan hamis.

esse agnoscunt, demonstrare volunt, clam analytice accipiunt: illud enim ex principio contradictionis, quod certitudinis analyticarum propositionum fons

---

deduxisse istud argumentum, simul fateri debetis eosdem ex notione effectus fuisse argumentatos. Cum enim contingens necessario: illi, quod existentiae suae rationem intra se habet, sit oppositum, ex lege oppositionis contingens existentiae suae causam extra se habere: effectus esse debet. Multi philosophi principium rationis sufficientis: „omnia, quae incipiunt existere, suam habent causam”, et hi tamen principium ratio- [40] nis sufficientis ad existentiam quoque Dei, quem una cum Wolffianis, rationem existentiae suae intra se continere cavillantur, extendunt. Clarissimus Kant principium causalitatis sic enunciat: omnis mutatio suam habet causam; cumque nulla mutatio pro tali haberi possit, nisi quis statum rei antecedentem cum praesenti conferat, ex idea status antecedentis ex ipsius mutationis notione evoluta facillime suum demonstrat enunciatum. Haec doctorum virorum cavillatio graviter mihi notanda videtur, tum, quod hac ratione veritates contingentes a necessariis non

---

titokban analitikus értelemben fogják föl; ezt ugyanis az ellentmondás<-mentesség> elvéből bizonyítják, mely az analitikus kijelentések bizonyosságának a forrása.

Van ugyanis önmaga révén létező dolog (Isten), amelynek fogalma nem tartalmaz önellentmondást. Az előbbiekből szembetűnő, hogy a wolffianusok az okozat fogalmából kiindulva érvelnek, nem pedig a dolog fogalmából, amelyből kellene. Ha azt mondanád, hogy a wolffianusok a fenti érvüket az esetleges dolog fogalmából vezették le, egyúttal azt is el kell ismerned, hogy az okozat fogalmából kiindulva érveltek. Miután az esetleges ellentétet a szükségszerűvel, <tehát> azzal, ami saját létezésének okát önmagában hordozza, az ellentétesség törvénye alapján az esetleges létezésének oka önmagán kívül van: okozatnak kell lennie. Sok filozófus az elégséges alap elvét <a következőképp határozza meg>: „minden, ami létezni kezd, rendelkezik a saját okával”, és ugyanők mégis kiterjesztik az elégséges alap [40] elvét Isten létezésére is, akiről pedig a wolffianusokkal együtt úgy okoskodnak, hogy saját létezésének okát önmagában bírja. Kant az okság alapelvéről a következő kijelentést teszi: minden változásnak van oka; és bár semmilyen változást nem lehet ilyennek tartani, kivéve akkor, ha valaki a dolog megelőző állapotát a jelenlegivel hasonlítja össze, Kant saját állításait a megelőző állapot ideájából <kiindulva>, amely magának a változásnak a fogalmából lett kibontva, a legkönnyebb

est, demonstrant. Pariter Kant, *Critices* pag. 5., cum syntheticae propositionis exemplum adferre debebat, analyticae adtulit. Lex enim causalitatis Kantiana: „omnis [41] mutatio suam habet causam” Kantio non synthetica, sed analytica est.^h Kantius enim omnem mutationem qua partem experientiae, quam plurium sibi invicem succedentium et inter se connexarum repaesentationum seriei ins-tar, in qua nulla repaesentatio prima, sed omnes consequentes, vel (quod Kantio

---

distinguantur, tum, quod nulla eos ad tales argutias impellat necessitas. Habemus firmissimum, quo res omnes causis oriri antegressis demonstramus, argumentum: principium causalitatis naturae ipsius esse iudicium, cui obsequi ac credere ante distinctam huius principii cognitionem internis naturae impellimur stimulis.

^h Vide *Critik der reinen Vernunft*, p. 245. sub finem.

Hasonlóképp Kant a *Kritika* 5. oldalán, amikor a szintetikus kijelentésre kellett példát hoznia, analitikusra hozott. Mivel az okság kanti törvénye („Minden [41] változás rendelkezik saját okkal”)¹⁰ Kant számára nem szintetikus, hanem analitikus.^h Kant ugyanis minden változást – mint a tapasztalat részét – úgy fog föl, mint megannyi, egymást sorban követő és egymással kapcsolatban lévő képzetek sorozatát, amelyben nincsen semmilyen első képzet, hanem <már> mindegyik

¹⁰ „...minden változásnak szükségképpen oka van.” *TÉK* B5.

úton bizonyítja. Határozottan úgy vélem, hogy fel kell figyelni a tudós férfiúk eme álokoskodására, egyrészt mert ezen a módon az esetleges igazságok nem különülhetnek el a szükségszerűektől; másrészt mert semmilyen kényszer nem szoríthatná rá őket ilyen cselfogásokra. A legbiztosabb érv van a birtokunkban, amelynek segítségével bebizonyítjuk, hogy minden dolog a megelőző okokból származik: az okság alapelve magának a természetnek az ítélete; a természet külső hatásai ugyanis arra kényszerítenek minket, hogy engedelmeskedjünk és higgyünk ennek az alapelvnek, mielőtt erről külön ismeretünk lenne.

^h Lásd: *Critik der reinen Vernunft*, a 245. o. végéig.

idem est) effectus sunt, concipit, sicque praedicatum causae ex notione mutationis evolutum in principio causalitatis subiecto tribuit. Neutra harum propositionum, nec synthetica, nec analytica opponitur empiricae. Analytico-necessaria non: in hac enim praedicatum ex subiecti definitione vel conceptu petitum occurrit. At definitio vel natura rei experiundo acquiritur. Neque synthetico necessaria propositio opponitur experientiae: omnes enim propositiones ultimam suam genesin experientiae debent neque ullum adhuc syntheticae et purae propositionis exemplum a quoquam adferri potuit. Cum ergo utraque [42] haec necessitas species ex eodem fonte, experientia, synthetica immediate, analytica intercedente definitione profluat; illi, qui necessitatem propositionum malunt ex definitione, quam ex experientia et ratione derivare, mihi quidem vehementer falli videntur. Si fallat nos experientia et ratio, fallit quoque nixa his fundamentis definitio. Sed instat Kantius „necessitatis ideam experientia haberi non posse.

¹¹ „...maguknak a jelenségeknek kell kölcsönösen meghatározniuk és az idő rendjében szükségszerűséggel felruházniuk egymás időbeli helyét; vagyis az, ami bekövetkezik, vagy végbe megy, valamilyen általános szabály alapján kell kövesse azt, ami a megelőző állapotban foglaltott; ebből a jelenségek valamilyen sora adódik, mely az értelem segítségével éppen olyan rendet és folytonos összefüggést teremt a lehetséges észleletek sorában, amilyen *a priori* módon benne foglaltatik a belső szemlélet formájában (az időben), ahol minden észleletnek meg kell legyen a maga helye.” *TÉK* B245.

egy következő, vagyis – ami Kant számára ugyanaz – okozat, és ezáltal az ok predikátumát, mely a változás fogalmából lett kibontva, az okság alapelve esetében az alanynak tulajdonítja.¹¹ Ezen két kijelentés közül egyik sem, se az analitikus, se a szintetikus nem áll szemben a tapasztalattal. Az analitikus-szükségszerű kijelentés nem áll szemben: hiszen ebben a predikátum az alany definíciójából, vagyis a fogalmából levezetve fordul elő. Ám egy definíció, azaz egy dolog természete megköveteli a tapasztalás folyamatát. Másrészt a szintetikus-szükségszerű kijelentés sem áll szemben a tapasztalattal: mert minden kijelentés a saját létrejöttét végső soron a tapasztalatnak köszönheti, és még senki sem volt képes eddig arra, hogy bármi alapján példát hozzon a szintetikus és tiszta kijelentésre. Tehát mivel mind e két [42] szükségszerűség-fajta ugyanabból a forrásból, a tapasztalatból fakad, a szintetikus közvetlenül, az analitikus pedig a definíció közbeiktatásával, véleményem szerint nagy tévedésben vannak azok, akik a kijelentések szükségszerűségét inkább a definícióból, mint a tapasztalatból és az értelemből kívánják levezetni. Ha megtévesztene minket a tapasztalat és az értelem, megtéveszt az ezekre alapozott

Haec enim docet, quod res sit, non quod necessaria sit.” At ex hactenus dictis facile eidem respondebimus: nos quidem sola experientia non, sed rationi sociata ad necessitatis cognitionem pervenire. V. c. cum media quaedam cum effectum (a consequenti ita dicto) non tantum constanter coniungj, sed etiam sublatis mediis effectum tolli clarissime videmus, rationem, effectum illum esse necessarium concludimus. Illarum vero propositionum syntheticarum, quae prima veritatum contingentium principia vocantur, v. gr. legis causalitatis necessitatem, cum illa ad naturae nostrae constitutionem pertineant, ma- [43] turrime in ultima adhuc pueritia confuse percipientes, adulti rerum singularium ex causis suis constanter profectarum experientia naturaeque nostrae ex mutationibus ad causas concludendi pronitate instinctuque irresistibili attente considerato istorum naturae principiorum necessitatem distincte concipimus, primumque ex iis generalem necessitatis ideam abstrahentes eorundem necessitatem in propositioni-

definíció is. Kant azonban kitart amellett, hogy „a szükségszerűség ideájával nem rendelkezhetünk a tapasztalat révén. A tapasztalat ugyanis arról tudósít, hogy egy dolog létezik, és nem arról, hogy szükségszerű.” Mindazonáltal az eddig elmondottak alapján könnyedén válaszolhatunk neki: nem kizárólag a tapasztalat, hanem az értelemmel társult tapasztalat útján jutunk el a szükségszerűség felfogásához. Például amikor a legnyilvánvalóbban látjuk, hogy egyes közbeeső dolgok nemcsak hogy állandóan összekapcsolódnak (a következmény alapján annak nevezett) okozattal, de eme köztes dolgok kiiktatásával az okozat meg is szűnik, arra következtetünk, hogy ez az okozat szükségszerű. Viszont a szintetikus kijelentéseknek – melyeket az esetleges igazságok elsődleges alapelveinek hívnak (például az okság törvényének) – a szükségszerűségét, mivel azok természetünk felépítéséhez tartoznak, legkorábban, [43] még a gyermekkor legelső szakaszában zavaros módon érzékeljük, felnőttként <már> – annak a tapasztalata folytán, hogy az egyes dolgok állandóan a saját okaikból következnek, továbbá természetünk azon hajlamának köszönhetően, hogy változásokból okokra következtetünk, valamint a (már figyelmesen meg-

bus modalibus enunciamus. Hinc manifestum est ideam necessitatis rationis et experientiae quasi connubio gigni. His, quae de caractere certitudinis propositionum disputavi, ultimum sequens adiciere dilemma forte non erit inutile: horologium rite constructum et ad indicandas horas elatere ponderibusque bene instructum si peritus intueatur artifex, summam eique, quae analyticis propositionibus convenit, similem illi horas indicandi tribuet necessitatem. Huic necessitatis ideae vel respondet aliquid in horologio, vel minus. Si nil respondet, machinae cuilibet electricae aut pneumaticae eodem iure poterit necessitas horas [44] indicandi tribui, ac horologio. Si vero respondeat: cur non idem, quod ideae necessitatis respondet facitque, ut idea necessitatis applicari possit horologio, materiam quoque formandae necessitatis ideae praeberere potuit? Idem enim, quod causa est, cur obiecto soliditatem tribuam, causa quoque conceptae ideae soliditatis est.

¹² Ezekről az állatokban és gyermekekben meglévő ösztönökről lásd még: *Dubia*, 37–38.

vizsgált) ellenállhatatlan ösztönünk miatt¹² – a természet ezen alapelveinek szükségszerűségét elkülönítetten ragadjuk meg, és először ezekből a szintetikus kijelentésekből a szükségszerűség általános ideáját absztrahálva a szükségszerűségüket modális kijelentésekben fejezzük ki. Ezt követve nyilvánvaló, hogy a szükségszerűség ideája az értelem és a tapasztalat egyfajta házasságában születik meg. Talán nem lesz haszontalan, ha végezetül a következő dilemmát is hozzáteszem mindahhoz, amit a kijelentések bizonyosságának jellemzője kapcsán előadtam: ha egy tapasztalt mesterember egy szabályszerűen összeszerelt és az idő jelzésére rugókkal és súlyokkal megfelelően elrendezett órát megvizsgál, az idő jelzésének teljes szükségszerűségét fogja tulajdonítani az órának, és ahhoz hasonlót, ami az analitikus kijelentéseknek felel meg. A szükségszerűség eme ideájának vagy megfelel valami az órában, vagy nem. Ha semmi sem felel meg, akkor bármilyen villamos vagy pneumatikus gépnek ugyanolyan joggal lehetne tulajdonítani az idő [44] jelzésének szükségszerűségét, mint az órának. Ha viszont megfelel, akkor ugyanaz, ami a szükségszerűség ideájának megfelel, és eléri, hogy a szükségszerűség ideáját az órára lehessen alkalmazni, miért

Expositis iam variis formulae a priori significatibus prioritatisque characteribus examinatis denique, utrum dentur notiones propositionesque a priori, excutiendum erit. Dari tales notiones ac propositiones Kant exemplis probare conatur, quorum pleraque, cum eorum falsitas statim in oculos incurrat, referre esset supervacaneum. Pauca haec, quibus maxime confidit protulisse sufficiet: „Causae, spatii, temporis, categoriarum notiones sunt a priori.” Has tales non esse inferius probaturi sumus. „Causae quoque notio est a priore. Eius enim notioni idea necessitatis inclusa est, si quidem causam effe- [45] ctus necessario sequatur.” Liceat hic mihi quaerere ex Kantio: num omnes, vel quaedam tantum notiones ideam necessitatis includentes sunt a priori? Si prius asserat, tum omnes relativae, consequenter etiam patris et filii, montis et vallis, fluminis et alvei empiricae notiones a priori erunt. Hae enim omnes in necessarias possunt resolvere propositiones, v. c. monti vallem iungi necesse est, etc., etc.

nem képes anyagot is tulajdonítani a szükségszerűség ideája megformálásának? Mert ugyanaz, ami az oka annak, hogy szilárdságot tulajdonítok a tárgynak, a szilárdság elképzelt ideájának is az oka.

Miután már kifejtettem az *a priori* kifejezés különböző jelentéseit, és megvizsgáltam az *a priori* mivolt jellemzőit, végezetül még arra a kérdésre kell választ adni, hogy vajon vannak-e egyáltalán *a priori* fogalmak és kijelentések. Azt, hogy vannak ilyen fogalmak és kijelentések, Kant példákkal igyekszik bizonyítani, amelyek többségére felesleges lenne utalni, mivel valótlanáguk rögtön szembetűnik. Elegendő lesz azt a keveset felhozni, amikben Kant a leginkább bízik: „Az oknak, a térnek, az időnek, a kategóriáknak a fogalmai *a priori*ak”. Alább azt kívánjuk bizonyítani, hogy nincsenek efféle fogalmak. „Az ok fogalma is *a priori*. Mert ennek a fogalmában benne foglaltatik a szükségszerűség ideája, amennyiben az okot [45] szükségszerűen követi az okozat.” Ezen a ponton hadd kérdezzem meg Kanttól: vajon minden fogalom *a priori*, amely magában foglalja a szükségszerűség ideáját, vagy ezek közül csak bizonyosak? Ha az első állítást képviseli, akkor minden viszonyfogalom, következésképp még az apa és a fiú, a

Si vero posterius affirmet Kantius, sic idea necessitatis sola non erit sufficiens prioritatis notionum character, sed ei aliquid adhuc addi debebit. At universalitatem et necessitatem separatim quoque prioritatem indicare docet Kantius.ⁱ Denique formula mathematica $7+5=12$ adfertur in exemplum. Illam, cum sit formula purae matheseos a priori, quoniam vero dum $7+5$ animo concipimus nondum de praedicato 12, quod istos duos numeros in se complectitur, cogitamus, sed sensim subiecto intuitum, v. c. quinque [46] digitos, in subsidium vocando adiungimus, syntheticam esse contendit. Si hanc formulam aciori subiiciamus examini, videbimus:

ⁱ *Critik der reinen Vernunft*, pag. 4. a linea 22. Confer linea quoque 15.

¹³ „A szükségszerűség és a szigorú általánosság tehát biztos ismérvei az *a priori* ismereteknek, és elválaszthatatlanul össze is függenek egymással. Mivel azonban a két ismérv alkalmazása során hol az empirikus korlátozottságot könnyebb kimutatni egy ítéletről, mint a véletlen jelleget, hol meg ellenkezőleg, az ítéletnek tulajdonított korlátlan általánosságot könnyebb felismernünk, mint az ítélet szükségszerű voltát, ezért tanácsos lesz mindkét, önmagában csalhatatlan kritériummal külön-külön élnünk.” *TÉK* B4. Később is hivatkozza ezt a helyet: *Dubia*, 47.

hegy és a völgy, a folyó és a meder empirikus fogalmai is *a priori* lesznek. Ugyan-is ezek mindegyikét fel lehet bontani szükségszerű kijelentésekre. Szükségszerű például, hogy a hegyhez völgy csatlakozzon stb., stb. Ha viszont a második állítást képviseli, úgy a szükségszerűség ideája egyedül nem lesz elégséges ahhoz, hogy az *a priori* mivolthoz tartozó fogalmak meghatározó jellemzője legyen, hanem szükséges lesz ezenfelül még valami mást is hozzátenni ehhez. Azonban Kant azt tanítja, hogy az általánosság és a szükségszerűség külön is *a priori* mivoltot mutatnak.^{13, i} Végül a $7 + 5 = 12$ matematikai tételét hozza fel példának. Mivel a tiszta matematika tétele, ezért *a priori*; azt pedig, hogy szintetikus, Kant azzal igyekszik bizonyítani, hogy amikor $7 + 5$ -öt gondolatban megragadjuk, a 12-t – amely az előbbi két számot magában foglalja – még nem gondoljuk el a predikátumról, ha-

ⁱ *Critik der reinen Vernunft*, 4. o., a 22. sortól kezdődően. Vö. a 15. sorral is.

α) Eam non posse dici simpliciter synthecitam, sed eam nunc syntheticam, mox analyticam esse dicendam: si is, qui hac formula utitur, simul subiecto $7+5$ notionem numeri 12 inclusit, illi haec propositio analytica, sin minus erit synthetica.

β) Si hanc formulam synthetice accipias, quandoquidem iuxta definitionem syntheticae propositionis Kantianam praedicatum formulae ex notione subiecti eruere non possis, ut de veritate eius convincaris, experientiam consulas necesse est. Sed experientia Kantii non est certitudinis principium, proinde haec formula tibi certo vera non erit. Si vero veritatem huius formulae ex intuitu puro repetis, rei, quae huius formulae exemplo probanda esset, veritatem iam supponis.

nem lassanként kapcsoljuk hozzá az alanyhoz, segítségül hívva a szemléletet, [46] például az öt ujjunkat.¹⁴ Ha ezt a tételt tüzetesebb vizsgálatnak vetjük alá, akkor látni fogjuk:

α) Ezt a tételt nem lehet egyszerűen szintetikusnak mondani, hanem egyszer szintetikusnak, másszor analitikusnak kell, ha az, aki ezt a tételt használja, a $7 + 5$ alanyába egyszerre a 12-es szám fogalmát is belefoglalta, annak ez a kijelentés analitikus, ha pedig kevesebb lesz,¹⁵ szintetikus.

β) Ha ezt a tételt szintetikus értelemben vennéd, akkor – minthogy a szintetikus kijelentés kantiánus definícióját szem előtt tartva az alany fogalmából nem lennél képes feltárni a tétel predikátumát – szükséges, hogy a kijelentés igazságáról meggyőződj, a tapasztalathoz kell fordulnod. Viszont a tapasztalat Kantnál nem a bizonyosság alapelve, ennél fogva ez a tétel nem lesz bizonyosan igaz számodra. Ha pedig ezen tétel igazságát a tiszta szemléletből vezeted le, akkor már feltétele-

¹⁴ „Igaz, első pillantásra úgy tűnik föl, hogy a $7 + 5 = 12$ tétel merőben analitikus, s az ellentmondás elve alapján következik a 7 és az 5 összegének fogalmából. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a dolgot, azt találjuk, hogy a 7 és az 5 összegének fogalma semmi többet nem tartalmaz, csak a két szám egyetlen számban való egyesítését, és nem foglalja magában, hogy éppen melyik számot gondoljuk a kettő összefoglalásaként. Pusztán azért, hogy elgondolom a 7 és az 5 egyesítését, még egyáltalán nem gondoltam el a 12 fogalmát, és tetszőleges ideig folytathatom e lehetséges összeg fogalmának elemzését, mégsem jutok el soha a 12-höz. Túl kell lépnem e fogalmakon, a kettő valamelyikének megfelelő szemléletet kell segítségül hívnom, például az öt ujjamat, vagy (miként aritmetikájában Segner tette) öt pontot, és a szemléletben adott 5-höz lépésről lépésre haladva, részenként hozzáadom a 7 fogalmához. Valóban, először veszem a 7-es számot, aztán az 5 fogalmának képviselésében segítségül hívom a kezemen lévő ujjakat mint szemléletet, és az 5-ös szám létrehozására korábban összefoglalt egységeket ezen a szemléltető képen külön-külön hozzáadom a 7-es számhoz, és azt látom, hogy létrejön a 12-es szám. Hogy a 7-et és az 5-öt össze kell adni, ez a gondolat benne volt az $\text{összeg} = 7 + 5$ fogalmában, ám az nem volt benne, hogy a mondott összeg azonos a 12-es számmal. Így tehát minden aritmetikai tétel szintetikus, s ezt csak még tisztábban látjuk, ha valamelyest nagyobb számokat vesszünk, mert akkor világosan megmutatkozik, hogy fogalmainkat tetszés szerint csűrhetjük-csavarhatjuk: a szemlélet segítségül hívása nélkül, pusztán fogalmaink elemzése útján soha nem találhatjuk meg a keresett összeget.” *TÉK* B15–16. A Kant hivatkozta munkában (Segner 1773) nem szerepel az öt pont, erről legutóbb lásd Gurka 216.

¹⁵ Ti. ha nem foglalta bele az összeadásba a 12-es szám fogalmát.

[47] γ) Haec formula ipso clarissimo Kantio ingenue fatente est propositio singularis.^j Sed propositionis a priori character indubius et cum necessaria veritate connexus est universalitas.^k

δ) Puram nec empiricam esse hanc formulam inde, quod formula sit purae matheos numerisque constituatur, minime probatur. Numeri enim sunt quantitates discretas generales a quantitatibus concretis, quae experientia nobis innotescunt, abstractae. Mathesis pura dicitur in quantum abstractam et generalissimam quantitatis notionem, nec ipsa concreta, considerat. Vide Ernesti *Initiorum Doctrinae Solidioris* Prolegomena §. 17. Purum non empirico opponitur, sed concreto. Ma-

^j *Critik der reinen Vernunft*, pag. 205. a linea 14.

^k *Eiusdem* pag. 4.

¹⁶ „A számviszonyok evidenciával rendelkező tételei kétségkívül szintetikusak ugyan, de – a geometriai tételektől eltérően – nem általánosak, és éppen ezért nem lehetnek axiómák, hanem csupán számtani formuláknak nevezhetők.” *TÉK* B205.

¹⁷ „A szükségszerűség és a szigorú általánosság tehát biztos ismérvei az *a priori* ismereteknek, és elválaszthatatlanul össze is függenek egymással. Mivel azonban a két ismérv alkalmazása során hol az empirikus korlátozottságot könnyebb kimutatni egy ítéletről, mint a véletlen jelleget, hol meg ellenkezőleg, az ítéletnek tulajdonított korlátlan általánosságot könnyebb felismernünk, mint az ítélet szükségszerű voltát, ezért tanácsos lesz mindkét, önmagában csálthatatlan kritériummal külön-külön élnünk.” *TÉK* B4. Korábban is hivatkozta ezt a helyet: *Dubia*, 45.

zed az igazságát annak a dolognak, amelyet a fenti példa segítségével kellett volna bizonyítani.

[47] γ) Ez a tétel – ahogy azt maga Kant is nyíltan elismeri – egyedi kijelentés.^{16, j} De az *a priori* kijelentés kétségtelen és a szükségszerű igazsággal összekapcsolt jellemzője az általánosság is.^{17, k}

δ) A legkevésbé sem nyer az bizonyítást, hogy ez a tétel azért tiszta és nem empirikus, mert a tiszta matematika tétele és számok alkotják. A számok ugyanis általános diszkrét mennyiségek, és a konkrét mennyiségektől lettek elvonatkoztatva, amelyek a tapasztalat útján válnak ismertté számunkra. Tiszta matematikáról beszélünk, amennyiben az a mennyiség absztrakt és legáltalánosabb fogalmát vizsgálja, és nem magukat a konkrét dolgokat. Lásd Ernesti: *A szilárdabb tudomány alapvető*

^j *Critik der reinen Vernunft*, 205. o., a 14. sortól kezdődően.

^k Ugyanennek a 4. oldala.

theseos omnia principia, seu analytica, sive synthetica, suam experientiae debent originem: saltem haec hypothesis, si non magis, aequae ac opposita illa [48] Kantiana, est probabilis, hactenus certe a nemine potuit refelli. Neque certitudinis mathematicae ratio (quod in favorem theoriae de notionibus et principiis a priore commentus fuit Kantius) in principiis et notionibus ex idea spatii desumptis quaerenda est. Sed a) in propositionibus analyticis et identicis, quae algebrae fundamentum praebent; b) in definitionibus nominalibus, quae axiomatum instar sunt habendae. Si mathematicus circulum dicat esse figuram, cuius peripheria a centro ubique aequaliter distat, tunc animo figuram quandam curvam, cui nomen dat circuli, concipit. Et quis ausit negare animo mathematici ideam curvae cuiusdam lineae, quam ille circulum appellat observari? Potest quidem mathematicus no-

tételei, Bevezető, 17. §.¹⁸ A tiszta nem az empirikussal ellentétes, hanem a konkrét. A matematika minden alapelve, akár analitikus, akár szintetikus, a tapasztalatnak köszönheti eredetét – legalábbis ez a feltevés ugyanúgy valószínű (hacsak nem még inkább az), mint a vele szemben álló [48] kantianus feltevés: eddig még senki sem volt képes teljes bizonyossággal megcáfolni. Továbbá a matematikai bizonyosság magyarázatát (melyet az *a priori* fogalmakról és alapelvekről szóló elmélet kedvéért tárgyalt Kant) sem a tér ideájából vett alapelvekben és fogalmakban kell keresnünk. Hanem a) az analitikus és identikus kijelentésekben, melyek az algebra alapját jelentik, és b) a nominális definíciókban, melyeket axiómáknak kell tartani. Ha a matematikus azt mondja, hogy a kör az az alakzat, amelynek a kerülete a középponttól minden irányban egyenlő távolságra van, akkor elméjében egy bizonyos görbe alakzatot ragad meg, amelynek a kör nevet adja. És ki meri tagadni, hogy a matematikus lelkében nem egy görbe vonalnak az ideáját veszi szemügyre, amelyet körnek nevez?

¹⁸ Johann August Ernesti (1707–1781) német klasszika-filológus és teológus. Pályája korai szakaszában matematikával is foglalkozott valamelyest: Rozgonyi *Initia doctrinae solidioris* című könyvére hivatkozik, amely 1736-ban jelent meg Lipcsében (Ernesti 1736), majd ezt követően még számos kiadást megért.

tionibus minus idonea dare nomina, sed huic errori medela definitione paratur. c) Certitudinis mathematicae ratio est in hypothetica propositionum applicatione. Mathematicus non statim concreti cuiusdam trianguli tres angulos duobus rectis aequales esse affirmabit, sed hypothetice primum enunciabit, si hoc [49] vel illud individuum triangulum fuerit, eius tres angulos aequales duobus fore rectis. d) His causis quarta quoque accedit obiecti nimirum, circa quod mathematicus versatur, quantitatis simplicitas, quae – cum apud mathematicos constanter intuitui immediato subiiciatur – minus, quam philosophicae notiones, confusioni obnoxia est. Philosophi quoque, si intuitivae cognitioni magis, quam symbolicae darent operam, et magis inter se convenirent, et tutam, ut mathematici, ad certitudinem perveniendi haberent viam. Ex his adparet nullam Kantio adfuisse, cur notionum

A matematikus adhat ugyan kevésbé megfelelő neveket a fogalmaknak, azonban erre a hibára kínál gyógyírt a definíció. c) A matematikai bizonyosság magyarázata a kijelentések feltételes alkalmazásában található: a matematikus nem fogja rögtön azt állítani, hogy egy bizonyos konkrét háromszög három szöge két derékszöggel egyenlő, hanem először feltételesen jelenti majd ki: ha ez [49] vagy az az individuum háromszög, akkor annak a három szöge egyenlő lesz két derékszöggel. d) Az előbbi okokhoz egy negyedik is hozzájárul, mégpedig azon tárgy mennyiségének az egyszerűsége, mellyel a matematikus foglalatoskodik: ezt <az egyszerűséget> ugyanis, mivel a matematikusoknál folyamatosan a közvetlen szemléletnek van alávetve, kevésbé veszélyezteti a zavarosság, mint a filozófiai fogalmakat. Ha a filozófusok is inkább az intuitív gondolkodásra fordítanak gondot, mint a szimbolikusra, akkor részint nagyobb mértékben értenének egyet, részint szert tennének a bizonyossághoz vezető biztos útra, akárcsak a matematikusok. Mindebből nyilvánvaló, hogy Kantot

prioritatem fingeret, necessitatem, si quidem empiricae quoque notiones certae dici possint. Non tamen est dissimulandum isto commento celeberrimum Kantium Humii quoque de principiis mathematicis dubitantis erroribus voluisse mederi. Audax nimirum Humius Polyaenum illum apud Ciceronem et Hobbium (alia enim tanti ausus exempla vix exstant) imitatus ipsa matheseos principia in dubium vocare nil dubitavit. „In natura” inquit „non dantur res rectae; er- [50] go non datur recta linea. Neque duo recta corpora, quae se in uno tantum puncto secarent, dantur. Ergo falsa sunt mathematica principia.” Clarissimus Kant contra has difficultates certitudinem matheseos vindicaturus statuit principia matheseos esse a priore, experientiamque a principiis a priore, non haec ab experientia dependere. Sed quid, quaeso, opus erat hanc arduam solvendi dubii ingredi viam, cum longe faci-

nem támogatta semmilyen szükségszerűség, amiért megalkothatta volna a fogalmak *a priori* mivoltát, ha ugyan az empirikus fogalmakat is bizonyosnak lehet mondani. Mégsem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy eme agyszüleményével Kant a matematika alapelveivel kapcsolatban kételkedő Hume tévedéseit is orvosolni akarta. Hume – kétségkívül merészen – egyáltalán nem habozott, hogy kétségbe vonja a matematika alapelveit, a Cicerónál előforduló Polyaenust¹⁹ és Hobbist utánozva ezzel (alig akad ugyanis más példa ekkora vakmerőségre).²⁰ „A természetben – mondja <Hume> – nincsenek egyenes dolgok, [50] tehát az egyenes vonal nem létezik. Két egyenes test sincs, amelyek csak egy pontban metszenék egymást. Következésképpen hamisak a matematikai alapelvek.”²¹ Kant – hogy ezen nehézségekkel szemben megvédje a matematika bizonyosságát – azt állította, hogy a matematika alapelvei *a priori*ak, és a tapasztalatot tette függővé az *a priori* alapelvektől, nem pedig ezeket az alapelveket a tapasztalattól. Azonban – kérdelem én – mi szükség a kétség eloszlatásá-

¹⁹ Cicero csak kétszer említi röviden Polüainoszt, a görög matematikust, aki – miután Epikurosz követője lett – „elfogadta Epikurosznak azt a véleményét, hogy a mértan teljes egészében hamis” (*Lucullus*, 106, fordította Kendeffy Gábor). Az viszont kérdésesnek tűnik Cicero beszámolója alapján, hogy vajon ez a matematika bizonyosságának a teljes elutasítását jelenti (ahogy azt Rozgonyi is érti), vagy csak azt a problémát, amelyet az anyag végtelen oszthatóságának az elutasítása jelent a matematikára nézve (lásd még: *A legfőbb jóról és rosszról*, I. 20).

²⁰ Nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy Rozgonyi rövid utalása mire vonatkozhat, hiszen Hobbes más kora újkori brit filozófusoknál következetesebben áll ki a matematika és a geometria bizonyossága mellett (*Leviatán*, I. rész, 5. fejezet). Lehetséges, hogy az e fejezet végén szereplő megjegyzést, mely szerint a műveletlen emberek boszorkányságnak tartják a geometriát, Rozgonyi Hobbes saját véleményének gondolta, valószínűbb azonban, hogy arra az elhíresült szöveghelyre gondol, amely szerint a szuverénnek joga van még geometriai tételek betiltására is (*Leviatán*, I. rész, 14. fejezet). Az sem zárható ki, hogy Rozgonyi itt valamely korabeli Hobbes-ellenes írás állítását veszi át anélkül, hogy utánanézne a forrásnak.

²¹ Hume az *Értekezés az emberi természetről* első könyve II. részének 4. szakaszában fejti ki álláspontját ezekről a kérdésekről. Az a nézet, hogy *a természetben nincs egyenes*, itt nem Hume saját véleményeként, hanem a megcáfolandó, lehetséges ellenvetések egyikeként fogalmazódik meg. Hume egész, a matematikával és a geometriával kapcsolatos érvelésének középpontjában a *végtelen* fogalma áll, és beleillik a matematika és a geometria bizonyosságáról folytatott kora újkori viták sorába, amelyeknek a középpontjában szintén a végtelen fogalma áll. E vita gyökerei visszanyúlnak az antikvitásba (lásd a fentebbi Cicero-szöveghelyet). Áttekintésüket lásd Pavlovits 2017.

lior praesto fuerat? Nonne enim respondere potuisset Humium levibus admodum uti ratiunculis: eius argumenta aut manifeste falsas includere propositiones, aut vitio consequentiae laborare. Dari rectas lineas in natura, vel lapidum plurimorum ad amussim quasi exactae sectiones probant. Et quamvis in natura perfectis, quae mathematicus animo concipit, corporibus nulla darentur similia, non tamen ex eo falsitas matheseos notionum sequeretur. Quemadmodum enim is, qui cum Platone, Harringtonio perfectissimam rempublicam, cum Stoicis perfectum sapien- [51] tem concipit, haud errat, ita mathematicus, dum sibi corporum perfectissimas concipit figuras, minime falsas concipit notiones. Tunc erraret mathematicus, si lineas suas figurasque dissimilibus physicis applicaret corporibus. Quae cum ita sint Kantique de notionibus a priori assertum tam debilibus nitatur argumentis, nemo, ut opinor, empiricam, quae hactenus tradita est, omnem reiiciet ad puramque adspirabit metaphysicam.

²² James Harrington (vagy Harington, 1611–1677) angol filozófus, fő műve, a *The Commonwealth of Oceana* (*Oceana köztársasága*) 1656-ban jelent meg Londonban (Harrington 1656), amelyben részletesen kidolgozva egy utópisztikus köztársaságot mutat be (a kortárs olvasata szerint Oceana Angliának felelt meg, törvényalkotója, Olphaus Megaletor Cromwellnek). Ideális államának két alapelve van: egyrészt a hatalom a tulajdontól függ (elsősorban földre vonatkozóan), másrészt annak a kizárása, hogy egy ember vagy egy réteg túl sokáig birtokolja a végrehajtó hatalmat.

hoz erre a nehézkes útra lépni, amikor már ott volt egy sokkal könnyebb? Mert vajon nem válaszolhatta volna azt, hogy Hume túl könnyed okoskodásokkal él: érvei vagy nyilvánvalóan hamis kijelentéseket tartalmaznak, vagy hibásan vonja le a következtetéseket. Hogy vannak egyenes vonalak a természetben, azt például több közet szinte vonalzó mentén húzott élei <is> bizonyítják. És noha a természetben nincsen semmi, ami azokhoz a tökéletes testekhez hasonló, amelyeket a matematikus elméjében megragad, mégsem következhet ebből a matematika fogalmainak hamis volta. Mert épp ahogy nem téved az, aki Platónnal és Haringtonnal²² együtt a tökéletes államot, a sztoikusokkal a tökéletes bölcsét [51] ragadja meg, úgy a matematikus, amikor a testek legtökéletesebb alakzatait ragadja meg, egyáltalán nem hamis fogalmakat ragad meg. Akkor tévedne a matematikus, ha a saját vonalait és alakzatait alkalmazná az azokhoz egyáltalán nem hasonló fizikai testekre. Mivel ekképp áll a dolog, és mivel Kant állítása az *a priori* fogalmakról ennyire gyenge érvekre támaszkodik, véleményem szerint senki sem fogja elvetni az empirikus metafizika egészét, amely napjainkig fennmaradt, és nem fog egy tiszta metafizikához fordulni.

Caput III.
De phaenomenis et transcendentali idealismo

Kantiani quaestionem arduam a multis saepius agitatam, adhuc tamen dubiam, controversamque, utrum obiecta contemplationis nostrae mera sint phaenomena, definire ausi transcendentalem introduxerunt idealis- [52] mum. Quid haec species idealismi sibi velit, quo nitatur fundamento, et quid sint phaenomena (vel apparentiae), paucis expendamus.

Menti nostrae in cogitando non res ipsas, sed repraesentationes esse immediate praesentes inde a Pythagorae temporibus recepta fuit apud philosophos opinio. Pythagoras, ut cogitationes animae facilius explicare posset, dari rerum simulacra, species, aut ideas primus asseruit, quem sequentes philosophi nullo eius sententiae examine instituto, sed ob meram, ut credere par

---

Harmadik fejezet
A jelenségek és a transzcendentális idealizmus

A kantianusok, akik vették a bátorságot, hogy eldöntsék azt a bonyolult, sokakat foglalkoztató és mégis mindeddig kétségekkel teli és vitatott kérdést, hogy vajon szemlélésünk [*contemplatio*] tárgyai csupán a jelenségek-e, bevezették a transzcendentális idealizmust. [52] Fejtsük ki hát röviden, hogy mit jelent ez a fajtája az idealizmusnak, hogy milyen alapra támaszkodik, és hogy micsoda a *phaenomena*, avagy a jelenségek [*apparentiae*].

Püthagorasz idejétől fogva elfogadott nézet a filozófusok között, hogy elménkben a gondolkodás során nem maguk a dolgok, hanem a képzetek vannak közvetlenül jelen. Hogy a lélek gondolatairól könnyebben számot tudjon adni, elsőként Püthagorasz állította, hogy vannak képmásai, alakjai vagy ideái a dolgoknak. Az utána következő filozófusok tömött sorban követték anélkül, hogy véleményét megvizsgálták volna, hanem – vélhetőleg – pusztán annak a tekintélye

est, dicentis auctoritatem denso secuti sunt agmine. Vulgus et illi, qui in iudicando unicam sensus communis sequuntur normam, in perceptione tria distinguunt: mentem percipientem, mentis operationem (quae perceptio vocatur), et obiectum perceptum. Hi de ideis nihil norunt. Dum arborem intuentur, se arborem, non eius ideam videre arbitrantur. Inter recentiores philosophos opinio vulgi celebrem nata est patronum clarissimum [53] Reid (Rid) Caledonium,^a cui iam antea Norrisius praeluserat. Celeberrimi Reidii argumenta, quamvis omni exceptione non sint maiora, tantum tamen mihi valere videntur, ut litem hanc de ideis dubiam reddere theoriaeque Kantii, qui contemplationis nostrae immediata obiecta representationes esse nosque ad obiectorum externorum specialem cognitionem obiectivam

^a In libro eximio: *Essays of Intellectual Power*, ess. 2. ch. 14., nec non pag. 382. etc.

¹ Ez az egyetlen példa a műben arra, hogy Rozgonyi megadja az általa hivatkozott szerző nevének helyes kiejtését. Talán nem véletlen, hogy olyan név esetében gondolja ezt indokoltnak, amely könnyen ejthető németesen. Későbbi latin nyelvű munkáiban Rozgonyi rendszeresen megadja majd a hivatkozott brit és francia szerzők nevének kiejtését, ott azonban ennek pedagógiai célja van: az elsődleges célközönséget saját tanítványai alkották.

² John Norris (1657–1711) angol platonikus filozófus, fő műve: *An Essay Towards the Theory of the Ideal or Intelligible World (Kísérlet az ideális vagy értelemmel belátható világ elméletére)*. Lásd Norris 1701.

³ Reid 1785. A hivatkozott hely: Essay II: *Of the Powers We have by Means of Our External Senses*, Chapter 14. *Reflections on the common theory of ideas* (II. tanulmány: *Azokról a képességeinkről, amelyekre külső érzékeink révén teszünk szert*, 14. fejezet: *Észrevételek az ideák közkeletű elméletéről*). A szintén hivatkozott 382. oldalon Plátón ideaelméletének kritikája található.

miatt, aki ezt mondta. A közönséges emberek és azok, akik az ítélethozataluknál egyedül a *common sense* normáját követik, az érzékelésnél három dolgot különítettek el: az érzékelő elmét, az elme tevékenységét, amelyet érzékelésnek hívnak, és az érzékelt tárgyat. Ők az ideákkal kapcsolatban semmit sem ismernek el. Úgy gondolják, hogy amikor egy fára tekintenek, a fát és nem annak az ideáját látják. A kortárs filozófusok között a közönséges emberek felfogása a [53] skót Reidben^a (<ejtsd:> Rid)¹ talált pártfogójára, aki előtt már Norris is foglalkozott ezzel.² Reid érvei, noha nem állnak minden kivétel felett, nekem mégis annyira erősnek tűnnek, hogy kétségesse tehetik ennek az ideákkal kapcsolatos vitának a kimenetelét, és elbizonytalaníthatják Kant elméletét, aki ragaszkodott ahhoz, hogy szemlélésünk közvetlen tárgyai a képzetek, mi pedig semmilyen módon nem juthatunk a külső tárgyak sajátos objektív megismeréséig. Ámbár Reid érveire támaszkodva

^a Kiváló könyvében: *Essays on <the> Intellectual Powers*, essay 2, chapter 14 és 382. o. stb.³

nulla ratione pervenire posse contendit, certitudinem eripere queant. At quamvis argumentis Reidii suffultus a recepta philosophorum sententia recedere Kantique principia validissime impugnare possem, cum tamen contra torrentem natere mihi non liceat, tot tantorumque virorum de ideis opinioni tantisper, donec mihi cum Kantio res est, subscribam aliamque, quam deberem, disputandi insistam viam.

Philosophi, qui animo nostro repraesentationes non ipsas res esse praesentes statuunt, [54] terminis a clarissimo Kantio petitis in empiricos et noologistas possumt dividi. Empirici mihi sunt, qui idearum originem ad experientiam revocant, eorumque maiores familiae sunt: Aristotelica, Epicurea, Lockiana. Noologistas vero voco eos, qui repraesentationes nostras omnes aut plurimas experientia adquiri negant, aut in repraesentationibus ea, quae obiectiva sunt, subiectivorum

képes lennék rá, hogy elhagyjam a filozófusok elfogadott nézetét, és Kant alapelvei ellen a leghatásosabban küzdjek, mégis, mivel nem úszhatok az árral szemben, ezért addig, amíg Kanttal foglalkozom, egyet fogok érteni az oly nagyszámú és oly jelentős férfiú ideákkal kapcsolatos véleményével, és a vizsgálódás más útjára fogok lépni, mint amire kellene.

Azokat a filozófusokat, akik azt állítják, hogy az elménkben képzetek és nem maguk a tárgyak vannak jelen, [54] a Kant által bevezetett terminusokkal élve empiristákra és noologistákra lehet felosztani.⁴ Azokat tekintem empiristáknak, akik az ideák eredetét a tapasztalatra vezetik vissza; nagyobb csoportjaik: az arisztoteliaiánus, az epikureus és a locke-i. Noologistáknak pedig azokat nevezem, akik vagy tagadják, hogy a tapasztalat révén teszünk szert az összes, illetve a legtöbb képzetünkre, vagy pedig azokat, akik a képzetekben mindazt, ami objektív, szubjektívnek tekintik: az ő seregüket Platón, Descartes, Leibniz, Berkeley és Kant ve-

⁴ TÉK B881–882.

loco habent, quorum agmen Plato, Cartesius, Leibnitz, Berkeley, Kantius ducunt. Posterioris huius familiae partem magnam constituunt idealistae, qui post clarissimum Kant in empiricos et transcendentales dividi possunt.^b Empiricus idealista existentiam obiecti materialis extra nos negat estque dogmaticus; transcendentalis vel formalis, qualem se nominat Kantius, existentiam obiectorum externorum in genere totidem verbis affirmat, sed negat a nobis obiectivum ullum obiecti externi vel noumeni cognosci posse praedicatum^c [55] attributaque, quae revera obiectiva sunt, subiective explicat.

^b *Critik der reinen Vernunft*, pag. 518.

^c Vide Reinhold: *Neue Theorie des Menschlichen Vorstellungsvermögens*, pag. 542.

⁵ Kant ezt a különbségtételt valójában a *TÉK* B519. oldalán vezeti be, jóllehet az ezt tartalmazó fejezet az 518. oldalon kezdődik.

⁶ Reinhold 1789. 542. Rozgonyi a mű 3. könyve – *Theorie des Erkenntnisvermögens überhaupt (A megismerőképesség általános elmélete)* – 84. §-ának első három bekezdésére utal.

zeti. Ennek az utóbbi csoportnak a nagy részét azok az idealisták alkotják, akiket – Kant után – empirikus és transzcendentális idealistákra lehet felosztani.^b Az empirikus idealista dogmatikus, és tagadja, hogy létezik rajtunk kívüli anyagi tárgy. A transzcendentális vagy formális idealista, ahogy Kant nevezi magát, a külső tárgyak létezését általában véve mindannyiszor megerősíti szóban, azt viszont tagadja, hogy a külső tárgynak vagy *noumenon*nak bármilyen objektív predikátumát megismerhetnénk,^c [55] és szubjektív módon magyarázza azokat a tulajdonságait, amelyek valójában objektívek.

Minthogy Kant azt, amit az egyik kezével ad, a másikkal elveszi tőlünk, arra a kijelentésre fogok vetemedni, hogy saját bevallása szerint ugyan transzcendentális idealista, valójában azonban dogmatikus idealista közvetetten, aki, noha látszólag

^b *Critik der reinen Vernunft*, 518. o.⁵

^c Lásd Reinhold: *Neue Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens*, 542. o.⁶

Cum Kantius id, quod una manu largitur, altera nobis eripiat, eundem ausim asserere professione quidem sua transcendentalem, re ipsa vero indirectum esse idealistam dogmaticum, qui quamvis idealismum dogmaticum profligare videatur, talia tamen ponit principia, ex quibus sponte idealismus profluit dogmaticus. Assertum hoc, quod prima fronte nimis audax apparet, sequentia comprobabunt: clarissimus Kant ad repraesentationem, quae obiecti externi dicitur, constituendam duo requirit: formam et materiam. Formam synthesi apprehensionis in spatio et tempore, et synthesi apperceptionis sive categoriis constitui censet.^d Materiam sensus affectione passiva (*afficiertwerden*), qua varia dantur, quae anima nostra in spatio et tempore apprehendit et unitate donat, ob- [56] tineri existimat.

^d *Critik der reinen Vernunft*, pag. 160–162.

megsemmisíti a dogmatikus idealizmust, mégis olyan alapelveket tesz fel, melyekből magától előtör a dogmatikus idealizmus. Az előbbi kijelentést, mely első tárgyhöz tartozónak mondott – képzet konstitúciójához két dolgot tart szükségesnek: a formát és az anyagot. Úgy véli, hogy a forma a térben és időben lévő apperhenzió szintézise és az apperceptió szintézise, vagyis a kategóriák révén konstitúálódik.⁷ ^d Az anyagról úgy gondolja, hogy az érzék passzív affekciója révén (*afficiertwerden*) áll fenn, melynek köszönhetően adódik a sokféle dolog, amelyeket elménk a térben és az időben megragad, és [56] egységgel ruház fel. Az érzék ezen passzív affekcióját szubjektív módon magyarázza.⁸ Az egész *Kritikájában* sehol sem fordul elő az anyag affekciójának, a tapasztalatnak, az észlelésnek, a

^d *Critik der reinen Vernunft*, 160–162. o.

⁷ „Rendelkezünk mind a külső, mind a belső a priori érzéki szemlélet formáival, a tér és az idő képzetével, és a jelenségben adott sokféleség apperhenziójának szintézise mindenkor meg kell feleljen e képzeteknek, hiszen maga kizárólag e formákhoz igazodva mehet végbe.” *TÉK* B160–162.

⁸ „Persze bármit elnevezhetünk objektumnak, akár valamennyi képzetünket is, melyeknek tudatában vagyunk; ám hogy a jelenségekre alkalmazva mit jelent ez a szó, ha nem arra gondolunk, hogy ezek (mint képzetek) objektumok, hanem arra, hogy csupán jelölnek valamilyen objektumot, ez a kérdés elmélyültebb vizsgáldást kíván.” *TÉK* B234–235.

„Mi módon jutunk oda, hogy e képzeteknek tárgyat tulajdonítunk, vagy hogy – elménk modifikációiként adott – szubjektív realitásukon túl objektív realitással ruházzuk fel őket? Az objektív jelentés nem állhat csak abban, hogy képzetünk egy másik képzetre vonatkozik (arra, amelyet a tárgy képzetének neveznénk), mert ha így lenne, akkor utólag fölmerülne a kérdés: mi módon lép ki ez a képzet ismét csak önmagából, s miként nyer objektív jelentést túl szubjektív jelentésén, mellyel tudatállapotunkat kifejező meghatározásként rendelkezik.” *TÉK* B242.

Sensus passivam istam affectionem subiective explicat. In tota eius *Critica* nusquam affectionis materiae, empiriae, sensationis, obiecti notio revera obiectiva occurrit. Obiectum subiective explicat.^e Obiecta ipsum intellectum facere^f reale, quod sensationi respondet, subiectivam esse repraesentationem^g docet. Ne vocabulum quidem, quo id, quod in phaenomenis obiectivum est, exponi possit, relinquit. Postquam in tractatu de phaenomenis animam obiectum aliquod externum generale in repraesentationibus supponere docuisset, illud obiectum iterum mere problematicum eiusque notionem humanae cognitionis terminum negativique non

^e *Critik der reinen Vernunft*, pag. 234. et 242.

^f *Eiusdem* pag. 130.

^g *Eiusdem* pag. 207., linea penultima

⁹ „...semmit sem képzelhetünk a tárgyban összefüggőnek, amit előbb mi magunk nem kapcsolunk egybe; és valamennyi képzetünk közül egyedül a *kapcsolat* nem származhatik tárgytól; ez csupán a szubjektum alkotása lehet, lévén az összekapcsolás a szubjektum öntevékenységének aktusa. Könnyűszerrel észrevehetjük, hogy ez a művelet eredetileg szükségképpen egységes és minden kapcsolatra nézvést egyformán érvényes, és hogy látszólagos ellentéte, a felbontás vagy *analízis* valójában mindig feltételezi; mert ahol az értelem előbb nem kapcsolt össze semmit, ott semmit nem is bonthat föl, hisz minden csak azáltal jelenik meg összekapcsoltként a képzetalkotó tehetség számára, hogy az értelem kapcsolatot vitt bele.” *TÉK* B130. Hivatkozik még a helyre: *Dubia*, 107.

¹⁰ „A jelenségek tehát, a szemléleten túl, az anyagot is tartalmazák valamely objektumhoz (ezen anyag révén alkotunk képzetet valamiről mint a térben vagy az időben létezőről), azaz magukban foglalják az érzetek reális tartalmát mint szubjektív képzetet, melynek kapcsán csak annyiról szerzünk tudomást, hogy szubjektumunkat afficiálja valami, s melyet valamilyen objektumra egyáltalán mint objektumra vonatkoztatunk.” *TÉK* B207–208.

¹¹ *TÉK* B295–349.

tárgynak a valóban objektív fogalma. A tárgyat szubjektív módon magyarázza.^e Azt tanítja, hogy a tárgyakat maga az értelem teszi^f reálissá,⁹ ami az érzékelésnek felel meg, a képzet pedig szubjektív.¹⁰ ^g Még az elnevezést is elhagyja, nehogy a segítségével kifejtést nyerhessen az, ami a jelenségekben objektív. Miután a jelenségekről szóló tárgyalásban Kant azt tanította, hogy a lélek feltételez valamilyen általános külső tárgyat a képzetekben,¹¹ másodjára már azt állítja, hogy ez a tárgy teljes egészében kérdéses, a fogalma az emberi megismerés határa, és a negatív, nem pedig a pozitív használathoz tartozik, amelyről semmit sem lehet állítani, és amelyre a valóság vagy a szubsztancia vagy a nagyság semmilyen kategóri-

^e *Critik der reinen Vernunft*, 234. és 242. o.

^f *Ugyanennek* a 130. oldala.

^g *Ugyanennek* a 207. oldalán az utolsó előtti sor.

positivi usus esse, de quo nil praedicari, cui nulla categoria vel realitatis vel substantiae vel magnitudinis applicari possit, [57] contendit.^h Ex his Kantii dogmaticus idealismus inferri quidem consequentia posset legitima; ne tamen calumniari et consequentias, quas ipse auctor non recognoscit, falso eidem imputasse dicar, eum posthac qua transcendentalem idealistam considerabo et in hac disputatione, quam ordior, statum quaestionis de formali idealismo constanter coram oculis tenebo.

Quaestio de origine et natura idearum spinosa difficilisque est; hinc omnes de ea philosophorum sententiae incertae sunt coniecturae. Recentissimam vero Kantii de phaenomenis opinionem, quamvis illi apodictice certa videatur, si acrius intueamur, meram hypothesim esse gravioribus quam illa empiricorum philoso-

^h Vide *Critik der reinen Vernunft*, pag. 344.

áját sem lehet [57] alkalmazni.^{12, h} Ezekből bizony Kant dogmatikus idealizmusa adódhatna jogos következtetésként; azonban nehogy azt mondják rólam, hogy rágalmazom, és hamisan tulajdonítok neki olyan következtetéseket, amelyeket a szerző maga nem lát be, ezt követően mint transzcendentális idealistát fogom őt megvizsgálni, és ebben az értekezésben, melyhez hozzáfogok, a formális idealizmussal kapcsolatos álláspontját fogom folyamatosan szem előtt tartani.

Az ideák eredetére és természetére vonatkozó kérdés gyötrelmes és nehéz: ezért a filozófusoknak az összes erről való nézete bizonytalan feltételezés. Ha pedig alaposabban megnézzük a jelenségekkel kapcsolatos legújabb véleményt, <más szóval> Kantét, jóllehet számára apodiktikusan bizonyosnak tűnik, azt fogjuk látni, hogy merő feltételezés, amely súlyosabb nehézségeknek van kiszolgáltatva, mint az empirista filozófusok nézete. Az empiristák a csakugyan [58] immateriális

^h Lásd: *Critik der reinen Vernunft*, 344. o.

¹² „Így hát az értelem korlátozza az érzékelés tartományát, ám anélkül, hogy ezáltal a sajátját kiterjesztené, s midőn figyelmezteti az érzékeket, hogy nem tudják elélni a magukban való dolgokat, mert csupán jelenségeket ismerünk meg általuk, ő maga egy magában való tárgyat gondol el ugyan, de csupán mint transzcendentális objektumot, mely a jelenség oka (tehát maga nem jelenség), és sem mennyiség, sem realitás, sem szubsztancia stb. gyanánt nem gondolható (mert e fogalmaknak mindig szükségük van az érzékelés formáira, melyek között egy tárgyat meghatároznak), így tehát egyáltalán nem tudhatjuk, hogy bennünk magunkban, avagy rajtunk kívül leledzik-e, hogy megszűnik-e az érzéki szemlélettel együtt, vagy fennmarad akkor is, ha emezt kiküszöböljük.” *TÉK* B344.

phorum subiectam difficultatibus deprehendemus. Empirici ideae quippe [58] immaterialis originem ex objecto materiali difficulter explicant; sententiam vero Kantii de phaenomenis sequentia improbabilem mihi reddere videntur:

1. Maximam hominum partem, imo omnes fere praeter eos, qui subtilioribus speculationibus cum detrimento sensus communis indulgent, homines ea tenet persuasio quasdam e repraesentationibus nostris, quaeque sensationes dicuntur, esse obiectorum revera externorum attributorumque, quae his competunt, obiectivorum perceptiones. Kant huius persuasionis falsitatem probare conatur. Sed qua ratione? Spatium et tempus a repraesentationibus empiricis abstrahit, ea requisitorum intuitus a priori instar habet, omnes, quae ad spatium referuntur, affectiones (v. gr. motum, quantitatem) subiective explicat, unitatem quoque rerum in easdem operatione intellectus transferri existimat, etc. Empiricus philosophus, dum haec audit, eadem, quae haec dicta sunt, facilitate regeret: omnia ea,

---

ideának a materiális tárgytól való eredetét nehezen magyarázzák meg; Kantnak a jelenségekkel kapcsolatos nézetét pedig a következők teszik számomra valószínűtlenné:

1. Az emberek legnagyobb része, sőt csaknem az összes ember körében – azokat kivéve, akik a rendkívül kifinomult spekulációk javára a *common sense* kárával kedveznek – az a meggyőződés uralkodik, hogy képzeink közül egyesek, mégpedig azok, amiket észleleteknek [*sensationes*] neveznek, a valóban <létező> külső tárgyak és az ezeknek megfelelő tulajdonságok érzékelései. Kant ennek a meggyőződésnek a hamis voltát próbálja bebizonyítani. De milyen módon? A teret és az időt az empirikus képzetekből vonatkoztatja el, ezek számára az *a priori* szemlélet követelményei, és minden affekciót, amelyek a térre utalnak (például mozgás, mennyiség), szubjektív módon magyaráz, úgy véli <tovább>, hogy a dolgok egységét is az értelem működése viszi át ugyanezekre <az affekciókra>, stb. Ezeket hallva az empirista filozófus az elhangzottakat könnyedén elintézné: mindazt, [59] amiről Kant azt állítja, hogy szubjektív, ugyanazon a jogon (sőt több joggal!) lehet objektív tulajdonságnak tartani; a teret és az időt, amennyiben ezeket konkrét

[59] quae Kantius subiectiva statuit, eodem, imo meliore iure pro obiectivis posse haberi proprietatibus; spatium et tempus, si concrete simul cum materia considerentur, obiectivum rerum attributum constituere; Kantium sola possibilitate militare; quae Kantius pro prioritatem notionis spatii et temporis in medium protulit, ea acrem haud posse sustinere crisim – de quo in sequentibus; quaestionem hanc: „In repraesentationibus nostris, quae sunt a priori, quaenam a posteriori?” ita tantum posse definiri, si subiectum cogitans, prout est, intueri possemus. Cum vero id nobis, qui animam non immediate, verum ex eius repraesentationibus cognoscimus, non sit datum; nec abstractio – qua ea, quae subiectiva et a priore sunt, ab iis, quae a posteriore dicuntur, distingui posse existimat Kantiusⁱ, quippe quae sine norma et fundamento distinguendi aequae falsi quam veri index est – nos quidquam iu- [60] vet, consultius multo esse animo obiecta eorumque praedicata singula qua mixta vel

ⁱ *Critik der reinen Vernunft*, pag. 5. period. ult.

tan, az anyaggal együtt tennénk vizsgálat tárgyává, a dolgok objektív tulajdonsága konstituálja; Kant csak egy lehetőséggel szolgál; azok, amiket Kant a tér és az idő fogalmának *a priori* mivolta mellett előhoz, aligha tudják kiállni a szigorú ítéletet – erről a következőkben lesz szó. Ezenfelül azt a kérdést, hogy képzeink közül melyek az *a priori*ak, és ugyan melyek az *a posteriori*ak, csak úgy lenne képes megválaszolni, ha meg tudnánk vizsgálni a gondolkodó szubjektumot, ahogy az van. De mivel ez nem adatik meg számunkra, akik a lelkünket nem közvetlenül, hanem annak képzei alapján ismerjük meg, és mivel az absztrakció egy csöppet sem segíthet rajtunk¹³ (Kant állítása szerint ezzel lehet megkülönböztetni azt, ami szubjektív és *a priori*, attól, amit *a posteriori*nak neveznek),^{14, i} ez ugyanis a különbségtétel szabálya és alapja híján ugyanúgy mutatja a hamisat, mint az [60] igazat, ezért sokkal tanácsosabb a lélekben meglévő tárgyakra és ezeknek az egyes tulajdonságaira mint kevert, vagyis szubjektív- és objektív-összetett dolgokra tekinteni – mely keverékkel kapcsolatban magától a természettől indítva mégis annak az újbóli

ⁱ *Critik der reinen Vernunft*, 5. o., utolsó mondat.

¹³ Ahogy arra Rozgonyi is utal, az itt használt fogalom nem a hagyományos értelemben vett absztrakciót jelöli (bizonyos tulajdonságok elvonatkoztatásával általános fogalmat alkotunk), hanem hogy egy tapasztalati fogalomból elhagyunk minden tapasztalati úton megismerhető tulajdonságot, így jutva el bizonyos *a priori* fogalmakhoz (TÉK B5–6).

¹⁴ „Ám nemcsak az ítéletek, hanem már a fogalmak némelyikéről is kimutatható, hogy *a priori* eredetű. Hagyjunk el, lépésről lépésre haladva, a *test* tapasztalati fogalmából minden empirikusat: színét, kemény vagy puha voltát, súlyát, még az áthatolhatatlanságát is – mindazonáltal meg fog maradni a (közben teljesen eltűnt) test által betöltött tér, melyet nincs mód elhagynunk.” TÉK B5.

composita e subiectivo et obiectivo, in qua tamen mixtura plus obiectivi quam subiectivi contineri recognoscere a natura ipsa impellimur, considerasse, quam repraesentationes mere subiective considerando eaque, quae distingui nequeunt, separando in dogmatismum, quem evitare vis, incidere.

2. Cogitatio de obiecto quopiam nullam aut admodum levem infert in obiectum ipsum mutationem: obiectivas certe obiecti qualitates in subiectivas minime mutat. Sic quamvis cogitem de cibo reali, alia tamen huic quam ideae cibi tribuo praedicata: cibus, de quo cogito, realis satiat, idea cibi minime; bellum Punicum reale evertit Carthaginem, idea pugnae nequaquam. Eadem fere est relatio obiecti repraesentati ad intellectum repraesentantem, quae est sphaerae ad manum hominis eam tornantis aut volventis. Sphaera eo ipso, quod volvatur, cum manu non confunditur, nec sphaerae obiectivae proprietas a manu absorbentur; similiter obiecti repraesentati qualitates etiam in actu ipso repraesentandi manent obiectivae.

---

felismerésére hajlunk, hogy többet foglal magában az objektívból, mint a szubjektívból –, mint abba a dogmatizmusba esni, melyet el akarsz kerülni, amiatt, hogy a képzeteket csupán szubjektív módon szemléled, és szétválasztod azokat, amiket szétválasztani nem lehet.

2. Egy tárgyra való gondolás magára a tárgyra vonatkozóan semmilyen vagy csak teljesen jelentéktelen változást okoz: a tárgy nyilvánvalóan objektív minőségei a legkevésbé sem változnak szubjektívekké. Így, bár egy valós ételre gondolok, ennek mégis más predikátumokat tulajdonítok, mint az étel ideájának: az a valós étel, amelyre gondolok, jóllakat, az étel ideája a legkevésbé sem; a valós pun háború megsemmisítette Karthágót, a harc ideája egyáltalán nem. Csaknem ugyanaz az elképzelt tárgy viszonya a képzetet alkotó értelemhez, mint ami a gömb viszonya annak az embernek a kezéhez, aki azt csiszolja vagy forgatja. A gömb önmagában azért, hogy forgathatják, a kézzel nem keveredik [61] össze, és az objektív gömb tulajdonságát sem nyeli el a kéz; hasonló módon az elképzelt tárgy minőségei is objektívek maradnak magában a képzetalkotás aktusában.

3. Si omnium, quae mens sibi repraesentat cognoscitque, attributa sint relativa ad intellectum, imo mere subiectiva^j, actionum et eventuum omnium, quippe quae repraesentari et cognosci possunt, attributa talia esse debebunt. Hinc sequetur de mente magis quam de manu praedicandum esse eam arare, navigare, aedificare, scalpere, mentem potius quam Britones naufragium fecisse, eam potius quam Calabriam terrae motu concussam, eam magis quam Troiam aut Carthaginem esse eversam, Pompeium, quandoquidem omne spatium sit subiectivum, in monte magis quam in campis Pharsalicis esse devictum. Haec quidem omnia a sensu ho- [62] minum communi maxime abhorrent; sed cum Kantiani sensum communem reiiciant, huic argumento exiguum aut nihil fere roboris tribuere audeo.

^j Jacob: *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden*, pag. 33. in fine.

3. Ha mindannak a tulajdonságai, amiket az értelem elképzel magának és megismer, az értelemhez képest viszonylagosak, sőt csupán szubjektívek,^{15, j} akkor minden tevékenység és esemény – mármint amelyek elképzelhetők és megismerhetők – tulajdonságainak ilyeneknek kell lenniük. Ebből az fog következni, hogy inkább az elméről, mint a kézről kell állítanunk azt, hogy szánt, hajózik, épít, vés, inkább az elme, mint az angolok szenvedtek hajótörést, inkább az értelmet, mint Calabriát rázta meg a földrengés, inkább az értelem semmisült meg, mint Trója vagy Karthágó, Pompeiust pedig, minthogy minden tér szubjektív, inkább egy hegyen győzték le, mint a pharszaloszi mezőkön. Mindez bizony a legnagyobb mértékben [62] ellenkezik az emberek *common sense*-ével; de mivel a kantianusok a *common sense*-t elvetik, ennek az érvnek csekély vagy szinte semmilyen meggyőző erőt nem merek tulajdonítani.

¹⁵ Jakob 1786, a 2. előadásra utal: *Sinnlichkeit und Verstand (Észlelés és értelem)*.

^j Jacob: *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden*, 33. o. végén.

¹⁶ Johann (Friedrich) Schultz (vagy Schulz/Schulze, 1739–1805) német matematikus, teológus, Kant egyik első követője Königsbergben. Rozgonyi *Erläuterungen über des Herrn Professor Kant Kritik der reinen Vernunft* (Magyarázatok Kant professzor úrnak *A tiszta ész kritikájához*) című írásából idéz, amely először 1784-ben jelent meg Königsbergben, majd a második, javított kiadása 1791-ben látott napvilágot Frankfurtban és Lipcsében (Schulz 1784). A művet apologetikus célok is vezérlik *A tiszta ész kritikájának* magyarázata során: Schultz szerint Kant filozófiája biztos alapot kínál az erkölcs és a kereszténység számára a hume-i szkepticizmussal szemben.

¹⁷ „...a rajtam kívüli nem más, mint ami egy másik helyén van a térnek, mint én, és az egymáson kívüli nem más, mint ami a tér különböző helyein <van>”. Schulz 1784. 21. TÉK B38.

¹⁸ „(1) A tér nem a külső tapasztalatokból elvont, empirikus fogalom. Mert a tér képzetének már adva kell lennie ahhoz, hogy bizonyos érzeteket valami rajtam kívül levőre vonatkoztassak (vagyis olyasmire vonatkoztassam őket, ami a tér egy másik helyén van, nem ott, ahol én tartózkodom), továbbá, hogy ezen érzetek képzetekben egymáson kívül és egymás mellett helyezkedjenek el, tehát ne csupán különbözők legyenek, de egyszersmind különböző helyeken is tartózkodjanak. Így tehát nem meríthetem a tér képzetét a tapasztalat segítségével a külső jelenségek viszonyaiból, hanem már a külső tapasztalat is csak a mondott képzet által válik lehetségessé.” TÉK B38.

4. Quamvis probe norim levem et immodestum prodere animum in aliorum scriptis aut dictis solícite inquirere in repugnantias, cum tamen in hypothesi transcendentalis idealismi manifesta mihi sese offerat sententiarum pugna, eam silentio praetermittere non possum. Clarissimus Schultzius^k a clarissimo Kantio pro fido mentis suae interprete declaratus *externum* definit per id, quod in spatio alio, quam nos sumus, existit: „Ausser mir, heisst nichts anders, als in einem andern Orte des Raums, als ich bin, und ausserhalb einander heisst nichts anders, als in verschiedenen Orten des Raums.” Si haec viri clarissimi definitio valeat, quod extra nos existit, id in spa- [63] tio existit. Sed noumena Kantii ex hypothesi extra nos existunt: ea enim revera extra nos existere clarissimi Jacob et Reinhold apodicticis

^k Vide *Erläuterungen über die Kritik*, pag. 21. Confer: *Kritik der reinen Vernunft*, pag. 38. num. 1.

4. Nagyon jól tudom ugyan, hogy könnyelmű és szemtelen jellemre vall mások íásaiban és szavaiban gondosan kutatni ellentmondások után, mégis, mivel a transzcendentális idealizmus feltevésénél a nézetek ellentmondása nyilvánvalónak mutatkozik előttem, nem vagyok képes szó nélkül elmenni emellett. Schultz,^{16, k} akit Kant saját gondolkodásmódja megbízható értelmezőjének nyilvánított, a „külső”-t úgy definiálja, hogy ami egy másik helyen létezik, mint ahol mi vagyunk: „außer mir, heißt nichts anders, als in einem andern Orte des Raums, als ich bin, und außerhalb einander heißt nichts anders, als in verschiedenen Orten des Raums”.¹⁷ Hogyha a kiváló férfiú eme definíciója helyes, akkor az, ami rajtunk kívül létezik, a [63] térben létezik. Viszont Kant *noumenája* a feltevés alapján rajtunk kívül létezik: azt ugyanis, hogy ez valóban rajtunk kívül létezik, Jacob és

^k Lásd: *Erläuterungen über die Kritik der reinen Vernunft*, 21. o. Vö.: *Kritik der reinen Vernunft*, 38. o. 1. pont.¹⁸

demonstrarunt argumentis. Verum spatium est subiectiva repraesentatio a priori, consequenter internum quid; hinc ea quoque, quae in spatio existunt, interna esse debebunt. Noumena ergo Kantii intra nos existunt.¹

¹Ne quis terminis in clarissimi Schmidii in voce *Raum* occurrentibus spatii empirici, physici, materialis offendatur existimetque clarissimum Schulzium aequae ac Schmidium de spatio vere externo loqui, proinde bene secum convenire tó in spatio existere et extra nos existere; noverit apud Schulzium ex professo agi de spatio mere subiectivo, quod vel ex inscriptione capitis (*De transcendentali aesthetica*) patet; Schmidii autem empiricum vel repletum spatium nihil aliud esse potest, nisi spatium subiectivum, relatum ad aliquod noumenon, quod nos corpus vocamus, cuius qua noumeni nulla prorsus praedicata, proinde neque illud tó in spatio revera externo existere nobis sunt cognita.

Reinhold apodiktikus érvekkel bizonyították be. Azonban a tér szubjektív *a priori* képzet, következésképpen valami belső; emiatt azoknak is belsőnek kell lenniük, amik a térben léteznek. Kant *noumenája* tehát bennünk létezik.¹

¹Nehogy valakit Schmid¹⁹ *Lexikonjában* a *Raum* címszó alatt előforduló empirikus, fizikai, materiális térnek a terminusai megtévesszenek, és azt gondolja, hogy Schultz ugyanúgy, mint Schmid, valódi külső térről beszél, és ezért jól összeillik a térben létezés és a rajtunk kívül létezés; az illető felismerheti, hogy Schulznál kifejezetten a csupán szubjektív térről van szó, amely már a fejezet címéből (*Transzcendentális esztétika*) is kiderül. Schmidnek pedig az empirikus vagy kitöltött tere nem lehet semmi más, mint a szubjektív tér: ez valamilyen *noumenonhoz* viszonyul, amelyet mi testnek hívunk, és amelynek mint *noumenonnak* egyáltalában véve semmilyen predikátuma sem ismert előttünk, ennél fogva a valódi külső térben való létezése sem.²⁰

¹⁹ Carl Christian Erhard Schmid (1761–1812) német filozófus és teológus. Bár önálló művekkel is jelentkezett a morálfilozófia terén, mégis elsősorban a kantianizmus jénai terjesztőjeként tartják számon. Első fontosabb műve, a *Critik der reinen Vernunft im Grundrisse zu Vorlesungen, nebst einem Wörterbuch zum leichtern Gebrauch der kantischen Schriften* (*A tiszta ész kritikája vázlatokban előadásokhoz egy, a kanti írárok könnyebb használatát segítő szótárral együtt*) 1786-ban jelent meg Jénában (Schmid 1786); a szó-tárrésze – melyre Rozgonyi is hivatkozik – a későbbiekben számos kiadást megért népszerűsége miatt.

²⁰ Schmid 1786. *Raum (tér)* címszó.

²¹ „Ám ez az állandó valami nem lehet bennem lévő szemlélet. Hiszen létezésem meghatározásának bennem föllelhető okai mind képzetek, s mint ilyenek, maguk sem nélkülözhetnek valami tőlük különböző, állandó létezőt, amihez képest meghatározható a képzetek váltakozása, s ennél fogva az én létezésem az időben, melyben ezek egymásra következnek.” *TÉK BXL*, lábjegyzet.

²² „Problematicusnak nevezek egy fogalmat, ha nem tartalmaz ellentmondást, és mint adott fogalmak lehatárolója összefügg más ismeretekkel, azonban objektív módon nem ismerhető meg. A noumenon fogalma, vagyis az olyan dologé, melyet nem az érzékek tárgyakként, hanem magában való dologként (kizárólag a tiszta értelem útján) kell elgondolni, ez a fogalom egyáltalán nem ellentmondásos, hisz nem állíthatjuk, hogy az érzékelés volna az egyedül lehetséges szemléletmód. Továbbá, szükség is van erre a fogalomra, hogy az érzéki szemlélet ne terjedjen ki a magukban való dolgokra, hogy tehát korlátozzuk az érzéki megismerés objektív érvényességét (hiszen azt, amire az érzéki szemlélet nem terjed ki, éppen azért nevezzük noumenának, hogy ily módon rámutassunk: az érzéki ismeretek nem terjedhetnek ki mindarra, amit az értelem gondol). Végezetül azonban az ilyen noumena lehetősége mégsem látható be, és a jelenségek körét övező tartomány (számunkra) üres, azaz rendelkezünk értelemmel, mely *problematicus* jelleggel tovább terjed a jelenségek körén, de nem rendelkezünk szemlélettel – sőt fogalmunk sincs olyan lehetséges szemléletről –, melynek révén az érzékelés tartományán kívül tárgyak lennének adva nekünk, s így az értelem ezen a körön túl is *assertorikus* jelleggel volna alkalmazható.” *TÉK B310*. Kétségtelenül más szempontból hivatkozik a helyre: *Dubia*, 74.

²³ *Obiecta externa in se spectata* – Rozgonyi minden bizonnyal így akarja visszaadni a kanti *Ding an sich*-et. Jobbnak láttam viszont máshogy fordítani Kis János „magában való dolog” fordítása helyett, mivel Rozgonyi hangsúlyozza ezeknek a tárgyakkal szembeni külső jellegét (melyet ugyan tartalmaz a kanti elmélet, de nem jelenik meg magában a kifejezésben).

[64] 5. Noumenorum existentia uno in loco dicitur a Kantianis aequae certa ac ipsarum repraesentationum;^m haec eadem noumena alio in loco vocantur problematicae notiones.ⁿ

6. Postquam inter noumena (obiecta externa in se spectata) et phaenomena (obiecta externa prout nobis apparent) distinxisset Kantius negassetque obiecta cognitionis nostrae esse noumena, a negatione noumenorum statim ad phaenomena conclusit rationem. At datur quoque medium, quod nec phaenomenon nec noumenon est, sed obiectum ex subiectivis ac obiectivis qualitatibus mixtum, in quo tamen plus obiectivi quam subiectivi natura distinguimus, quod menti nostrae

^m In *Praefatione* critici sui operis, pag. 41. in scholio.

ⁿ *Critik der reinen Vernunft*, pag. 310.

[64] 5. A *noumena* létezését egy helyen ugyanúgy biztosnak mondják a kantianusok, mint maguknak a képzeteknek a létezését;^{21, m} ugyancsak a *noumenát* másutt *problematicus* fogalomnak nevezik.^{22, n}

6. Miután Kant különbséget tett a *noumena* (a külső dolgok önmagukban véve)²³ és a *phaenomena* (a külső dolgok, ahogy nekünk megjelennek) között, és tagadta, hogy a megismerésünk tárgya a *noumena* lenne, a *noumena* tagadásából rögtön a *phaenomenára* következtetett. Azonban van egy köztes dolog is, ami se nem *phaenomenon*, se nem *noumenon*, hanem egy szubjektív és objektív minőségekből összevegyített tárgy, amelyben a természetét illetően mégis több objektívet, mint szubjektívet különítünk el, és amely sokkal nagyobb valószínűséggel figyelhető meg az elménk számára, mint Kant *phaenomenája*. Kant érvelése hasonlónak tű-

^m <Kant> saját kritikái művének az előszavában, 40. o., a lábjegyzetben.

ⁿ *Critik der reinen Vernunft*, 310. o.

obversari longe probabilius est, quam Kantii phaenomena. Argumentatio Kantii similis mihi [65] videtur illi, quo quis ex eo, quod luscus ob debilitatem oculi rem quandam paulo obscurius quam prouti est sibi repraesentat, inferret lusco nullum ex obiectivis rei repraesentatae attributis esse cognitum, cum tamen concludendum esset in repraesentatione lusci aliquid subiectivi et plurimum esse obiectivi.

7. Argumenta, quibus clarissimus Jacob causam phaenomenorum defendit, non satis firma et illativa mihi videntur. Illud certe, quo in *Examine horarum Mendelsohnii matutinarum* praelectione prima omnia esse phaenomena exemplo circuli ignei et silvae per vices rarae densaeque probare voluit, non plus quam dari fallaciam opticam sensusque minus recte adhibitos falli posse demonstrat. Cui argumen-

---

nik [65] nekem ahhoz, mint ha valaki abból kiindulva, hogy a gyengén látó a szeme fogyatékosága miatt egy dolgot valamelyest homályosabban képzel maga elé, mint amilyen valójában, arra következtetne, hogy a gyengén látó számára semmi sem ismert a képzet tárgyaül szolgáló dolog objektív tulajdonságaiból, noha mégis azt a következtetést kellett volna levonnia, hogy a gyengén látó képzetében valami szubjektív, a legnagyobb rész <viszont> objektív.

7. Azok az érvek, amelyekkel Jacob a jelenségek okát védi, nem tűnnek nekem elég biztosaknak, és olyanoknak sem, amik következtetésre jogosítanak. Az pedig, amikor a tűzkarika és a hol ritka, hol sűrű erdő példája révén azt akarja igazolni *A mendelsohni* Reggeli órák *vizsgálatának* első előadásában,²⁴ hogy minden dolog jelenség, nem bizonyít többet, mint hogy létezik optikai csalódás, és hogy az érzékszervek tévedhetnek, ha nem megfelelően használjuk őket. Az érvek ezen

²⁴ Jakob 1786, az első, cím nélküli bevezető előadásra utal.

torum generi ipse Humius parum confidit.^o Neque cum laudato loco ita infert: „Si sensus nostri aliter fuissent constituti, alias re- [66] rum videremus imagines; ergo ii, quos nunc habemus, sensus, immutant falsasque obiectorum exhibent ideas.” subtiliter videtur concludere rationem. Nam possibile est hos, quibus nunc utimur, sensus a natura ita esse comparatos, ut genuinas rerum recipiant imagines, qui simulac aliter constituerentur, aliae statim, sed falsae rerum repraesentarentur ideae. Neque a falsa imagine ad nullam datur conclusio. Imago, quam pictor ad archetypi similitudinem perfectissime non expressit, est tamen imago, quamvis imperfecta archetypi.

^o Hume in libro *De intellectu humano*, tentamine 12.

²⁵ *A Tanulmány az emberi értelemről* 12. fejezetéről van szó: *Az akadémikus vagy szkeptikus filozófiáról* (Hume 1995. 143–159).

típusában Hume maga kevésbé bízik.^{25, o} Amikor pedig nem így következtet az említett szöveghelyén, úgy tűnik, hogy éleselméjűen vonja le a konklúziót: „Ha az érzékszerveink másképp lettek volna felépítve, a dolgok [66] más képmásait látnánk; tehát azok az érzékszervek változtatják meg és nyújtják a tárgyak hamis ideáit, amelyekkel most rendelkezünk.” Lehetséges ugyanis, hogy azokat az érzékszerveket, amelyeket most használunk, a természet úgy állítsa össze, hogy a dolgok valódi képmásait fogadják be, és mihelyt másképp épülnének fel, a dolgoknak rögtön más, ugyanakkor hamis ideái lennének elképzelve. A hamis képmás alapján sem következtek arra, hogy semmilyen képmás sincs. A képmás, amelyet nem a legtökéletesebben az eredeti hasonlatosságára alkotott a festő, mégiscsak képmás, bármennyire tökéletlen is az eredetihez képest.

^o Hume: *Tanulmány az emberi értelemről*, 12. esszé.

Caput IV.
De natura et experientia

Tota ferme Kantii philosophia tanquam in nuce in notione naturae vel universi continetur. Clarissimus Kant naturam qua obiectum experientiae et ad intellectum nostrum facta [67] cultatemque sentiendi relativam, cuius nos magnam partem constituamus, quaeque intellectu nostro sublato tolli deberet, consideravit. Experientiae vero naturam in relatione notionum a priori ad intuitum quemdam impurum posuit unamque esse iussit. Experientiae definitioni arbitrariae paradoxas de repraesentatione, sensatione, intuitu, cognitione involvit notiones, quas tandem pro re nata resolvendo evolvere iisque in rem suam uti posset. Definitio naturae et experientia universam, si vera sit, ponit, si falsa, tollit Kantii philosophiam. Ad hanc tanquam ad asylum, quandocunque

---

Negyedik fejezet
A természet és a tapasztalat

Kant filozófiájának csaknem az egésze, mintegy dióhéjban, a természet, vagyis a világ fogalmában foglalható össze. Kant úgy vizsgálta meg a természetet, mint a tapasztalat tárgyát, és mint ami viszonylagos az értelmünkhöz és az [67] érzékelőképességünkhöz képest, amelynek a nagy részét mi konstituáljuk, és amennyiben megszűnne az értelmünk, ennek is meg kellene szűnnie. A tapasztalat természetét pedig az *a priori* fogalmaknak egy nem tiszta szemlélethez való viszonyában állapította meg, és meghagyta, hogy egynek kell lennie. Kant a tapasztalat önkényes definíciójával leplezi a képzetet, az észleléssel, a szemlélettel és a megismeréssel kapcsolatos meghökkentő fogalmakat, amelyeket felbontással a körülményekhez képest mégis ki tudna fejteni, és a saját céljára használni. A természet definíciója és a tapasztalat, ha igaz, akkor egyetemessé teszi Kant filozófiáját, ha pedig hamis, akkor felszámolja azt. Ehhez a definícióhoz mint

notionis alicuius a priori realitas demonstranda est, recurrit Kantius remque se, si dixerit „absque hac aut illa notione experientiam fieri non posse”, confecisse arbitratur. Si quis itaque Kantianae philosophiae grave quoddam vulnus infligere velit,^a huc tela sua convertat sequentibusque eam impetat argumentis:

[68] 1. Natura ad intellectum nostrum relativa non est: illa hoc sublato subsistere potest. Nos, simulac ad usum facultatis sentiendi intelligendique pervenimus, protinus repraesentationes nostras a natura eiusque attributis distinguimus: pueri manum igni admodum laedentes ignem a semetipsis distinguunt; maximopere enim postea ab eo sibi cavent nec titonem ardentem temere contrectant. Urget in contrarium Kantius „universalitatis et necessitatis ideas nullas fore, nisi natura tota ad intellectum nostrum relativa statuatur.” Sed his nos inferius contrarium osten-

^a Vide *Metaphysicam* clarissimi Jacob, pag. 143.

¹ Rozgonyi Jakob *Metafizikájaként a Grundriß der allgemeine Logik und kritische Anfangsgründe zu einer allgemeinen Metaphysik* (Az általános logika vázlatja és kritikai alapelemek egy általános metafizikához) című művére hivatkozik (Jakob 1788. 143., §. 326).

mentsvárához fordul Kant, valahányszor valamely *a priori* fogalom realitását kell bizonyítania, és úgy látja, hogy véghez is vitte a dolgot, amennyiben ezt mondja: „ezen vagy azon fogalom nélkül a tapasztalat nem jöhet létre”. Ennélfogva ha valaki súlyos sebet akarna ejteni a kantianus filozófián,^a ide fordítsa fegyverét, és a következő érvekkel támadja azt:

[68] 1. A természet nem viszonylagos értelmünkhöz képest: értelmünk megszűnése esetén is képes létezni. Amint elkezdjük használni az érzékelő- és a gondolkodóképességünket, azonnal megkülönböztetjük a saját képzeteinket a természettől és annak a tulajdonságaitól: a gyerekek, amikor a tűzzel a kezüket alaposan megégetik, megkülönböztetik a tüzet önmaguktól; ezt követően ugyanis igencsak óvakodnak a tüztől, és nem érintik meg az égő fadarabot meggondolatlanul. Kant az ellenkezőjére törekszik: „nem lesz az univerzalitásnak és a szükségszerűségnek semmilyen ideája, csak akkor, ha természet egészét az értelmünkhöz képest viszonylagosnak határozzuk meg”. Mi azonban a későbbiekben ezekkel ellentétes álláspontot fogunk előadni,

^a Lásd Jacob *Metafizikáját*, 143. o.¹

demus, cum ideas universalitatis et necessitatis ex experientia derivabimus. Clarissimus Jacob^b Kantianam sequenti ratione defendit sententiam: „Natura est cognoscibilis vel cognoscenda, quis enim alter naturae finis excogitari posset, nisi ut cognoscatur.” Hoc argumentum simplici dissolvi potest distinctione: aliud [69] est naturam esse cognoscibilem vel cognoscendam, aliud eandem magna sui parte ad intellectum nostrum pertinere et intellectum esse. Non omnia, quae cognosci possunt aut cognoscuntur, statim intellectualia evadunt; cognitio enim nostra rerum naturam non afficit.

2. Experientiae notio Kantiana arbitraria est. Nemo sane e vulgo aut e numero philosophorum ante Kantium experientiam illo sensu intellexit. Quidam experientiam per sensationum sibi similitudinem memoriam, alii per mutationem animi internarum aut a causis externis productarum per-

^b Jacob in *Tentamine critico* converso Humii *De natura humana* libro subnexo, pag. 692.

amikor az univerzalitás és a szükségszerűség ideáit a tapasztalatból fogjuk levezetni. Jacob^b a kanti nézetet a következő érveléssel védi: „A természet megismerhető vagy megismerendő, hiszen a természetnek mi más célja gondolható ki, mint az, hogy megismerjük.”² Ezt az érvelést egy egyszerű megkülönböztetéssel fel lehet oldani: más [69] az, hogy a természet megismerhető vagy megismerendő, és más az, hogy a természet nagy részében az értelmünkre vonatkozik, és értelem. Nem minden válik azonnal értelmi dologgá, ami megismerhető vagy amit megismernek; megismerésünk ugyanis nem hat a dolgok természetére.

2. A tapasztalat kanti fogalma önkényes: a köznépből vagy a filozófusok sorából Kant előtt egyáltalán senki sem értette ebben az értelemben a tapasztalatot. Egyesek úgy határozták meg a tapasztalatot mint az egymáshoz hasonló észlelések emlékezetét, mások úgy, mint a lélek belső <észleléseinek> a változását vagy mint a külső okok által létrejött <észlelések> érzékeléseit.

^b Jacob kritikái esszéjében, amely Hume-nak az emberi természetről írott könyve fordításához van hozzáfűzve, 692. o.

² Hume 1790. 692. Jakob kritikái tanulmányai közül a következőre utal: *Vierter Versuch von den verschiedenen Arten der Erkenntnis ihrem Inhalte nach und der Gewissheit derselben* (Negyedik tanulmány a megismerés különböző módjairól és ugyanazon bizonyosság felé eltolódott tartalmukról).

ceptiones definiunt. Accedit novitati Kantianae definitionis, quod eam nusquam demonstraverit Kantius. Experientiae notioni, categorias, spatium, tempus includi, experientiam unam esse, in qua variae apprehensiones tamquam partes nexu causali sunt coniunctae^c, sine demonstratione legimus in Kantio. Credo clarissimum Kant definitiones omnes censuisse pro propositionibus indemonstrabilibus vel axiomatibus esse habendas.^d Cum tamen nulla definitio praeter nominalem (i. e. conceptus nostri de re quadam expositionem, sed quae nihil probat) tantae dignitatis sit, ut axiomatis loco haberi possit. Definitiones reales vel rei antequam pro fundamento demonstrationis assumantur, aut ex principiis evidentibus demonstrari, aut intuitu ad rem, quam

^c *Critik der reinen Vernunft*, pag. 282. lin. 16. – *Eiusdem* pag. 284.

^d Haec mea coniectura fundatur *Metaphysices* clarissimi Jacob. §. 317, ubi definitiones appellantur propositiones indemonstrabiles.

³ *TÉK* B282, 284.

⁴ Jakob 1788. §. 317.

A kanti definíció újdonságához hozzájárul, hogy azt Kant sehol sem bizonyította. Bizonyítás nélkül olvassuk Kantnál azt, hogy a tapasztalat fogalma magában foglalja a kategóriákat, a teret, az időt, azt, hogy egyetlen tapasztalat van, amelyben részek gyanánt vannak összekötve az oksági kapcsolat által [70] a különféle apprehenziók.^{3, c} Meglátásom szerint Kant minden definícióról úgy gondolta, hogy azokat nem bizonyítható kijelentéseknek, vagyis axiómáknak kell tartani.^d Mindazonáltal a nominális definíción kívül – azaz egy bizonyos dologról való fogalmunk kifejtése, amely viszont semmit sem bizonyít – semelyik definíció nem olyan rangú, hogy az axióma helyét elfoglalhassa. A reális definíciókat, vagyis egy dolognak a definícióit, mielőtt bizonyítás alapjául vennék őket, vagy magától értetődő alapelvekből kell bizonyítani, vagy arra a dologra vonatkozó intuíciónk segítségével kell megvizsgálni, amelyet kifejtene. Azt az olvasók döntsek

^c *Critik der reinen Vernunft*, 282. o. 16. sor – ugyanannak a 284. oldala.

^d Ez a sejtésem Jacob *Metafizikájának* 317. §-án alapul,⁴ ahol a definíciók nem bizonyítható kijelentéseknek vannak nevezve.

exponunt, examinari debent. Haec agendi ratio num Spinozae arbitrariae substantiae definitioni totum pantheismi systema inaedificantis paralogismo sit similis, lectores diiudicent.

3. Methodus chemica vel resolutive, qua Kant aliquid demonstraturus definitionem in notiones simplices resolvit, minime est probanda. Quas enim resolvit Kantius definitiones? [71] A semetipso excogitatas. Resolutione in quas incidit notiones? In illas, quas antea definitioni incluserat. Sed qui possunt tales definitiones ac notiones demonstrationum fundamenti instar haberi? Qualis, quaeso, ista demonstratio, ubi principia aequae ac ipsa conclusio incerta sunt. Prius definitionum veritatem demonstrare debuisset Kantius, tunc tandem potuisset eas demonstrationi inserviturasolvere. Si vera analysi incidit Kantius in notiones antea sibi et toti mundo incognitas, cur eas receptae communiter experientiae notioni includi non demonstravit? Sed non tantum haec erant ipsi agenda: demonstrare quoque debuisset istas notiones esse quasi partes na-

---

el, hogy vajon ez az eljárás mód hasonlít-e Spinoza helytelen gondolatmenetére, aki a panteizmus rendszerének az egészét a szubsztancia önkényes definíciójára építette.

3. A legkevésbé sem helyeslendő az a kémiai, avagy rezolutív módszer, amellyel Kant azért, hogy valamit bizonyítson, a definíciót egyszerű fogalmakra bontja fel. Hiszen mely definíciókat bontja fel Kant? [71] Amelyeket saját maga gondolt ki. A felbontás révén mely fogalmakra bukkan rá? Azokra, amiket előbb a definíciókba belefoglalt. De hogyan képesek az efféle definíciók és fogalmak a bizonyítások alapjául szolgálni? Milyen az a bizonyítás, kérdem én, ahol az alapelvek éppúgy bizonytalanok, mint maga a konklúzió? Előbb a definíciók igaz voltát kellett volna Kantnak bizonyítania, akkor végre képes lett volna ezeket úgy felbontani, hogy a bizonyítás szolgálatára legyenek. Ha valódi elemzés során talált rá Kant olyan fogalmakra, amelyek korábban előtte és az egész világ előtt is ismeretlenek voltak, akkor miért nem bizonyította, hogy ezek benne foglaltatnak a tapasztalat általánosan elfogadott fogalmában? Azonban nem csak ezeket kellett volna megtennie: azt is bizonyítania kellett volna, hogy ezeket a fogalmakat, mint a ter-

turales et a natura ipsa distinctas et indicatas. Philosophus in notionum analysi normam certam a natura indicatam debet sequi, uti in resolutione physicorum anatomicus. Si anatomicus iuncturae articulationisque ossium, quas ossium fines natura constituit, ignarus sit, ossa non dividet, sed franget; sic philosophus certa resolvendi norma a natura monstrata [72] destitutus in partes impossibiles aut imaginarias incidet. Ingenium enim non semper eas, quas natura fecit, detegit partes. Vidi magistros, quod literam A in elementa duarum linearum divergentium et tertiae transversalis resolvere poterant existimantes primum quoque huius literae inventorem ex hisce eam composuisse elementis. Cum tamen, si idoneis fides sit grammaticis, literae huius figura a forma capitis bovini vel arietini desumta sit. Sic falluntur, qui putant pueros canentes singulos tonos eorumque intervalla primum distinguendo didicisse cantilenas; nam pueri saepe ad simplicem auditum omnis theoriae cantus ignari integros condiscunt cantionum ordines. In resolutione

⁵ Az első alfabetikus írásokban a görög és latin „A” betű megfelelője és őse valóban az ökörféj piktogramján alapult.

mészetes részeket, maga a természet különítette el és jelölte ki. A fogalmak elemzésénél a filozófusnak a természet által kijelölt biztos szabályt kell követnie, ahogy a fizikai dolgok felbontásánál az anatómusnak. Ha az anatómus nem ismeri a csontok ízületeit és tagolódását, amelyeket a csontok határainak rendelt a természet, akkor nem szétválasztja majd a csontokat, hanem eltöri; így az a filozófus, aki nem rendelkezik a felbontásnak a természet által megmutatott biztos [72] szabályával, lehetetlen vagy képzeletbeli részekre bukkan majd. Az éleselméjűség ugyanis nem mindig azokat a részeket tárja fel, amelyeket a természet alkotott. Láttam olyan tanítókat, akik, mivel az „A” betűt fel tudták bontani két széttartó és egy harmadik, keresztirányú vonal elemeire, ezért úgy vélték, hogy ennek a betűnek az első megalkotója is ezekből az elemekből állította azt össze. Mindazonáltal, ha hinni lehet a megfelelő grammatikusoknak, akkor ezen betű alakját a bika vagy kos fejének a formájából vették.⁵ Ekképp tévednek azok, akik azt gondolják, hogy az éneklő gyerekek először az egyes hangok és a hangközök megkülönböztetésével tanulták meg az énekeket; a gyerekek ugyanis gyakran egyszeri hallás után, az egész zeneelméletről mit sem

logicarum notionum, uti iam dicere incepi, in ipsa naturae elementa inquirendum est. Praesertim duae hae regulae in analysi ab oculis nunquam sunt removendae:

α) Ad partes impossibiles, quaeque concipi non possunt, deveniendum non est.

[73] β) Quorum separationis nullum in natura est vestigium, ea ab invicem non sunt separanda. At Kantius in resolutione empiricae repraesentationis formam separavit a materia: formam dixit esse a priori, materiam vero dari per affectionem animae passivam asseruit. Sed haec materia extrinsecus oblata, cum forma omni destituatur, concipi nequit: nos enim nihil sine forma concipimus. Neque ullum huius separationis in natura est vestigium. In idea Petri sensum et motum a bruta materia separare possum. Nam lapides, plantas sensu motuque destitui animaliaque saepe mori – sensum motumque amittere – expertus sum. Sed quis unquam materiam vidit forma omni carentem? Categoriae quoque Kantianae sunt inconceptibiles: substantiae categoria

tudva tanulják meg az énekek teljes sorát egyszerre. A logikai fogalmak felbontásánál, amint már elkezdtem mondani, magának a természetnek az elemei közé kell behatolni. Az elemzés során különösen ezt a két szabályt nem szabad sohasem szem elől tévesztetni:

α) Lehetetlen részekhez, amelyeket nem lehet felfogni, nem szabad eljutni.

[73] β) Nem szabad szétválasztani egymástól azokat, amik szétválasztásának semmi nyoma nincs a természetben. Azonban Kant az empirikus képzet felbontásánál a formát elkülönítette az anyagtól: a formáról azt állította, hogy *a priori*, az anyagról pedig kijelentette, hogy a lélek paszszív affekciója révén létezik. Viszont azt az anyagot, amely kívülről mutatkozik meg, mivel meg van fosztva minden formától, nem lehet felfogni: hiszen forma nélkül semmit sem fogunk fel. A természetben sincs semmilyen nyoma ennek a szétválasztásnak. Péter ideájában az érzékelést és a mozgást képes vagyok elválasztani az érzéketlen és mozdulatlan anyagtól [*bruta materia*].⁶ Azt tapasztaltam ugyanis, hogy a kövekben és a növényekben nincs érzékelés és mozgás, és az állatok gyakran elpusztulnak – vagyis felhagynak az érzékeléssel és a mozgással. De ki lá-

⁶ Mivel a latin szó egyszerre fejezi ki mindkét képesség hiányát, ezért magyarul csak két különböző szóval lehet visszaadni.

est inconceptibilis et impossibilis. Cum enim perdurabilitas sit essentialis qualitas substantiae: haec sine illa concipi nequit. At in substantia Kantii, cum ea instar subiecti logici consideretur, nulla est perdurabilitas.^e Mirum quoque est, quod [74] Kantiani, qui vel ad possibilitatem alicuius realem eiusdem possibilem in intuitu repraesentationem requirant, categoriarum tamen, quas nec concipere tanto minus intueri nobis licet, existentiam realem defendant. Illi quidem pro categoriis ratione ab experientiae definitione petita militant. Sed ego his armis ea opponam, quae Kantius de possibilitatis notione disputavit,^f secundum quae noumeni, cui quippe nullus respondet intuitus, existentia in dubium vocanda est.

^e Vide *Critik der reinen Vernunft*, p. 186.

^f *Critik der reinen Vernunft*, pag. 310. a lin. 18.

⁷ „Ha mármost egy korlátozó feltételt elhagyunk, ezzel, úgy tűnik, kitágítjuk a korábban leszűkített fogalmat, és így a kategóriáknak, tiszta jelentésük alapján, az érzékelés bármiféle feltételétől függetlenül, úgy kell vonatkozniok a dolgokra, ahogy azok vannak, nem pedig úgy, ahogyan sémáink tüntetik föl őket, vagyis ahogyan azok megjelennek, következésképpen a kategóriák minden sémától független és jóval tágabb jelentéssel rendelkeznek. Valóban, ha a tiszta értelmi fogalmakat minden érzéki feltételtől elkülönítjük, még mindig megmarad a képzetek pusztja egységének – igaz, csupán logikai – jelentése, ám ennek számára semmiféle tárgy nincs adva, ennél fogva semmiféle olyan jelentés sem, amely valamilyen tárgy fogalmát megadhatná.” *TÉK* B186.

tott valaha olyan anyagot, mely minden formának híján van? A kanti kategóriákat sem lehet felfogni: a szubsztancia kategóriája felfoghatatlan és lehetetlen. Mivel a tartós idejű fennállás lényegi minősége a szubsztanciának: enélkül nem lehet felfogni. Ámde a kanti szubsztanciánál, mivel logikai szubjektumnak volt tekintve, nincs semmilyen tartós idejű fennállás.⁷^e Az is különös, hogy [74] a kantianusok, akik például valaminek a reális lehetőségéhez megkövetelik ugyanennek a dolognak a szemléletben való lehetséges képzetét, a kategóriák reális létezését mégis védik, amelyeket nem lehet számunkra felfogni, és annál kevésbé szemlélni. Ők a kategóriák védelmében a tapasztalat definíciójából levezetett érveléssel harcolnak. Én viszont azokat fogom fegyvereikkel szembeállítani, amiket Kant a lehetséges-

^e Lásd: *Critik der reinen Vernunft*, 186. o.

4. Quod vero experientiae unitatem attinet: eam asserendo Kant hypotheseos Leibnitzi de uno mundi systemate generalia adoptasse, aut Humium omnia per causas et effectus in unum systema connectentem sequi, alterutriusque horum philosophorum opinionem subiective explicasse videtur. Sed, cum hae hypotheses obiective acceptae, praesertim nondum demonstrata existentia Dei^g, ipso [75] clarissimo Jacob fatente merae probabiles sunt. In mundo enim, antequam credatur existentia Dei, non est absurdum credere dari plura systemata; ipseque Leibnitzius hypotheses suas in *Theodicaea* obvias, proinde etiam illam de uno mundi syste-

^g Jacob: *Metaphysik*, pag. 259.

ség fogalmáról fejtett ki,^{8, f} amik szerint kétségbe kell vonni a *noumenon* létezését, amelynek bizony semmilyen szemlélet nem felel meg.

4. Ami pedig a tapasztalat egységét illeti: ennek a kijelentésével Kant Leibniz azon feltételezésének az általános megfontolásait tette magáévá, amely a világ egyetlen rendszeréről szól, vagy pedig Hume-ot követi, aki minden dolgot az ok és a hatás révén egy rendszerbe kapcsolt össze, és szemmel láthatólag ezen két filozófus közül valamelyik a nézetét fejtette ki szubjektív módon. Amikor viszont ezek a feltevések objektív módon vannak elfogadva, különösen amikor még nem nyert bizonyítást Isten léte,^{9, g} ahogy maga [75] Jacob is elismeri, mindössze valószínűek. Hiszen a világban, mielőtt Isten létében hinnénk, nem képtelenség azt hinni, hogy több rendszer van; a Pfaffhoz írt leveleiben maga Leibniz minősíti a

⁸ TÉK B310. Korábban más szempontból hivatkozott a helyre: *Dubia*, 64.

⁹ Jakob 1788. 259. §. 704.

^f *Critik der reinen Vernunft*, 310. o., a 18. sortól.

^g Jacob *Metafizikája*, 259. o.

mate in literis ad venerabilem Pfaffium datis, pro mero ingenii sui lusu declaret;^h probare debuisset Kantius eam hypothesin subiective acceptam certam esse notionique experientiae includi debere.

^h Vide *Recueil des pieces diverses sur la Philosophie par Mr. Des Maiseaux*, Tom. 1. *Avertissement sur cette seconde edition*

¹⁰ Pierre Desmaizeaux (†1745), a Leibniz–Clarke-levelezés francia fordítója ezt a Rozgonyi által is idézett második kiadáshoz írt *Előszó*ban említi, amely 1740-ben jelent meg Amszterdamban. Christopher Matthäus Pfaff (1686–1760) német teológussal 1716-ban folytatott levelezése során Leibniz (1646–1716) megkérdezte, hogy mit gondol Pfaff a Pierre Bayle ellenében írt *Théodicée*-jéről. Pfaff többek között azt válaszolta, hogy Leibniz nem lehetett igazán komoly rendszere megalkotása során, inkább csak önmaga szórakoztatására találhatta ki. Leibniz ezt követően elismerte, hogy Pfaffnak igaza van, és valóban csak saját magát szórakoztatta elméletével: egy filozófusnak nem kell mindig komolynak lennie feltevéseinek a megalkotásánál. Pfaff 1728-ban publikálta a levelezést az *Acta Eruditorum*ban. A levél hitelessége erősen kérdéses: ugyan nem talált a kutatás semmilyen nyomot a Leibniz-hagyatékban, amely a levélre utalna, azonban az sem valószínű, hogy Pfaff hamisította volna a levelezést. Részletesen lásd Popkin, 2003. 268.

¹¹ Desmaizeaux 1740.

*Theodicaeá*ban található feltevéseit,¹⁰ és így az egyetlen világrendszerről szólót <is> pusztán tulajdon elmejátékának;^h Kantnak bizonyítania kellett volna, hogy ez a szubjektív módon felfogott feltevés bizonyos, és hogy bele kell tartoznia a tapasztalat fogalmába.

^h Lásd: *Recueil des pieces diverses sur la Philosophie par Mr. Des Maiseaux*, Tom. 1, *avertissement sur cette seconde edition*.¹¹

[76] PARS POSTERIOR

**De iis, quae in Kantii theoria posteriora videntur, vel de cognitione pura
a priore et quae eam reddunt possibilem**

Caput I.

De sensu, spatio et tempore

Expositis iis, quae in theoria Kantii primum consideranda fuerant, ea iam, quae in ea posteriora sunt, quibusque modus, quo pura cognitio naturaque ad intellectum nostrum relativa possibilis sit, ostenditur, paucis videamus.

---

[76] MÁSODIK RÉSZ

**Amik Kant elméletében másodlagosnak tűnnek, vagyis a tiszta
a priori megismerés és amik ezt lehetségessé teszik**

Első fejezet

Az érzékelés, a tér és az idő

Miután kifejtést nyertek azok, amiket Kant elméletében elsősorban kellett megvizsgálni, most azokat nézzük meg röviden, amik az elméletében másodlagosak, és amik révén megmutatkozik, hogy mi módon válik lehetségessé a tiszta megismerés és az értelmünkhöz képest viszonylagos természet.

[77] Azon dolgok között, amik a tiszta a priori gondolkodást lehetővé teszik, Kant a legfőbb szerepet a térnek és az időnek szánja: először tehát ezeket kell tár-

[77] Inter ea, quae cognitionem puram a priore possibilem reddunt, Kantius primum locum dedit spatio et tempori. Nobis ergo prius de spatio et tempore erit disputandum.

Intuitu acquisitionis vel modi, quo ideae mentem nostram subeunt, quaedam ideae a Lockio simplices dicuntur; tales sunt ideae colorum, saporum, etc. Quamvis Locke aliique philosophi parce admodum de simplicibus ideis earumque origine disputantes primas rerum compositarum ideas ad simplices aut raro aut omnino non retulerunt, mihi tamen istae simplicibus, quippe quae sine mora et ferme in instanti subeunt animum nostrum, iure annumerandae videntur. Naturali enim levitate aut insito quodam, quo ad subito cognoscendos fines limitesque rerum ferimur, desiderio, si res quaedam nobis occurrat, eam in instanti totam videre gestimus, nec partibus accurate contemplandis diu immoramur. Obiectorum ergo primae ideae, cum in instanti concipiuntur, intuitu acquisitionis sim- [78] plices, consequenter, uti reliquae ideae simplices, clarae quidem,

gyalunk. Megszerzésüket, vagyis azt a módot illetően, ahogy az ideák az elménkbe kerülnek, Locke bizonyos ideákat egyszerűeknek nevez; ilyenek az ideái a színeknek, az ízeknek stb. Bár Locke és más filozófusok – amikor meglehetősen szűkszavúan tárgyalják az egyszerű ideákat és ezek eredetét – az összetett dolgoknak az első ideáit vagy csak ritkán, vagy egyáltalán nem vezették vissza az egyszerű ideákra, nekem mégis úgy tűnik, hogy ezeket, amennyiben késedelem nélkül, csaknem azonnal jelennek meg lelkünkben, joggal kell az egyszerű ideák közé sorolni. Mert a természetes felületesség vagy pedig valamiféle velünk született vágy miatt, amely azonnal a dolgok határainak megismerésére ragad minket, ha bármely dolog feltűnik előttünk, az egész dolgot akarjuk látni azonnal, és nem időzünk el hosszan a részei alapos szemlélésénél. Tehát a tárgyak első ideái, mivel azonnal felfogjuk őket, megszerzésük szempontjából [78] egyszerűek, következésképpen, miként a többi egyszerű idea, tiszták, ugyanakkor viszont zavarosak is: egymással ugyan nem keverjük össze őket, de szinte semmilyen részt és tulajdonságot nem különítünk el bennük. Az egész dolognak ez a rendkívül gyors szemlélése ugyanis képtelen

sed confusae sunt, i. e. eas quidem inter se non confundimus, sed partes in iis et characteres fere nullos distinguimus. Celerrima enim ista totius rei contemplatio non potest non confusas dare ideas;^a distincta obiectorum idea partium claris constituitur ideis, quas, dum totum obiectum in instanti contemplamur, nobis comparare haud licet. Confusas has obiectorum ideas actu mentis secundo per partes consideramus sensuque et intellectu sociatis reddimus distinctas. Sensus iidem, qui eas voluntatis vitio confuse perceperant, ad voluntatis imperium ratione adiuti distinctas efficiunt. Qui haec, quae nunc statim dixi, in dubium [79] vocare ausit, attendat, quaeso, ad fata animi nostri evolutionisque virium mentis, inde ab ultimae, cuius recordari possumus,

---

^a Kantiani ideas sensu Wolffii confusas impugnant, quibus reiectis omnem de ideis confusis hypothesin se iure reiecisce existimant. Equidem eos falli censuerim. Nam hypothesis de ideis confusis ab illa Wolffii de ideis involutis evolvendis multum dispar, qualis mea est, sublata Wolffiana non statim tollitur.

nem zavaros ideákat kínálni;^a a tárgyak különálló ideáját a részek világos ideái konstituálják, amelyekre nem tehetünk szert, amíg a tárgy egészét egy pillanat alatt vesszük szemügyre. A tárgyaknak ezen zavaros ideáit másodsorra az elme tevékenységével részenként vizsgáljuk meg, és miután az érzékelés és az értelem kapcsolatba kerültek egymással, elkülönítetté [*distinctas*] tesszük őket. Ugyanazok az érzékek, amelyek az ideákat az akarat hibájából zavarosan érzékeltek, az akarat parancsára az értelem által megsegítve elkülönítetté teszik ezeket. Aki mindazt, amit az imént mondtam, kétségbe [79] meri vonni, arra kérem, hogy forduljon lelkünk és elmebeli képességeink fejlődésének a sorsához, majd fusson végig emlékezetünkön a gyermekkor legelső idejétől fogva, amelyre képesek vagyunk visszaemlékezni, és minden bizonnyal azt fogja

---

^a A kantianusok bírálják a Wolff szerinti értelemben vett zavaros ideákat, melyek elvetését követően úgy gondolják, hogy a zavaros ideákkal kapcsolatos minden feltevést jó okkal vetettek el. Mindazonáltal úgy vélem, hogy tévednek. Hiszen egy, a zavaros ideákra vonatkozó feltevés, amely sokban különbözik Wolffnak a kifejtetlen ideák kifejtéséről szóló feltevésétől, mint amilyen az enyém is, a wolffi típusú megcáfolása esetén nem lesz rögvest megcáfolva.

pueritiae temporibus percurrat memoriam, certissime deprehendet distinctis nostris ideis cogitationum quoddam chaos praecessisse et, quemadmodum in mundo materiali e tenebris et mole informi lux, sic in mundo intellectuali e confusa rerum repraesentatione sensim distinctas emerxisse notiones. Inter ideas olim confusas, quae mox distinctae sunt redditae, referendae sunt spatii et temporis notiones. In primis pueritiae nostrae temporibus spatii, temporis, soliditatis, etc. notiones in unum confundimus; abstractio tandem sero se exerit et in confusis ideis obiectorum dictas distinguit notiones. Materia ideae spatii duobus acquiritur sensibus: visu et tactu. Perfectior ea est spatii idea, quae tactu, quam quae visu acquiritur. Visus enim longitudinem solum atque latitudinem, tactus profunditatem quoque rerum detegit. Placet modum, quo spatii idea tactu acquiritur, exemplo illustrare: globum [80] quemdam manu volvendo, dum singula eius puncta in corpus meum faciunt impressus, in animo meo concretae rotunditatis excitatur idea, quam

tapasztalni, hogy a gondolatok bizonyos zűrzavara előzte meg az elkülönített ideákat, és miként az anyagi világban a fény előbukkant a sötétségből és a formátlan tömegből, úgy támadtak a lassanként elkülönült fogalmak a dolgok zavaros képzetéből az észbeli világban. Az egykor zavaros és később elkülönítetté tett ideák között kell emlitenünk a tér és az idő fogalmait. Gyermekkorunk legkorábbi idejében a tér, az idő, a szilárdság stb. fogalmait egybemossuk; később végre felbukkan az absztrakció, és a tárgyak zavaros ideáiban elkülöníti az említett fogalmakat. A tér ideájának az anyagára két érzék, a látás és a tapintás révén teszünk szert. A térnek az az ideája, amelyre tapintás révén teszünk szert, tökéletesebb annál, mint amire látás révén teszünk szert. A látás ugyanis csak a dolgok hosszúságát és a szélességét, a tapintás viszont a mélységüket is feltárja. Hadd illusztráljam egy példával annak a módját, ahogy a tér ideájára a tapintás útján teszünk szert: azzal, hogy egy gömböt [80] a kezemben forgatok, miközben annak az egyes pontjai a testemben benyomásokat hoznak létre, a lelkemben feléled a konkrét kerektség ideája, amelyet a szilárd szélesség, hosszúság és mélység konstituál. Ha ebből az ideából kitörlöm azt, ami szil-

solida longitudo, latitudo profunditasque constituunt. Si solidum vel crassum in hac idea exstinguam, vel si a soliditate trinam dimensionem separem, abstractam habeo spatii ideam, quam vi mentis ampliante aut diminuite in immensum extendere aut coarctare possum, quam cuiusque partes, si velim, ut puncta in infinitum augenda minuendaque, si velim, ut extensum definitorum limitum partesque eius qua indivisibiles considerare possum. Idea spatii et temporis distincte cogitantibus et loquentibus maxime est necessaria. Distincti enim sermonis ea est indoles, ut res certis locis temporibusque alliget. Hinc Cicero *De oratore*:^b „Formis atque corporibus, sicut omnibus, quae sub aspectum veniunt, sedes opus est. Etenim corpus intelligi sine loco non potest.” Qui itaque [81] solum claris et confusis utuntur ideis (quorum magnus est numerus), cum hi notiones characteribus ab invicem non distinguant, spatii idea distincta et a reliquis notionibus

^b Cicero: *De oratore*, L. 2. Cap. 87.

lárd, vagyis tömör, vagy ha a szilárdságtól különválasztom a három dimenziót, akkor <már> a tér absztrakt ideájával rendelkezem: ezt az elme hatóereje segítségével növelve vagy csökkentve a mérhetetlenségig kiterjeszthetem vagy összenyomhatom, továbbá a <térnek> ezt az absztrakt ideáját és ennek részeit, ha akarom, mint a végtelenségig növelhető pontokat, ha akarom, <az absztrakt ideáját a térnek> mint megszábot határok kiterjedését, a részeit pedig mint oszthatatlan <dolgokat> gondolhatom el. A tér és az idő ideájára van a legnagyobb mértékben szükségük azoknak, akik rendezetten [*distincte*] gondolkodnak és beszélnek. A rendezett beszédnek ugyanis az a természete, hogy a dolgokat hozzákapcsolja bizonyos helyekhez és időkhöz. Ezért mondja Cicero *A szónokról* című művében:^b „<Ezeknek> az alakoknak vagy testeknek, mint minden egyébnek, ami a szemünk elé kerül, egy székhelyre van szükségük; a testet ugyanis hely nélkül nem lehet elgondolni.”¹ Ennélfogva azok az emberek [81] – kik számosan vannak –, akik csak világos és zavaros ideákat használnak, mivel nem választják el egymástól a fogalmakat és

^b Cicero: *A szónokról*, 2. könyv, 87. fejezet.

¹ Cicero: *A szónokról*, II. 87; fordította Polgár Anikó és Cseh Zoltán.

separata carere possunt carentque. Cum ergo clarissimus Kant usum necessitatemque idearum, spatii et temporis, quae unica ad distinctas ideas erant restringenda, ad omnem in genere intuitum extendit, vehementer fallitur. Paucis his, quae de spatio et tempore disputavi, omnis Kantii de formis aestheticis theoria labefactatur; ne tamen argumenta, quibus arcem causae defendunt Kantiani, intacta maneant, de iis quoque cognoscam breviter:

a) Infit Kantius: Spatium ab experientia abstrahi non potest. Nam experientia res coëxistentes repraesentantur; sed sine spatio res coëxistentes repraesentari nequeunt. Ergo spatii ideam experientia supponit, non praebet.

Respondendum primo: negando experientia semper coëxistentia repraesentari. Saepe obiecta [82] experientiae sunt res simpliciter existentes, non coëxistentes.

---

a tulajdonságokat, híján lehetnek és híján is vannak a tér különálló és a többi fogalomtól elkülönített ideájának. Amikor tehát Kant a tér és az idő ideáinak a használatát és szükségyszerűségét, melyet egyedülként kellett a különálló ideákra korlátozni, kiterjeszti az általában vett szemlélet egészére, súlyosan téved. Ez a kevés, amit a térrel és az idővel kapcsolatban tárgyaltam, Kantnak az esztétikai formákra vonatkozó teljes elméletét megrendíti; azonban hogy ne maradjanak érintetlenül azok az érvek, melyekkel a kantiánusok az okot körülbástyázzák, hadd vizsgálódjak röviden ezekkel kapcsolatban is:

a) Így kezdi Kant: a teret a tapasztalattól nem lehet elvonatkoztatni. Az egyidejűen létező dolgok ugyanis a tapasztalat által vannak elképzelve; azonban a tér nélkül nem lehetnek elképzelve az egyidejűen létező dolgok. Tehát a tapasztalat feltételezi és nem kínálja a tér ideáját.

Először annak a tagadásával kell válaszolnunk, hogy a tapasztalat által mindig az egyidejű létezés van elképzelve: a tapasztalat tárgyai [82] gyakran az egyszerűen létező dolgok, nem pedig az egyidejű létezők.

Respondendum secundo: nulla est consequentia. „Sine spatio res coëxistentes repraesentari non possunt. Ergo spatium est quid subiectivi a priore.” Nam distinctae ideae, quae cum spatio sunt correlatae, possunt in spatio, cuius materia a rebus externis est petita, repraesentari.

b) Kantius „unicum contendit esse spatium.” Atqui omne generale est unicum. Animal est unicum, homo est unicus. Individua sunt plura, genus semper unum est. Et quid vetat plura quoque concipere spatia secum invicem minime connexa?

c) „Spatii idea non est generalis abstractione quaesita: spatium enim non totum tribuitur obiectis, generalis vero notio tota de rebus praedicatur.” Respondendum: distinguendum est cum antiquis logicis inter ideae compre- [83] hensionem et extensionem. Comprehensio ideae respicit praedicata et attributa notioni inclusa. Extensio vero respicit subiecta et individua, quibus notio applicari potest. Generalis notio spatii quoque, quoad comprehensionem tota de obiectis praedi-

Másodszor azzal kell válaszolnunk, hogy nincs semmilyen következmény. „A tér nélkül nem lehet elképzelni az egyidejűen létező dolgokat. Tehát a tér valami szubjektív *a priori*.” Az elkülönült ideákat ugyanis, amelyek a térrel egymást feltételező viszonyban vannak, a térben lehet elképzelni, amelynek az anyaga a külső dolgokból van levezetve.

b) Kant arra törekszik, hogy a tér egyedüli legyen. Azonban minden általános egyedüli. „Az állat” egyedüli, „az ember” egyedüli. Az individuumok sokan vannak, a nem mindig egyetlen. És mi akadályozza meg, hogy teret is többet képzeljünk el, melyek egymással a legkevésbé sincsenek összekapcsolva?

c) „A tér ideája nem általános, ha megköveteljük az absztrakciót. Hiszen nem a tér egészét tulajdonítjuk a tárgyaknak, viszont egy általános fogalmat teljes mértékben állítunk a dolgokról.” Erre azt kell válaszolnunk, hogy a logika régi művelőivel együtt különbséget kell tennünk az idea komprehenziója [83] és az extenziója között. Az idea komprehenziója a fogalomban benne foglalt predikátumokra és tulajdonságokra vonatkozik. Az extenzió pedig a szubjektumokra és

catur: omnia enim notionis attributa adsunt in individuís, sed non praedicatur tota quoad extensionem. Ea enim ad plura extenditur individua; plurima existunt in spatio individua.

d) „Spatium est infinitum.” *Respondendum*: spatii idea finita aut infinita est pro varia conceptus ratione. Si spatium eiusque partes quanti instar consideres, quantum vero per id, quod semper augeri minuique potest, definias, spatium erit infinitum. Sed spatium definitorum quoque limitum potest concipi; imo physica corpora, quae limitata spatioque, quod replent, coextensa sunt, ad tale spatium sunt referenda.

[84] e) Clarissimus Jacob puram a priore esse spatii ideam ita probat:^c „Si ea, quae sensui debentur disci cuiusdam praedicata, ab eo removeantur, remanebit spatium et forma.” *Responden-*

---

^c *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden*, pag. 25.

az individuumokra vonatkozik, amelyekre a fogalmat alkalmazni lehet. A tér általános fogalmát is egészében állítjuk a tárgyról a komprehenziót illetően, ugyanis egy fogalomnak az összes tulajdonsága jelen van az individuumokban, ám nem állítjuk a fogalom egészét az extenziót illetően. Ez ugyanis több individuumra kiterjed: a legtöbb individuum térben létezik.

d) „A tér végtelen.” Erre azt kell válaszolnunk, hogy a tér ideája a fogalom különböző értelmezésének megfelelően véges vagy végtelen. Ha a teret és a részeit mint mennyiséget gondolod el, a mennyiséget pedig úgy határozod meg, hogy ami mindig növelhető és csökkenthető, akkor a tér végtelen lesz. Azonban kijelölt határok közötti térként is fel lehet fogni; sőt a fizikai testek, amelyek körülhatároltak és koextenzívek azzal a térrel, amelyet kitöltenek, ilyen térre kell hogy utaljanak.

[84] e) Jacob a következőképp bizonyítja, hogy a tér ideája tiszta *a priori*:^c „Ha egy tárgynak azokat a predikátumait, melyekre az érzékelésnek szüksége van, elveszed az érzékeléstől, a tér

---

^c *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden*, 25. o.

dum: imo vero, si ea, quae sensibus debentur ex idea disci, tollas, tolles omnem extensionem et formam. Concretæ enim formæ et extensionis, unde generalis abstrahitur, idea sensibus debetur.

Illis, quæ de spatio dixi, similia possunt dici de tempore. Tempus est motus quidam successivus ad motum alium, tanquam mensuram, sic ad nictum oculi relatus. Temporis tres sunt partes: praesens, praeteritum, futurum. Naturæ temporis partiumque consideratio ostendit temporis notionem esse nimis complexam, proinde serotinam pluriumque animi virium concursu elaboratam. Facultate experiendi successionem rerum experimur; [85] memoria eandem retinemus; ingenio successivos motus ad mensuram quandam referimus. Eodem ingenio, ut futuri concipiamus notionem, momentum praesens pluribus aliis momentis praecedere fingimus, ex quo momenta subsequuntur, id est futura cernimus. Abstractione a concretis generalem desumimus temporis notionem. Temporis notioni necessario nec libertas nec necessitas competit, sed res in

és a forma fog megmaradni.”² Erre a következőket kell válaszolnunk: sőt, ha elveszed azokat, amiket az érzékek számára szükséges egy ideából megismerni, akkor el fogod venni a kiterjedés egészét és a formát. Hiszen a konkrét formának és kiterjedésnek – ahonnan az általános <forma> van absztrahálva – az ideájára van szükségük az érzékeknek.

Hasonlókat lehet elmondani az időről, mint amiket a térrel kapcsolatban mondtam. Az idő egy bizonyos szukcesszív mozgás, mely egy másik mozgáshoz viszonyul: éppen úgy a méréshez, mint a szempillantáshoz. Az időnek három része van: jelen, múlt, jövő. Az idő és a részeinek a természetére vonatkozó megfontolás azt mutatja, hogy az idő fogalma rendkívül összetett, ennélfogva későn jelenik meg, és a lélek több hatóerejének az összetalálkozása dolgozza ki. Az érzékelés képessége segítségével tapasztaljuk a dolgok szukcesszióját; [85] az emlékezet segítségével megőrizzük ezt; az elménk ügyessége [*ingenium*] segítségével a szukcesszív mozgásokat valamilyen mértékhez viszonyítjuk. Hogy a jövő fogalmát felfogjuk, ugyancsak az elménk ügyessége segítségével képzeljük azt, hogy a többi másik pillanatot megelőzi a jelen pillanat,

² Jakob 1786, a 2. előadásra utal: *Sinnlichkeit und Verstand (Észlelés és értelem)*.

tempore vel liberae vel necessariae existunt.^d Si tempus pro sola successione sumatur, tuto praedicari poterit dari plura quoque tempora simultanea: plures enim rerum simultaneas series concipere licet concipimusque. Dantur etiam plura tempora successiva. Post deliquium animi nova rerum incipit series tempusque. Tot sunt tempora, quot sunt diversae rerum series [86] abruptae et secum invicem minime connexae, quarum myriades possunt concipi et concipiuntur.

^d Contrarium statuit Kant: *Critik der reinen Vernunft*, pag. 219: momenta temporis inter se necessario connecti ob eamque causam res in tempore existentes necessario connecti.

³ „Mivel azonban a tapasztalat az objektumok észleletek útján való megismerésében áll, következtetésképpen itt nem oly módon kell képzetet alkotnunk a sokféleség létezésében foglalt viszonyokról, ahogyan ez az időben egymás mellé helyeződik, hanem úgy, ahogyan objektíve az időben van, maga az idő azonban nem észlelhető, ezért az objektumok időbeli létezésének meghatározása csupán az időben – egyáltalán mint időben – való összekapcsolódásuk útján s ennél fogva csupán *a priori* kapcsolatokat teremtő fogalmak által mehet végbe. Ám e fogalmak mindenkor szükségszerűséget foglalnak magukban, s ezért a tapasztalat csupán az észleletek közötti szükségszerű kapcsolat képzele révén válik lehetségessé.” *TÉK* B219.

melytől elkülönítjük az utána következő, azaz a jövőbeli pillanatokat. Az absztrakció segítségével vesszük a konkrét dolgokból az idő általános fogalmát. Az idő fogalmának sem a szabadság, sem a szükségszerűség nem felel meg szükségszerűen, hanem a dolgok az időben vagy szabadok, vagy szükségszerűek.^d Ha az időt egyedül a szukcesszió értelmében vesszük, akkor biztos lehet állítani, hogy több szimultán idő is van, mivel a dolgoknak több szimultán sorozatát képzelhetjük és képzeljük is el. Több szukcesszív idő is van: az eszméletvesztést követően a dolgok új sorozata és <új> ideje kezdődik. Annyi idő van, ahány különböző megszakított [86] és egymással kapcsolatban nem lévő soruk van a dolgoknak, amelyeknek ezreit képzelhetjük és képzeljük is el.

^d Az ellenkezőjét állítja Kant (*Critik der reinen Vernunft*, 219. o.): az idő pillanatai egymással szükségszerűen össze vannak kapcsolva, és ezen ok miatt az időben létező dolgok szükségszerűen össze vannak kapcsolva.³

Caput II.
De intellectu puro

§. 1.
De categoriis

Modum ideas adquirendi felicius, quam antea quispiam, exposuit illustris Locke.^a Is nobilissimos istos sensationis et reflexionis aperuit fontes ideasque intuitu acquisitionis primas a posterioribus subtiliter distinxit. Dolendum tamen est virum eximium, qui rem optime norat, mentem suam non ubique distincte expressisse, sed saepius vagis et nimis generalibus usum fuisse for-

^a In *Tractatu de intellectu humano*, Libro 2.

Második fejezet
A tiszta értelem

1. §.
A kategóriák

A módot, ahogy szert teszünk az ideákra, Locke sikeresebben fejtette ki, mint bárki előtte.^{1, a} Feltárta az érzékelés és a reflexió legnemesebb forrásait, és a megszerzésüket illetően az elsődleges ideákat aprólékosan elkülönítette a másodlagosaktól. Mégis szomorúságra ad okot, hogy ez a kiváló férfiú, aki a témát a legjobban ismerte, saját gondolatát nem mindenhol fejezte ki pontosan, hanem gyakran határozatlan és túlzottan általános kifejezésekkel élt. Így a képesség

^a Az *Értekezés az emberi értelemről* 2. könyvében.

¹ John Locke: *Értekezés az emberi értelemről*, 2. könyv.

mulis. Sic potentiae [87] ideam sensui et menti tribuit in genere,^b ipsas vero animi vires, quibus potentiae ideae acquiruntur, speciatim non indicavit. Si ea, quae de ideis optime cogitarat, ubique clare exposuisset, forte tot quaestiones de notionibus causae, necessitatis, substantiae in temporibus nostris non fuissent subortae. Si enim complexae hae ideae in genuina resolvantur elementa modusque, quo eae formantur, distincte fuisset monstratus, equidem categoriis Kantianis occurrerent omnisque ansam controversiae tolli potuisse mecum persuasi. De modo itaque notiones vel categorias adquirendi tentabo paucis disserere, Lockio nequaquam melius, clarius tamen, ut genesi categoriarum detecta de prioritatem earum facilius ferri queat iudicium.

^b Locke: *De intellectu humano*, pag. 271. ex Versione Gallica D. Coste. In 4to.

² Locke *Értekezés az emberi értelemről* című művére Rozgonyi Pierre Coste francia fordításában hivatkozik, amely első, 1700-as amszterdami megjelenése után számos kiadást megért a 18. században. A kontinentális Európában általában ezt a fordítást használták.

[87] ideáját az érzékelésnek és az értelemnek tulajdonítja általánosságban,^b de magukat a lélek hatóerőit, amelyek révén valaki a képesség ideájának a birtokába jut, nem specifikálta. Ha azokat, amiket az ideákkal kapcsolatban a leghelyesebben gondolt, mindenhol világosan kifejtette volna, talán nem merült volna fel annyi kérdés korunkban az ok, a szükségszerűség és a szubsztancia fogalmaival kapcsolatosan. Mert ha ezek az összetett ideákat eredeti elemeikre bontanák, és érthetően [*distincte*] megmutatták volna, hogyan alakulnak ki ezek, akkor jómagam is a kanti kategóriákhoz fordultam volna, és meggyőződtem volna arról, hogy az egész vita ürügye felszámolható. Tehát annak a módját igyekszem majd röviden – Locke-nál semmi képp sem ékeesebben, de világosabban – kifejteni, ahogyan a fogalmakra, vagyis a kategóriákra szert teszünk, hogy – miután világossá vált a kategóriák eredete – könnyebben lehessen ítélni az *a priori* mivoltukról.

^b Locke <*Értekezés*> *az emberi értelemről*, 271. o., P. Coste francia fordításának negyedét kiadása alapján.²

Triplices distingo repraesentationes:

1. Obiectorum, quae extra et intra mentem sunt, realium et cum iis connexorum (v. c. doloris, [88] voluptatis) ideas. Has ideas post Lockium experientia, id est sensatione et reflexione (conscientia), adquiri statuo.

2. Concretas fictorum vel eorum, quae ingenium componit, obiectorum ideas (v. c. pegasi, centauri). Huc refero philosophorum quoque hypotheses ac systemata, quae in prima sui origine ficta, firmis tandem argumentis demonstrata realia sunt reddita.

3. Notiones, quae vel abstractae simpliciter, vel abstractae generales sunt. Notionem abstractam ab abstracta generali distingo. Notio eo ipso, quod abstrahatur, generalis non est; tum demum fit generalis, cum ad plura fertur individua. Notiones, si abstractae solum sint, adquiruntur experientia et iudicio (facultate relationem inter ideas instituendi ideasque adplicandi), aliquan-

---

Háromféle képzetet különítek el:

1. Azon reális tárgyak ideáit, amelyek az elmén kívül és belül vannak, és <azokét>, amik ezekkel összekapcsolódnak, például a fájdalomét, [88] a vágyét. Locke-ot követve azt állítom, hogy ezekre az ideákra tapasztalat, azaz érzékelés és reflexió (öntudat [*conscientia*]) révén teszünk szert.

2. A kitalált tárgyaknak, vagyis azoknak a tárgyaknak a konkrét ideáit, amelyeket a képzelet [*ingenium*] gondolt ki, például a pegazusét, a kentaurét. Ide sorolom a filozófusok feltevéseit és rendszereit is, amelyek eredetüket illetően elsődlegesen kitaláltak, biztos érvekkel alátámasztva azonban reálissá válnak.

3. A fogalmakat, amelyek egyszerűen absztraktak vagy általános absztraktak. Az absztrakt fogalmat elkülönítem az általános absztrakt <fogalomtól>. A fogalom azáltal, hogy absztrakció eredménye, nem általános; akkor lesz csak általános, amikor több individuumra vonatkozik. A fogalmakra, amennyiben csak absztraktak, tapasztalat és ítélet útján teszünk szert, mégis

do tamen his ingenium et ratio opitulari debet. Si vero notiones abstractae-generales fuerint, illae iudicio ad plura referuntur individua.

[89] His praemissis ad enucleandas categoriarum quarundam notiones accedam. Clarissimus Kant videtur credidisse categorias esse notiones simplices. Eas enim elementa et stamina appellat et omnem cognitionem in eas resolvit. Verum modica analysi instituta apparebit categorias has esse complexas pluriumque simplicium idearum in unum collectarum indices, ad quas formandas non una, sed pluribus opus erat animi viribus, quaeque sero excultisque iam animi viribus obtentae mentes Huronum aut Groenlandorum fugiunt.

1. Idea universalitatis ex contemplatione individuorum plurium et ideae cuiusdam ad plura individua relatione oritur.

olykor ezek számára segítséget kell nyújtania a képzeletnek és az értelemnek (azon képessége révén, amely meghatározza az ideák egymás közötti kapcsolatát és alkalmazza az ideákat). Ha pedig absztrakt-általános fogalmak, akkor az ítélet útján több individuumra vonatkoznak.

[89] Ezek előrebocsátása után belefogok, hogy tisztázzam bizonyos kategóriák fogalmait. Kant szemmel láthatóan úgy hitte, hogy a kategóriák egyszerű fogalmak: elemeknek és szövőfonalnak nevezi ugyanis ezeket, és minden megismerést ezekre bont föl. Azonban <már> csekély elemzés elvégzése után <is> ki fog derülni, hogy ezek a kategóriák összetettek, és több egyszerű, egybegyűjtött ideának a kifejezői, melyek kialakításához nem egy, hanem több lelki hatóerőre volt szükség, amelyek nincsenek jelen a huron indiánok és az eszkimók elméjében, mivel későn, már kiművelt lelki hatóerők révén tesz szert rájuk az ember.

1. Az univerzalitás ideája több individuum szemléléséből és egy bizonyos idea több individuumhoz való viszonyából ered.

2. Generalis causae notio experientiae, abstractioni, iudicio debetur. Sic ab idea generationis cuiusdam singularis experientia cognitae ideam productionis abstractione separamus eamque pluribus subiectis applicando efficimus generalem.

[90] 3. Necessitatis notio nimis complexa est; pro ea obtinenda: α) Nexum rerum binarum constantem contemplamur. β) Nos cum aliis varia instituimus tentamina, ut nexus iste tollatur. γ) His tamen nihil proficimus. δ) Hinc rationem concludimus nexum illum immutabilem et necessarium esse. Haec est vulgaris necessitatis idea: hac utitur vulgus, hac utuntur etiam philosophi, cum circa syntheticas versantur propositiones. Praeter hanc vulgarem necessitatis ideam datur absolutae cuiusdam vel methaphysicae necessitatis notio, quae propositiones analyticas respicit. Sed haec ad priorem illam reducitur. Propositiones enim analyticae syntheticis debent originem. Sic affirmamus homini in genere competere praedicatum rationalitatis; sed quo iure id facimus?

2. Az ok általános fogalma a tapasztalatnak, az absztrakciónak és az ítéletnek köszönhető. Így egy egyedi létrejövés ideájától, amelyet a tapasztalat útján ismertünk meg, az absztrakció segítségével különítjük el a létrehozás ideáját, ezt pedig azáltal tesszük általánossá, hogy több szubjektumra alkalmazzuk.

[90] 3. A szükségszerűség fogalma rendkívül összetett; hogy szert tegyünk rá: α) Két dolog állandó kapcsolatát figyeljük meg. β) Másokkal együtt különböző kísérleteket teszünk, hogy ez a kapcsolat megszűnjön. γ) Mégsem érünk el ezekkel semmit. δ) Ez alapján arra a következtetésre jutunk, hogy az említett kapcsolat megváltoztathatatlan és szükségszerű. Ez a szükségszerűség közönséges ideája, ezt használja a nép, ezt használják a filozófusok is, amikor a szintetikus kijelentésekkel foglalkoznak. A szükségszerűség ezen közönséges ideáján kívül létezik a fogalma egy abszolút vagyis metafizikai szükségszerűségnek <is>, mely az analitikus kijelentésekre vonatkozik. De ezt az elsőre vezetjük vissza. Az analitikus kijelentések ugyanis a szintetikusaknak köszönhetik az eredetüket. Ekképp kijelentjük, hogy az embernek általánosságban megfelel

Titium quippe et reliqua hominum individua constanter ratiocinari deprehendimus. Qui itaque hominem animal esse rationale negaverit, is, nisi hominis definitionem pro vera recognoscat, non ex eo erit convincendus, quod hominis ideae rationalitas inclusa sit, sed ad [91] individua recurrendum probandumque erit Petrum, Paulum etc. ratiocinari. Callidae saepe eiusmodi instituuntur demonstrationes, in quibus syntheticae propositioni clam analytica substituitur, ut hoc pacto ex idea vel definitione subiecti praedicatum subiecto tribuendum esse facilius demonstrari possit. Sic Kantiani temporis et spatii categoriarumque notiones a priori experientiae necessario tribuendum esse censent; dumque asserti sui rationem dare iubentur, ad definitionem vel conceptum experientiae nondum demonstratum nec ab empiricis pro vera agnitum provocant.

---

annak a predikátuma, hogy értelmes; de milyen joggon tesszük ezt? Mivel azt vesszük észre, hogy Titius és az emberek közé tartozó többi individuum folyamatosan gondolkodik. És így aki tagadni fogja, hogy az ember értelmes élőlény, azt nem szabad, hogy erről az győzze meg, hogy az ember ideájában az értelmes mivolt benne foglaltatik – leszámítva, hogy az ember valódi definícióját ismeri fel benne –, hanem vissza kell majd térnie az [91] individuumokhoz, és bizonyítani kell, hogy Péter, Pál stb. gondolkodik. Gyakran ravaszul vannak megalkotva az olyan bizonyítások, amelyekben a szintetikus kijelentést titokban analitikussal helyettesítik, hogy így könnyebben bizonyítást nyerhessen, hogy a szubjektum ideája vagy definíciója alapján egy predikátumot a szubjektumnak kell tulajdonítani. Ekképp a kantiánusok úgy gondolják, hogy az idő, a tér és a kategóriák *a priori* fogalmait szükségképpen a tapasztalatnak kell tulajdonítani; és amikor rászorítják őket, hogy a kijelentésükről számot adjanak, a tapasztalat definíciójára vagy a tapasztalat felfogására hivatkoznak, amely még nem nyert bizonyítást, és az empirikusok sem ismerték el igaznak.

4. Idea substantiae experientiae, abstractioni, iudicio debetur. V. gr. rem quandam experientia cognitam, v. c. ceram rotundae figurae prius contemplati pauloque post eam oblongae figurae esse deprehendentes ceram duorum horum temporum ab invicem priorem nondum mutatam substantiae posteriorem accidentis nomine distinguimus. Hinc ap- [92] paret accidens substantiae non inhaerere eodemque iure, quo accidens in substantia existere dicitur, posse dici substantiam in accidente existere. Substantia enim et accidens sunt tantum varii eiusdem rei respectus. Accidens et omnes, quae dicuntur rei determinationes vel mutationes, sunt tantum varii eiusdem rei respectus, revera autem a rebus ipsis non differunt.^c Illustris Lockius in *Tra-* [93] *ctatu de*

^c Accidens nihil aliud est, nisi eodem tempore totius quidem rei obscura, unius tamen attributi clarior prae reliquis contemplatio. Cum nos aliquod attributum abstracte considerare dicimur, illud neque realiter neque cogitatione ab ipsa materia separamus. Materiam enim omni forma destitutam attributumque sine omni materia concipere nobis non est

4. A szubsztancia ideája a tapasztalatnak, az absztrakciónak és az ítéletnek köszönhető: egy, a tapasztalat által megismert dolgot, például egy kör alakú viaszdarabot előbb szemlélve és kevés-
sel ezután megértve, hogy hosszúkás alakú; az ehhez a két időponthoz tartozó viaszt, az előbbi-
t, ami még nem változott meg, a szubsztancia, a későbbi az akcidens névvel különböztetjük meg
egymástól. Ebből [92] világos, hogy az akcidens nem tartozik a szubsztanciához, és ugyanazon
az alapon, ahogy azt mondjuk, hogy az akcidens a szubsztanciában létezik, mondhatjuk, hogy a
szubsztancia az akcidensben létezik. Mert a szubsztancia és az akcidens csak ugyanannak a do-
lognak a különböző szempontból való megtekintése [*varii eiusdem rei respectus*]. Az akcidens
és minden, ami egy dolog meghatározása [*determinationes*] vagy változása, csak ugyanannak a
dolognak a különböző szempontból való megtekintése, valójában azonban maguktól a dolgoktól
nem különböznek.^c Locke az [93] *Értekezés az emberi értelemről* című művében a szubsztanci-

^c Az akcidens nem más, mint ugyanabban az időben egy adott dolog egészének a homályos, mégis egyetlen
tulajdonságnak a többihez képest világosabb szemlélése. Amikor azt mondják, hogy egy tulajdonságot absztrakt módon

intellectu humano substantiam fulcri vel baseos instar concipit, cui attributa tanquam columnae innitantur. Ex crassa hac substantiae notione sequentibus temporibus gravissimi substantiam ab accidente distinguendum subnati sunt errores. Paradoxae certe Kantii de substantia sententiae prima origo in falsa hac notione iure quaeri potest. Si enim substantia baseos, accidens columnae instar concipiatur, substantia et accidens possunt ab invicem differre realiter nihilque obstat quominus, uti fecit Kantius, in intellectum transferatur determinationesque vel accidentia ab obiectis externis proficisci dicantur.

---

datum. Olim iam tentabant Platonici materiam a forma separare et in gravissimos prolapsi sunt errores. Idem fecere ita dicti *reales philosophi*, quibus, dum accidens a substantia separat, Kantius proxime accedere videtur. Antiqui iam recognoverunt distinctionem inter substantiam et accidens distinctionem *rationis* non *rei* esse.

---

³ John Locke: *Értekezés az emberi értelemről*, II. 23 (különösen: 2–4).

át támaszpontnak vagy alapnak tartja, melyen oszlopok gyanánt nyugszanak a tulajdonságok.³ Az elkövetkező időszakokban a szubsztanciának ebből a durva fogalmából nőttek ki azoknak a rendkívül súlyos tévedései, akik elválasztják a szubsztanciát az akcidenstől. Kant szubsztanciával kapcsolatos fonák nézetének legfőbb kiindulópontja bizonyára joggal kereshető ebben a hamis fogalomban. Ha ugyanis a szubsztanciát alapként, az akcidenst oszlopként fogjuk föl, a szubsztancia és az akcidenst valóságosan különbözhethet egymástól, és nincs semmi akadálya annak, hogy – miként azt Kant is tette – <a szubsztanciát> az értelemben helyezzük át, és hogy a meghatározásokról, vagyis az akcidenziákról azt állítsuk, hogy a külső tárgyaktól erednek.

---

vizsgálunk, akkor sem valóságosan, sem gondolatban nem különítjük el azt magától az anyagtól. Nem adatik meg ugyanis a számunkra, hogy az anyagot minden formától megfosztva és a tulajdonságot bármilyen anyag nélkül fogjuk föl. A platonikusok egykor megpróbálkoztak már azzal, hogy az anyagot elkülönítsék a formától, és a legsúlyosabb tévedésekbe estek. Ugyanezt művelték azok, akiket *igazi filozófusoknak* hívnak, és akikhez Kant jól láthatóan igen közel kerül, amikor az akcidenst a szubsztanciától elválasztja. Már a régiek is felismerték, hogy a szubsztancia és az akcidenst közötti különbségtétel az *értelemhez*, nem pedig a *dologhoz* tartozó különbségtétel.

5. Idea possibilitatis experientia, iudicio, abstractione acquiritur. Nimirum notionem temporis dicto iam superius modo formantes ideam rei ad momenta existentiae momento praecedentia referimus statusque rei possibilis in nobis nascitur idea. Ut adeo status possibilitatis nil aliud sit, nisi idea rei ad momenta temporis existentiae rei praecedentia relata.

[94] Si haec, quam modo institui, notionum analysis sit possibilis (quod admitti iure videor postulare), iam hoc ipso categoriam certitudini multum detractum est. Sed plus quoque de hac tuto praedicari posse is, qui ad humanae cognitionis progressionem sedulo attenderit, mecum facile recognoscet. Praeter haec categoriarum certitudini obstat quoque earum inconceptibilitas, de qua in parte priore disputandum est.

Tertium, quod his categoriis opponi potest, est eas ad objecta applicandi impossibilitas. Nul-
lus sane modus concipi potest, quo categoriae merae subiectivae notiones obiectivis applicari

---

5. A lehetőségesség ideájára a tapasztalat, az ítélet és az absztrakció révén teszünk szert. Még-
pedig amikor az idő fogalmát a már fent említett módon megformáljuk, egy dolog ideáját a lé-
tezésének pillanatát megelőző pillanatokra vonatkoztatjuk, és egy dolog lehetséges állapotának
az ideája születik meg bennünk; olyannyira, hogy a lehetőségesség állapota nem más, mint egy
dolognak a létezését megelőző pillanatokra vonatkoztatott ideája.

[94] Ha a fogalmaknak az imént általam előadott elemzése lehetséges (aminek a megengedé-
sét nyilvánvalóan joggal követelem), a kategóriák bizonyosságából már ez is sokat elvesz. De
hogy erről többet is lehet bizton állítani, azt velem együtt könnyen fel fogja ismerni, aki alaposan
megfigyeli majd az emberi megismerés előrehaladását. A kategóriák bizonyosságának útját állja
ezeken felül a felfoghatatlanságuk is, amelyet az első részben kell tárgyalni.

A harmadik, amit ezeknek a kategóriáknak ellene lehet vetni, az annak a lehetetlensége, hogy
ezeket a tárgyakra alkalmazzuk: nem lehet csakugyan semmilyen módot elgondolni, ahogy a
kategóriákat, <ezeket> a pusztán szubjektív fogalmakat objektív dolgokra lehetne alkalmazni.

queant. Possibile enim est Kantio ipso fatente dari noumena obiectivis attributis praedita: haec, dum nobis non sint cognita ex hypothesi Kantii; possibile est materialia quoque habere attributa, quibus subiectivas applicari notiones conceptu difficilimum est. Talis difficultas in sententia empiricorum locum non habet, abstractae enim [95] ab individuís notiones iisdem redonari possunt. At tentant Kantiani modum, quo categoriae obiectis applicantur ostendere. „Id interventu” inquirunt „temporis. Tempus enim et cum categoriis et cum phaenomenis convenit, tempus quia universale quid et a priori cum categoriis, tempus, quatenus in repraesentatione cuiuslibet phaenomeni continetur, convenit cum phaenomenis.”^d Singularem hanc categoriam cum phaenomenis connectendi rationem paucis examinemus. Tres sunt termini dati: categoriae, tempus, phaenomenon. Ex his tentamus componere syllogismum, quo categoriam quamdam ad phaenomenon

^d *Critik der reinen Vernunft*, pag. 177.

⁴ TÉK B177. Rozgonyi latin fordításában szó szerint: közbelépésével (*interventu*).

⁵ „Világos, hogy léteznie kell valami harmadiknak, mely egyfelől a kategóriával, másfelől a jelenséggel az egyneműség viszonyában áll, és lehetővé teszi, hogy az előbbit az utóbbira alkalmazzuk. Ez a közvetítő képzet okvetlenül tiszta (nincs benne semmi empirikus), ugyanakkor egyfelől *intellektuális*, másfelől *érzéki* természetű. A *transzcendentális séma* éppen ilyen. Az értelmi fogalom magában foglalja a sokféleség egyáltalán mint sokféleség tiszta szintetikus egységét. Az idő mint a belső érzékben adott sokféleségnek s ennél fogva a képzetek összekapcsolásának formai feltétele *a priori* módon tartalmaz valamilyen sokféleséget a tiszta szemléletben.” TÉK B177.

Lehetséges ugyanis, hiszen Kant maga is elismeri, hogy a *noumena* objektív tulajdonságokkal rendelkezik: míg Kant feltevése szerint ezek nem lehetnek ismertek számunkra, lehetséges, hogy materiális tulajdonságokkal is rendelkezzenek, melyekre a szubjektív fogalmak alkalmazását a legnehezebb elképzelni. Az efféle nehézségnek az empiristák vélekedésében nincs helye, ugyanis az individuumokból [95] elvont fogalmak visszaadhatók ugyanezen individuális fogalmaknak. Mindazonáltal a kantianusok kísérletet tesznek rá, hogy megmutassák, hogyan alkalmazzuk a kategóriákat a tárgyakra. „Ez az idő közvetítésével <történik>.”⁴ – mondják – Az idő ugyanis a kategóriáknak és a jelenségeknek is megfelel: az idő, amennyiben valami univerzálé és *a priori* dolog, a kategóriáknak, amennyiben viszont bármilyen jelenség képzetében benne foglaltatik, a jelenségeknek felel meg.”^{5, d} Ezt az egyetlen, a kategóriáknak a jelenségekkel való összekötése mellett szóló érvet fogjuk megvizsgálni röviden. Három terminus adott: a kategóriák, az idő és a jelenség. Próbáljunk ezekből szillogizmust alkotni, hogy megmutassuk vele, hogy egy bizonyos

^d *Critik der reinen Vernunft*, 177. o.

quoddam applicari posse ostendamus. V. c. demonstramus Petrum esse substantiam. Hi termini in syllogismum sic disponendi:

Substantia est tempus ratione prioritatis et universalitatis.

Petrus quoque est tempus, quatenus in idea Petri tempus continetur.

Ergo: Petrus est substantia.

Manifestum est huic syllogismo 4 ideas vel terminos esse inclusos. Tempus enim ratione prioritatis, et tempus qua in idea phaenomeni contentum quid, sunt duo respectus. Sed duo respectus, duas dant ideas. Simili argumento facile demonstrabis mundum esse aeternum. Deus est aeternus; mundus est Deus (ratione substantiae); ergo mundus est aeternus. Dum modum categorias ad phaenomena applicandi exponit Kantius, alterum quoque ludit lusum adferendo phaenomenis convenire tempus. Hanc enim propositionem, cum synthetice debebat accepisse, sumpsit analy-

kategóriát lehet egy bizonyos jelenségre alkalmazni. Például bizonyítsuk be, hogy Péter szubsztancia. Ezeket a terminusokat a következőképpen kell elhelyezni a szillogizmusban:

A szubsztancia idő az *a priori* mivolt és az univerzalitás értelmében.

Péter is idő, amennyiben Péter ideájában az idő benne foglaltatik.

[96] Tehát: Péter szubsztancia.

Nyilvánvaló, hogy ebbe a szillogizmusba a négy idea vagy terminus bele van foglalva. Az idő ugyanis az *a priori* mivolt értelemben, és mint ami a jelenség ideájában benne foglaltatik: két szemléletmód. De a két szemléletmód két ideát szolgálhat. Hasonló érveléssel könnyedén bizonyítható, hogy a világ örök: az Isten örök; a világ Isten (a szubsztancia értelmében); tehát a világ örök. Miközben Kant csak a jelenségekre való alkalmazás kategóriáit fejti ki, egy másik játékot is játszik annak a megemlítésével, hogy a jelenségeknek megfelel az idő. Mert valahányszor ezt a kijelentést szintetikus értelemben kellett volna venni, analitikus értelemben vette. De ha analitikus értelemben lenne véve az a kijelentés, hogy „a szubjektum fogalmában benne foglaltatik

⁶Kant 1783. 78, 87.

„Azon empirikus ítéletek, amelyek objektív érvényességgel bírnak, tapasztalati ítéletek, pusztá észleleti ítéleteknek nevezem ellenben azokat az empirikus ítéleteket, amelyek csupán szubjektíven érvényesek. Ez utóbbiak nem igényelnek tiszta értelmi fogalmakat: esetükben nincs szükség egyébre, mint hogy az észleletek logikai kapcsolatba kerüljenek egymással egy gondolkodó alanyban. Az előbbiek viszont az érzéki szemlélet körébe tartozó képzeteken túlmenően mindenkor megkövetelnek bizonyos, eredetileg az értelembe létrehozott fogalmakat is, és éppen ezek adnak a tapasztalati ítéletnek objektív érvényességet.” Kant 1999. 62.

„A tapasztalat szemléletekből és ítéletekből áll; az előbbiek az érzékelés, az utóbbiak viszont egyedül az értelem körébe tartoznak. Azok az ítéletek azonban, amelyeket az értelem pusztán érzéki szemléletből alkot, még távolról sem tapasztalati ítéletek. Ebben az esetben ugyanis az ítélet csupán így kapcsolná össze egymással az észleleteket, ahogyan azok az érzéki szemléletben adva vannak; az utóbbi esetben ellenben azt kell kimondania az ítéletnek, amit a tapasztalat egyáltalán mint tapasztalat foglalt magába, nem pedig amit a pusztá észlelet, amelynek érvényessége szubjektív csupán. A tapasztalati ítéletnek tehát az érzéki szemléleten és (azt követően, hogy a szemléletet összehasonlítás révén már általánossá tettük) az érzéki szemlélet ítéletben való logikai összekapcsolásán túlmenően még hozzá kell adnia valamit, ami a szintetikus ítéletet szükségszerűként – s ennél fogva egyszersmind általános érvényűként is – határozza meg; ez a valami pedig nem lehet más, mint az a fogalom, amely a szemléletet – az ítéletnek inkább egyik, mint másik formájára nézve – önmagában véve meghatározottként jeleníti meg; nem lehet tehát más, mint a szemléletek azon szintetikus egységének fogalma, amelyet csak az ítéletek valamelyik adott logikai funkciója révén tudunk megjeleníteni.” Uo., 69.

Ugyanezeket a hivatkozásokat lásd még: *Dubia*, 131, 84. lábjegyzet.

tice. Sed si analytice sumatur illa propositio, subiecti notioni includatur temporis notio, facillima eius erit demonstratio. Cum enim phaenomeni definitioni notio temporis inclusa sit, nihil statui potest certius aut evidentius quam tempus phaenomenis competere, quae tamen certa propositio thesi syntheticae demonstrandae nihil inser- [97] viet.^e Ultimam categoriis Kantii opponi potest earum prioritatem, cum tamen id facere maxime intererat Kantio, nullibi in toto opere critico esse demonstratam. Assertum hoc, quod multis forte incredibile videbitur, sequenti di-

^e Si non ficta sed realis sit distinctio Kantii inter iudicia experientiae (*Erfahrungsurtheile*) et perceptionis (*Wahrnehmungsurtheile*), *Prolegomena*, pag. 78., 87. Cum illis repraesentationes necessariae, his minus necessariae respondeant, reddere quoque debuisset Kantius rationem, cur intellectus his potius quam aliis perceptionibus applicet categorias faciatque perceptiones necessarias.

az idő fogalma”, akkor a lehető legegyszerűbb lenne a bizonyítása. Mert bár a jelenség definíciójában az idő fogalma benne foglaltatik, semmit sem lehet bizonyosabban vagy nyilvánvalóbban megállapítani, mint hogy az idő a jelenségekkel megegyezik; ez a bizonyos kijelentés mégsem fog semmire sem szolgálni a szintetikus feltevés [97] bizonyításánál.^e Végezetül azt lehet felhozni Kant kategóriáival szemben, hogy azoknak az *a priori* mivolta – amikor ezt mégis Kantnak a legnagyobb mértékben érdekében állt megtennie – az egész kritikai munkásságában sehol sem nyer bizonyítást. Hogy ezt a sokak számára hihetetlennek tűnő kijelentést megerősítsem, a következő dilemmával kezdek neki: ha Kant a kategóriákat *a priori*

^e Amennyiben nem fiktív, hanem valós Kant különbségtétele a tapasztalati ítéletek (*Erfahrungsurtheile*) és az észleleti ítéletek (*Wahrnehmungsurtheile*) között: *Prolegomena* 78., 87. o.⁶ Mivel az előbbieknek a képzetek szükségszerűen, az utóbbiaknak kevésbé szükségszerűen felelnek meg, annak az okát is meg kellett volna adnia Kantnak, hogy az értelem miért alkalmazza a kategóriákat inkább ezekre az érzékelésekre, mint a másikakra, és miért teszi szükségszerű érzékelésekké.

lemmate ibo confirmatum: si Kantius prioritatem categoriarum demonstravit, id fecit aut ante deductionem categoriarum transcendentalem, aut in ipsa deductione. Si prius affirmes, illa demonstratio locum suum nonnisi a pag. 90–116. habebit. At perlegat licet attentissimus quisque aequissimusque rerum arbiter has paginas, nusquam ne id quidem, quod demonstrationem mentiretur, [98] inveniet, praeter haec verba:^f „Wenn wir von allem Inhalte eines Urtheils überhaupt abstrahiren, und nur auf bloße Verstandesform darin Acht geben; so finden wir, daß die Function des Denkens in demselben unter vier Titel gebracht werden könne etc.” Verum ex hoc loco nil aliud colligere licet, nisi Kantium primum iudiciorum formam a materia abstrahendo, deinde varias iudicii formas colligendo adornasse notio-

^f *Critik der reinen Vernunft*, pag. 95.

mivoltát bizonyította, akkor ezt vagy a kategóriák transzcendentális dedukciója előtt tette meg, vagy magában a dedukcióban. Ha az elsőt állítod, akkor ennek a bizonyításnak a helye csak 90–116. oldalakon lehet. Azonban olvassa bár végig ezeket az oldalakat valaki a legfigyelmesebb és a legelfogulatlanabb bíróként, akkor sem fog sehol <ilyet> találni, de még olyan <helyet> sem, amely bizonyítást színelne, [98] ezeken a szavakon kívül:^f „Wenn wir von allem Inhalte eines Urtheils überhaupt abstrahiren, und nur auf bloße Verstandesform darin achtgeben; so finden wir, daß die Funktion des Denkens in demselben unter vier Titel gebracht werden könne etc.”⁷ Azonban ebből a szöveghelyből semmi mást nem lehet kihámozni, csak azt, hogy Kant először az ítéletek formájának az anyagtól való elvonatkoztatásával, majd az ítélet különböző formáinak az összegyűjtésével ékesíti az *a priori* fogalmak katalógusát.⁸ Azonban ha efféle a kategóriák feltalálására

^f *Critik der reinen Vernunft*, 95. o.

⁷ „Ha teljesen elvonatkoztatunk az ítélet tartalmától, és csupán pusztán értelmi formájára figyelünk, akkor azt találjuk, hogy az ítéletben a gondolkodás funkciója négy címszó alá rendelhető [stb.].” (TÉK B95.) Korábban hivatkozta: *Dubia*, 33.

⁸ „A fogalmak analitikáján nem fogalomelemzést értek, azaz nem a filozófiai kutatásokban megszokott eljárást, mely abból áll, hogy az elének tároló fogalmakat tartalmuk szétagolása után megvilágítják, hanem magának az *értelem képességének szétagolását*, amire ez ideig vajmi kevesen tettek kísérletet; ez utóbbi eljárás célja, hogy felkutatván a fogalmakat, melyeknek szülőhelye egyedül az értelem, s általánosságban megvizsgálván magának az értelemnek a tiszta használatát, mérlegre tegye az *a priori* fogalmak lehetőségét; hiszen ez a transzcendentális filozófia fő feladata, a többi már csak abban áll, hogy logikai kifejtést adjunk minden filozófia fogalmairól.” TÉK B90.

num a priori catalogum. At si talis sit categorias inveniendi ratio, quid haec differt a logica et vulgari iudicii resolutione et qui potest Kantius Aristotelem culpae categorias suas simili modo colligentem? Promittit quidem Kant amplius aliquid et longe nobilius⁸, sed fidem suam usque pag. 116. non liberavit. Si dicas Kantium loco citato notionem cognitionis vel iudicii a priori resolvisse, regeram Kantio prius demonstrandum fuisse dari iudi- [99] cia vel cognitionem a priori; de eo enim maxime ambigunt empirici. Si vero contendas iudicii vel cognitionis notionem esse generalem, omne generale vero esse a priori respondebo: si generalitatis sufficit ad prioritatem notionis constituendam, cur mutationis, cui ipse quoque motus,

⁸ *Ibidem*, pag. 90.

⁹ TÉK B116. Ezen az oldalon ér véget *A transzcendentális analitika első könyve. A fogalmak analitikája*, amelynek bevezető mondatára előzőleg utalt (lásd a fenti széljegyzetet). Rozgonyi kijelentésének értelme tehát, hogy Kant a fejezet végéig nem végzi el azt a feladatot, amelyet az elején ő maga tűzött ki célul.

vonatkozó érvelés, akkor ez miben különbözik az ítéletek logikai és közönséges felbontásától, és miként vádolhatja Kant Arisztotelészt, aki a saját kategóriáit hasonló módon gyűjti össze? Kant ugyan megígér valami jelentősebbet és sokkal nemesebbet,⁸ de ígéretét nem teljesítette a 116. oldalig.⁹ Ha azt állítanád, hogy Kant az idézett helyen a megismerés, vagyis az *a priori* ítélet fogalmát megoldotta, akkor ez ellenében azt hoznám fel, hogy előbb be kellett volna bizonyítania, hogy vannak [99] ítéletek, vagyis *a priori* megismerés, hiszen ebben kételkednek leginkább az empirikusok. Ha pedig azt állítanád, hogy az ítélet, azaz a megismerés fogalma általános, és minden általános dolog *a priori*, <a következő> fogom válaszolni: ha az általánosság <fogalma> elég ahhoz, hogy egy fogalom *a priori* mivoltát megállapítsuk, akkor a változás (amely alá mint fajta tartozik maga a

⁸ *Uo.*, 90. o.

quem Kant^h a priori esse statuit, qua species subordinatur, cur inclinationis, lusus, imaginationis notiones generales non sunt pariter a priore?ⁱ Si vero superioris mei dilemmatis partem eliges alteram, reponam:

1. Eam prioritatis categoriarum demonstrationem fieri praeter consilium Kantii. Ea enim deductione Kant obiectivum tantum categoriarum valorem, non vero earundem prioritatem, quippe quam supposuit, vult demonstrare. Eum iam prioritatem categoriarum supposuisse patet e statu quaestionis, quem [100] ita figit:^j „Qui possunt subiectivae conditiones obiectivum habere valorem vel referri ad

^h *Critik der reinen Vernunft*, pag. 67.

ⁱ *Ibidem*, pag. 77.

^j *Critik der reinen Vernunft*, pag. 117. a lin. 20., nec non pag. 122. a lin. 11.

mozgás is, amelyről Kant^h azt állítja, hogy *a priori*),¹⁰ a hajlam, az időtöltés, a képzelet általános fogalmai miért nem *a priori*ak hasonlóképp?¹¹ⁱ Ha pedig a fenti dilemmám másik ágát választanád, a következőket fogom felelni:

1. A kategóriák *a priori* mivoltának a bebizonyítása kívül esik Kant szándékán. Kant ugyanis ezzel a dedukcióval csak a kategóriák objektív érvényességét akarja bizonyítani, nem pedig az *a priori* mivoltukat, ezt ugyanis feltételezte. Az, hogy már korábban feltételezte, nyilvánvaló a kérdés megfogalmazásából, amelyet [100] így alakít:^j „Mely szubjektív feltételek képesek rendelkezni objektív érvényességgel, más szóval a tárgyakra vonatkozni?”¹² – ezek a szavak a legvilá-

^h *Critik der reinen Vernunft*, 67. o.

ⁱ *Uo.*, 77. o.

^j *Critik der reinen Vernunft*, 117. o., a 20. sortól és 122. o., a 11. sortól.

¹⁰ „Ha meg akarjuk erősíteni elméletünket, mely szerint mind a belső, mind a külső érzék ideális természetű, s következésképp az érzékek tárgyai nem egyebek pusztá jelenségeknél, akkor kiváló szolgálatot tehet nekünk a következő észrevétel: mindaz, ami megismerésünkben a szemlélethez tartozik (kivéve tehát az öröm- és fájdalomérzéseket, valamint az akaratot, mivel ezek egyáltalán nem ismeretek), kizárólag pusztá viszonyokat tartalmaz, a szemléleten belüli helyek viszonyait (kiterjedés), a helyváltoztatás viszonyait (mozgás), valamint a helyváltoztatást meghatározó törvényeket (mozgatóerők).” *TÉK* B66–67.

¹¹ „Az általános logika mármost vagy tiszta, vagy alkalmazott logika. Az előbbieken elvonatkoztatunk értelmünk használatának minden empirikus feltételétől, például az érzékek befolyásától, a képzelet játéktól, az emlékezet törvényeitől, a szokás hatalmától, a hajlamoktól stb., s így egyszersmind az előítéletek forrásaitól, sőt egyáltalán mindentől, ami ismeretet eredményezhet vagy sugalmazhat, mert ezek csupán meghatározott körülmények között jellemzik az értelem használatát, s e körülmények megismeréséhez tapasztalat szükségeseltetik.” *TÉK* B77.

¹² „Az emberi megismerés felettébb tarka szövetét alkotó sokféle fogalom között akad egy-két olyan is, amely egyszersmind tiszta *a priori* (minden tapasztalattól teljességgel független) használatra van szánva, s ez utóbbi jogosultságuk mindenkor dedukcióra szorul, mert az efféle használat jogos voltát nem elegendő tapasztalati bizonyítékokkal alátámasztani, azt is tudnunk kell, mi módon vonatkozhatnak tárgyakra a kérdéses fogalmak, ha egyszer tárgyukat nem a tapasztalatból veszik. Ezért a fogalmak *transzcendentális dedukciójának* nevezem azt az eljárást, mellyel megmagyarázzuk, hogyan vonatkozhatnak fogalmak *a priori* módon tárgyakra, és megkülönböztetem e műveletet az *empirikus dedukciótól*, mely azt mutatja meg, hogyan nyerhetők fogalmak tapasztalás és a tapasztalatra irányuló reflexió útján, mely tehát nem érinti a fogalomhoz való jogunk kérdését, csupán a tény, mely a fogalom birtokbavételét eredményezte.” *TÉK* B117.

(Folytatás a következő oldalon.)

(A 12. jegyzet folytatása az előző oldalról.)

„Így tehát itt olyan nehézségbe ütközünk, amellyel az érzékelés tartományában nem találkoztunk: nevezetesen, *hogyan lehetnek objektív érvényűek a gondolkodás szubjektív feltételei*, azaz hogyan lehetnek ezek a tárgyakra irányuló minden megismerés lehetőségének feltételeivé – hisz a szemléletben az értelem funkciói nélkül is kétségtől adva lehetnek a jelenségek.” TÉK B122.

¹³ TÉK B40, 48.

obiecta?” quae verba clarissime ostendunt cum iam supposuisse dari subiectivas repraesentationis conditiones (categorias).

2. Si Kantius antequam spatii et temporis transcendentalem deductionem instituisset,^k eorum prioritatem prius demonstraverat, profecto neque categoriarum, antequam earum prioritatis demonstrationem iam praecessisset, orsus est deductionem.

Sed ponamus transcendentalem hanc deductionem illi quoque fini inservire, ut notionum demonstret prioritatem: quid hoc ipso lucrifiet Kantianis? Num haec deductio plena parallogismis quidquam demonstrabit? In hac enim α) anticipatur

^k *Ibidem*, pag. 40. et 48.

gosabban megmutatják, hogy már korábban feltételezte, hogy vannak a képzetnek szubjektív feltételei (kategóriái).

2. Ha Kant korábban elvégezte volna a tér és az idő transzcendentális dedukcióját,^{13, k} akkor ezek *a priori* mivoltát korábban bebizonyította volna, és igazán nem kezdene bele a kategóriák dedukciójának tárgyalásába azelőtt, hogy meggyőződött volna arról, hogy azok *a priori* mivoltának a bizonyítása már korábban megtörtént.

De tegyük fel, hogy ez a transzcendentális dedukció azt a célt is szolgálja, hogy bizonyítsa a fogalmak *a priori* mivoltát: mi hasznot húznak ebből a kantianusok? Vajon bizonyítani fog bármit is ez a dedukció, amely tele van helytelen következtetésekkel? Hiszen ebben a dedukcióban α) elővételezve van a tapasztalat fogal-

^k *Uo.*, 40. és 48. o.

experientiae notio. At experientia experientiae praecedere non potest. [101] test. β) Tota demonstratio arbitraria experientiae et cogitationis definitione nititur.¹ Experientia est relatio conceptus a priori vel categoriarum ad intuitum empiricum. Cogitatio est functio intellectus, qua varia unitate donantur. Clarissimus Kant inter conceptus a priori cogitationem experientiamque pro suo arbitrio relationem instituit, dumque ex hac relatione argumentum depromit, putat se firmissimo quodam et inconcusso causam defendere argumento. At relationes inter ideas, nisi fuerint necessario verae et reales, nihil demonstrant. Sic inter pegasi et existentiae ideam in mente mea illum rei existentis instar considerando possum quidem relationem

¹ *Critik der reinen Vernunft*, pag. 126.

ma. Azonban a tapasztalat a tapasztalatot nem előzheti [101] meg. β) Az egész bizonyítás a tapasztalat és a megismerés önkényes definíciójára támaszkodik.^{14, 1} A tapasztalat egy *a priori* fogalomnak, vagyis a kategóriáknak az empirikus szemlélethez való viszonya. A gondolkodás az értelem funkciója, amely a sokféle dolgot egységgel látja el. Kant önkényesen állapított meg kapcsolatot az *a priori* fogalmak, a megismerés és a tapasztalat között, és amíg ebből a viszonyból hoz fel érveket, azt gondolja, hogy az ügyét egy rendkívül biztos és megingathatatlan érveléssel védelmezi. Ám az ideák közötti viszonyok, ha csak nem szükségszerűen igazak és reálisak, semmit sem bizonyítanak. Ekképpen a pegazus és az elmémbe található létezés ideája között is megállapítható kapcsolatot azáltal, hogy az előbit mint létező dolgot gondolom el, mindazonáltal a pegazusnak ezen önkényes

¹⁴ „...az érzéki szemléleten kívül, mely által valami adva van nekünk, minden tapasztalat magában foglalja még a szemléletben adott vagy megjelenő tárgy *fogalmát* is, és így minden tapasztalati megismerés *a priori* feltételei gyanánt a tárgyak egyáltalán mint tárgyak fogalmai szolgálnak; következésképpen a kategóriák mint *a priori* fogalmak objektív érvényessége azon nyugszik, hogy nélkülük nem lehetséges (a gondolkodás formájának tekintetében) tapasztalat. Így tehát a kategóriák szükségszerűen és *a priori* módon vonatkoznak a tapasztalat tárgyaira, mert csakis általuk gondolható el bármiféle tapasztalati tárgy.” *TÉK* B126. A helyre korábban hivatkozott: *Dubia*, 31.

¹ *Critik der reinen Vernunft*, 126. o.

instituere, verumtamen ex hac notione pegasi arbitraria nulla ad eius existentiam realem rationis dabitur conclusio. Demonstrare debuisset Kantius nos sensu a se usurpato cogitare et aliquid experiri debere. Utraque transcendentalis Kantii deductio et aestheticarum repraesentationis formarum et categoriarum paralogismo laborat. Arbitraria enim sensus cogitationisque definitione nititur.

---

fogalmából semmilyen konklúzió nem fog adódni annak a valós létezésére nézve. Kantnak azt kellett volna bizonyítania, hogy nekünk az általa használt értelemben kell gondolkoznunk és megtapasztalnunk valamit. Kantnak mindkét transzcendentális dedukciója, mind a képzet esztétikai [102] formáié, mind a kategóriáké helytelen következtetéssel dolgozik; ugyanis az érzékelés és a gondolkodás önkényes definíciójára támaszkodik.

§. 2.

De synthetica apperceptionis unitate

Nihil mihi in tota Kantii philosophia capite, quod de unitate apperceptionis synthetica illisque, quae ad experientiam vel obiectum empiricum constituendum in animo praerequiruntur, agit, magis salebrosum intricatumque videtur. Termini novi (synthesis speciosa, intellectualis, apprehensionis, imaginatio productiva etc.), sesquipedalia verba (transcendentalis originaria synthetica apperceptionis unitas), abscondita (quae supponuntur, saltem verbis non exprimuntur) principia voluntariaeque idearum confusiones efficiunt, ut hic tractatus intelligatur diiudiceturque difficilior. E re mea itaque esse putabam lectorum commoditati consu-

---

2. §.

Az appercepció szintetikus egysége

Kant egész filozófiájában semmi sem tűnik dőcögősebbnek és zavarosabbnak nekem annál a fejezetnél, amely az appercepció szintetikus egységéről, valamint azokról a dolgokról szól, melyek előzetesen megköveteltek a lélekben a tapasztalat, más szóval az empirikus tárgy konstituálásához. Az új terminusok (formális szintézis, intellektuális <szintézis>, az apprehenzió <szintézise>, a produktív képzelet stb.), a rettenetesen hosszú szavak, mint a transzcendentális származtatás, az appercepció szintetikus egysége, a rejtett alapelvek (amelyek feltételezve vannak, csak épp szavakkal nincsenek kifejezve) és az ideák önkényes zavarosságai okozzák, hogy ez a fejtegetés nehezebben érthető és ítélhető meg. Így azt is a feladatommak tekintettem, hogy az olvasók hasznát szem előtt tartsam, és Kantnak

lere Kantique theoriā de unitate synthetica apperceptio- [103] nis, si non nitide eleganterque, saltem clare sequentibus exponere: „Omnia, quae vulgo res vocantur, sunt repraesentationes. Obiecta quoque repraesentationes opusque intellectus sunt. Sensus varia disiuncta dissociataque obfert intellectui, quae intellectus in unum iungendo obiectum constituit. Obiectum ergo est id, in quo per intellectum varia in unum sunt coniuncta. Haec variorum (*mannigfaltigen*) vel plurium coniunctio est coniunctio plurium in unam conscientiam, qua intellectus varia apprehendit et ad unum subiectum refert. Unum vero illud subiectum est repraesentatio Ego vel Ego cogito, quae omnes meas repraesentationes comitatur vel saltem necesse est, ut possit omnes comitari repraesentationes. Nisi enim repraesentatio Ego meas comitaretur repraesentationes, illae *meae* dici non possent. *Meae* enim *repraesentationes* sunt, in quibus varia intuitus referuntur ad unam repraesentationem Ego. Cum itaque unica hac repraesentatione Ego nulla pos- [104] sit care-

az appercepció szintetikus egységéről szóló [103] elméletét, ha nem is ragyogóan és elegánsan, <de> legalább világosan kifejtsem a következőkben: „Minden, amit közönségesen dolgoknak nevezünk, képzet. A tárgyak is képzetek és az értelem művei. Az érzékelés sokféle [*varia*], <egymással> kapcsolatban nem lévő és különálló dolgokat nyújt az értelemnek, amiket az értelem az egybekapcsolás révén tárggyá alakít. A tárgy tehát az, amiben a sokféle dolog az ész által össze van kapcsolva. A sokféle (*mannigfaltigen*), vagyis több dolognak ez az összekapcsolása a több dolog egy öntudatba való összekapcsolása, amellyel az értelem a sokféle dolgot megragadja, és egy szubjektumra vonatkoztatja. Ez az egy szubjektum pedig az Én-képzet, más szóval a »gondolkodom« <képzet>, amely az összes képzetemet kíséri, vagyis legalább szükséges, hogy minden képzetet kísérni tudjon. Ha ugyanis nem kísérné az Én-képzet a képzeteimet, azokat nem lehetne az *enyémek*nek nevezni. Azok ugyanis az *én képzeteim*, amelyekben a szemlélet sokféle dolga egyetlen Én-képzetre vonatkozik. És így, mivel ezt az egyetlen Én-képzetet semmilyen [104] képzet sem nélkülözheti, és nem az értelem hozza létre az egység általános ideáját azzal,

re repraesentatio, nec intellectus ideam unitatis generalem varium obiecti in unum colligendo formet, sed iam supponat (intellectus enim sine unitate non est notio possibilis); hinc Kantius eam vocat *originariam transcendentalem apperceptionis syntheticam unitatem*. 1. Originariam, quia empiricis repraesentationibus praecedit. 2. Transcendentalem, quia reliquarum repraesentationum mearum possibilitas hinc explicatur. 3. Syntheticam vocat, varium enim sive in intuitu, sive in conceptu obvium ad hoc unum refertur. Ad obiectum autem empiricum, vel experientiam constituendam sola transcendentalis unitas non sufficit, sed praeterea requiritur synthesis apprehensionis, speciosa atque intellectualis. Synthetis apprehensionis supponit speciosam, haec intellectualem, haec vero transcendentalem. Synthesis apprehensionis varia empiricae repraesentationis coniungit, proinde includit notioni suae intuitum empiricum, qui sinu suo sensationis,

hogy a tárgyhoz tartozó sokféleséget [*varium*] eggyé kapcsolja össze, hanem már feltételezi <azt> (az értelem egysége nélkül ugyanis lehetetlen a fogalom), ezért ezt Kant az *apperceptio eredendő transzcendentális szintetikus egységének* hívja. 1. Eredendőnek <nevezi>, mivel megelőzi az empirikus képzeteket. 2. Transzcendentálisnak, mivel a maradék képzeteimnek a lehetősége innen nyer magyarázatot. 3. Szintetikusnak nevezi, mivel a sokféleség, akár a szemléletben, akár a fogalomban kínálkozik, erre az egyre vonatkozik. Azonban a transzcendentális egység egyedül nem elegendő ahhoz, hogy empirikus tárgyat, vagyis tapasztalatot konstituáljon, hanem ezenfelül megköveteli az apprehenzió formális és intellektuális szintézisét. Az apprehenzió szintézise feltételezi a formális szintézist¹ [*synthesis speciosa*], az az intellektuális szintézist² [*synthesis intellectualis*], ez utóbbi pedig a transzcendentális szintézist [*synthesis transcendentalis*]. Az apprehenzió szintézise az empirikus képzet sokféle dolgait kapcsolja össze, ennél fogva saját fogalmába belefoglalja az empirikus szemléletet, amely magában hordozza az érzetnek,³

¹ Kis János fordításában: képszerű szintézis (TÉK B151).

² Kis János fordításában: értelmi egybekapcsolás (TÉK B151).

³ Mivel itt Rozgonyi a latin *sensatiót* kimondottan kantianus értelemben használja (TÉK B377), ezért Kis János fordítását követve fordítottam.

[105] affectionis, actualitatis ideas^m categorias secundum principia synthetica ad intuitum relatas continet. Synthesis speciosa est coniunctio varii in intuitu aesthetico (sensuali) obvii.ⁿ Synthesis intellectualis est coniunctio variorum intuitus in genere^o, unitatis apperceptionis adaequata et perfecta definitio est: repraesentationum variarum ab intellectu coniunctarum relatio ad unum Ego qua meram repraesentationem. Ex his patet, cur obiectum dicatur unum: quia scilicet varia eius per synthesin apprehensionis coniuncta ad unitatem apperceptionis syntheticam vel ad

^m *Critik der reinen Vernunft*, pag. 147. in principio

ⁿ *Ibidem*, pag. 151. a lin. 6.

^o Schmid: *Wörterbuch*, in voce *Synthesis*.

⁴ „...térben és időben létező dolgok csak annyiban vannak adva nekünk, amennyiben nem egyebek észleleteknél (érzésekkel kísért képzeteknél), tehát csak az empirikus képzetalkotásban vannak adva.” *TÉK* B147.

⁵ Schmid 1786. *Synthesis (szintézis)* címszó.

⁶ „Az érzéki szemléletben adott sokféleség *a priori* lehetséges és szükséges szintézisét képszerű szintézisnek (*synthesis speciosa*) nevezhetjük, megkülönböztetve attól a szintézistől, melyben a gondolkodás a pusztá kategória révén részesíti a szemléletben adott sokféleséget, s melyet értelmi egybekapcsolásnak (*synthesis intellectualis*) nevezünk; mindkettő transzcendentális, és nem csupán azért, mert maga *a priori* módon megy végbe, hanem azért is, mert megalapozza más *a priori* ismeretek lehetőségét.” *TÉK* B151.

[105] az affekciónak és az aktualitásnak az ideáit^a mint a képzethez a szintetikus alapelveknek megfelelően viszonyított kategóriákat.⁴ A formális szintézis az esztétikai (érzéki) szemléletben kínálkozó sokféleségnek az összekapcsolása.^{5, b} Az intellektuális szintézis az általánosságban vett szemlélet sokféle dolgának az összekapcsolása,^{6, c} az appercepció egységének adekvát és tökéletes definíciója: az értelem által összekapcsolt sokféle képzetnek a viszonya az egy Énhez mint pusztá képzethez. Ezek alapján nyilvánvaló, hogy miért mondjuk a tárgyat egynek, ti. mivel annak a sokféle dolgai az apprehenzió szintézise révén összekapcsolva az appercepció szintetikus egységére, vagyis az egy Énre vonatkoznak, amely viszony

^a *Critik der reinen Vernunft*, 147. o. az elején.

^b *Uo.*, 151. o., a 6. sortól.

^c Schmid: *Wörterbuch*, a *Synthesis* címszó alatt.

unum Ego referuntur, sine qua relatione nulla potest esse cogitatio vel coniunctio varii in unam conscientiam.” Hactenus Kant.

[106] Expositam hanc in compendio de unitate apperceptionis theoriam, sequentes animadversiones si non falsam, saltem reddere mihi videtur dubiam.

1. Πρῶτον ψεῦδος superius reiectum. Omnia repraesentationum instar esse habenda theoriae huius fundamentum constituit.

2. Sine demonstratione assumitur intellectui a sensibus varia disiuncta offerri et obiecta qua talia ab intellectu multiplici synthesi constitui. Hoc suppositum neque ex positis superius a Kantio principiis de phaenomenis et spatio fluit. Idealistae enim obiecta pro meris habent phaenomenis, nec tamen paradoxon Kantii adoptant; spatii quoque natura admittit, ut partes noumeni in unum coniunctae plura

nélkül semmilyen gondolkodás, más szóval a sokféleségnek egy öntudatba való összekapcsolása nem lehetséges.” Eddig Kant.

[106] Úgy tűnik számomra, hogy appercepció egységének röviden összefoglalt elméletét a következő megfontolások, ha nem is hamissá, de kétségesé teszik:

1. Az első tévedés már fentebb el lett vetve.⁷ Minden dolgot képzetnek kell venni: ez teremti meg ennek az elméletnek az alapját.

2. Bizonyítás nélkül van elfogadva, hogy az érzékek sokféle, kapcsolatban nem álló dolgot szolgáltatnak az értelemnek, és hogy a tárgyakat mint olyanokat az értelem többszörös szintézissel konstituálja. Ez a feltételezés a Kant által a fentiekben feltett jelenségekkel és térrel kapcsolatos alapelveiből sem ered. Az idealisták ugyanis a tárgyakat pusztán jelenségeknek tartják, és mégsem fogadják el Kant hihetetlen tételét; a tér természete is megengedi, hogy a *noumenon* eggyé összekapcsolt részei egyszerre a tér több pontjára is hatással legyenek, és létrehozzák

⁷ Az első tévedés (*próton pszeudosz*) az arisztotelészi logikához kapcsolódó fogalom: a következtetés során ez az első (egy vagy több) hamis premissza, amely miatt a végkövetkeztetés hamis lesz. Lásd *Első analitika*, II. 18, 66a16–24. (Lásd még: *Dubia*, 27; az I. rész 2. fejezetének elején.)

simul spatii adficient puncta efficiantque obiectorum unitatem, ut sic unum dicatur obiectum, cuius partes simul perceptae sunt. Quod vero argumenta, quibus Kant suam defendit theoriam, attinet, ea levia ad- [107] modum et vix argumenti nomine digna sunt:

1. Ait Kantius:^p „Omnis coniunctio est opus intellectus vel spontaneitatis, quae est facultas varia in unum coniungendi.” Sed unde, quaeso, hoc constat? Imo vero natura coniunxit obiecta coniunctaque obtulit sensibus mox ab intellectu cognoscenda diiudicandaque. Saltem eodem, quo Kantius contrarium statuit, iure affirmare licet dari coniunctionem naturae. Id quoque argumenti vice fungitur: „Analysis supponit synthesim; cum ergo intellectus resolvat obiecta, sequitur ea

^p *Critik der reinen Vernunft*, p. 130.

⁸ „...semmit sem képzelhetünk a tárgyban összefüggőnek, amit előbb mi magunk nem kapcsoltunk egybe; és valamennyi képzetünk közül egyedül a *kapcsolat* nem származhatik tárgytól; ez csupán a szubjektum alkotása lehet, lévén az összekapcsolás a szubjektum öntevékenységének aktusa”. *TÉK* B130. A helyre korábban hivatkozott: *Dubia*, 56.

a tárgyak egységét, hogy így egy tárgynak legyen mondva, melynek a részei egyszerre vannak érzékelve.

Ami pedig az érveket illeti, amelyekkel Kant a saját elméletét védi, azok teljes mértékben [107] súlytalanok, és alig méltóak az érv elnevezésre.

1. Ezt mondja Kant:^d „Minden összekapcsolás az értelem műve, vagyis a spontaneitásé, mely a sokféle dolog összekapcsolásának a képessége.”⁸ De, kérem én, ez honnan áll elő? Sokkal inkább a természet kapcsolta össze a tárgyakat, és az érzékeknek már összekapcsolva szolgáltatta <őket, amiket> ezután az értelemnek kell megismernie és megítélnie. Legalább ugyanolyan joggal, ahogy Kant az el-lenkezőjét állította, lehet kijelenteni, hogy létezik a természet <alkotta> összekapcsolás. Ez is az érv szerepét tölti be: „Az analízis feltételezi a szintézist; mivel te-

^d *Critik der reinen Vernunft*, 130. o.

etiam componere.”⁹ Praecedens responsio hanc quoque tollit ratiunculam. Analysis supponit synthesin naturae, non intellectus.

3. In hac theoria supponitur *Ego* vel personam hominis esse meram repraesentatio- [108] nem (vel ideam sensu Kantiano), quae cum reliquis repraesentationibus quasi fluat easdemque committitur.^f Ex fontibus Humii perniciosus, qui mentem non substantiam, sed perpetuum cogitationum fluxum esse asserit, hanc paradoxam sententiam esse haustam cuius apertum est. Si angustis huius disputationis non contineretur limitibus, unde crassus iste Humii error natus fuerit, quonitatur patrocínio et quo modo refellatur, exponerem uberius. Nunc causae saltem

⁹ *Ibidem*, pag. 130. lin. 16.

^f Schmid: *Wörterbuch*, in voce: *Person*.

hát az értelem felbontja a tárgyakat, az következik, hogy össze is állította őket.”^{9,e} A megelőző válasz ezt az okoskodást is felszámolja. Az analízis a természet és nem az ész szintézisét feltételezi.

3.¹⁰ Ebben az elméletben az van feltételezve, hogy az Én, vagyis az ember személye csupán képzet [108] (vagy kantianus értelemben idea), amely a többi képzzel együtt mintegy árad, és azokat kíséri.^{11, f} Bárki számára nyilvánvaló, hogy ezt az ellentmondásos véleményt Hume veszedelmes forrásaiból merítették, aki azt állítja, hogy az elme nem szubsztancia, hanem a gondolatok állandó folyama. Ha nem korlátoznának ennek az értekezésnek a szűkös keretei, részletesebben kifejteném, hogy miből született meg Hume eme durva tévedése, hogy milyen védelemre támaszkodik, és hogy milyen módon cáfolható meg. Most arra kényszerülök, hogy csak

^e *Uo.*, 130. o., 16. sor.

^f Schmid: *Wörterbuch*, a *Person* címszó alatt.

⁹ „Könnyűszerrel észrevehetjük, hogy ez a művelet eredetileg szükségképpen egységes és minden kapcsolatra nézvést egyformán érvényes, és hogy látszólagos ellentéte, a felbontás vagy *analízis* valójában mindig feltételezi; mert ahol az értelem elébb nem kapcsolt össze semmit, ott semmit nem is bonthat föl, hisz minden csak azáltal jelenik meg összekapcsoltként a képzetalkotó tehetség számára, hogy az értelem kapcsolatot vitt bele.” *TÉK* B130. A helyet korábban hivatkozta: *Dubia*, 56.

¹⁰ Az első pont után a második kimarad, és mindjárt a harmadik következik az eredeti kiadásban, majd innen folytatódik tovább a számozás.

¹¹ Schmid 1786. *Person* (személy) címszó.

huius in vulgari empiricorum sententia patrociniū brevibus perstringere cogor.^s Philosophi recentiores ex memoriae vel potius reminiscētie notione omnium hominum sensu comprobata firmissimum pro personalitate nostra, quam voce Ego exprimere solent, deduxerunt argumentum, quod si bene adornetur, [109] tale est:^t ideas praeteritas saepe cum molimine et diligentia quadam revocamus easque pro talibus, quales antea animo conceperamus, recognoscimus; sed ubi molimen et recognitio, ibi subiectum reale vel substantia. Idea enim non molitur nec recognos-

^s Clarissimus Locke ponendo personalitatem in conscientia (*De intellectu humano*, L. 2. C. 24. 27) Humio Kantioque omnem veram personalitatem tollentibus praelusisse videtur.

^t Videatur: Dissertatio Josephi Butler: *Of personal identity*. Subiuncta libro Butleriano: *The analogy of religion natural and revealed*

¹² John Locke: *Értekezés az emberi értelemről*, II. könyv, 24. fejezet.

¹³ Joseph Butler (1692–1752) angol filozófus, teológus. Az angol deisták ellenében írta *The Analogy of Religion Natural and Revealed* (*A természetes és a kinyilatkoztatott vallás analógiája*) című művét (Butler 1736), amely első, 1736-os dublini megjelenését követően számos további kiadást megért. Ehhez tartozik függelékként *Of Personal Identity* (*A személyes azonosságról*) című értekezése, amelyben a személyes azonosság locke-i elméletét kritizálja.

röviden érintsem ennek az ügynek legalább azt a védelmét, amelyre az empiristák közvélekedésében <lel>.^g Az újabb filozófusok a legbiztosabb érvet a személyiségünk mellett – amelyet az Én szóval szoktak kifejezni – az emlékezet vagy inkább a visszaemlékezés fogalmából vezették le, amelyet minden ember meggyőződése [*sensus*] elismer; ez az érv, ha megfelelően van kidolgozva [109], efféle:^h az elmúlt ideákat gyakran erőfeszítéssel és egyfajta figyelemmel idézzük fel, és olyanoknak ismerjük meg újra őket, amilyeneknek azelőtt lelkünkben felfogtuk; de ahol erőfeszítés és újbóli megismerés [*recognitio*] van, ott reális szubjektum, vagyis szubsztancia <is>, mivel nem egy idea tesz erőfeszítést, és ismer meg újból, hanem egy

^g Úgy tűnik, hogy Locke azáltal, hogy a személyiséget a tudatosságba helyezte (<Értekezés> az emberi értelemről, 2. könyv, 24. fejezet. 27.), felvezetést kínált Hume-nak és Kantnak, akik felszámolnak minden valós személyiséget.

^h Lásd Joseph Butler értekezését: *Of Personal Identity*. Ez Butler *The Analogy of Religion Natural and Revealed* könyvéhez van hozzáfűzve.¹³

cit, sed substantia. Porro ex hac idearum recognitione praeter subiecti cogitantis realitatem identitas quoque eius firmiter probatur: ideam quandam cum antehabita eandem esse recognoscere non possem, nisi idem tunc, cum eam primum percepi, quod nunc sum (substantia realis) fuisset. Idea enim tunc potest dici eadem, si et formam eandem habeat et a subiecto eodem, quo olim repraesentabatur, concipiatur: finge enim me olim ideam quandam concipintem iam esse mutatum, qui possum affirmare me eandem ideam olim percepisse. Hoc argumentum, si dicto modo deducatur, [110] firmissimum videtur, sed si terminis vagis proponatur et argumento loco personae vox Ego indeterminate inseratur, illi, qui mentem per fluxum cogitationum perpetuum definiunt, facile suam de idea Ego omni cogitationi associata opinionem empiricorum de memoria sententiae assimilabunt, et in

---

szubsztancia. Továbbá az ideák ezen újbóli megismeréséből a gondolkodó szubjektum realitása mellett szilárd bizonyítást nyer az identitása is: nem lennék képes arra, hogy felismerjem, hogy egy bizonyos idea ugyanaz, mint amelyikre korábban szert tettem, ha akkor, amikor az ideát először megragadtam, nem lettem volna ugyanaz, ami most vagyok – reális szubsztancia. Egy ideát ugyanis akkor mondhatunk ugyanannak, ha ugyanazzal a formával rendelkezik és ugyanaz a szubjektum fogja fel, amely egykor elképzelte: mert képzeld csak el, hogy én, aki egy bizonyos ideát egykor felfogtam, már megváltoztam, <jómagam,> aki képes vagyok megerősíteni, hogy egykor azt az ideát ragadtam meg. Ez az érv, amennyiben az említett módon van levezetve, [110] igen biztosnak tűnik; ha viszont üres terminusokkal van előadva, és a személy helyére az érvben az „Én” szó van meghatározatlanul beillesztve, akkor azok, akik az elmét a gondolatok állandó folyamaként határozzák meg, az arról szóló saját vélekedésüket, hogy az Én ideája minden gondolathoz társul, köny-

firmissimo argumento, sed vitiose proposito, falsi sui dogmatis quaerent patrociniū. Unicum ergo erroris Humiani remedium esse puto argumentum ex reminiscētia pro personalitate ductum dilucide et nervose proponere, quo facto errori quoque Kantii illi simillimo medebimur.

4. Obiecti unitas non constituitur varii apprehensi relatione ad unam repraesentationem Ego. *Obiectum unum* est totum quoddam a natura coniunctum, ab obiectis reliquis separatum, cuius unitatis per sensus perceptae substantia intelligens sibi conscia est. Kant haec duo: ad unam repraesentationem Ego referri et unum esse, inter se miscuit. Cum itaque male intellecta haec unitatis idea tantam [111] peperit litem, operae pretium me facturum existimo, si notionem eius paucis declaravero:

Si nullus motus nullaque rerum per motum esset separatio in hoc mundo, omnia ut unum confusum repraesentarentur. Fingamus hominem ex astris in tellurem nostram inque domum,

nyedén hasonlónvá fogják tenni az empiristák emlékezzettel kapcsolatos nézetéhez, és a rendkívül biztos, de hibásan előadott érvben a saját hamis tételük védelmét fogják keresni. Úgy gondolom tehát, hogy a hume-i tévedésre az egyetlen gyógyír az, hogy a visszaemlékezésből levezetett személyiség melletti érvt világosan és megfelelő erővel adjuk elő: amennyiben ez megtörtént, <az érv> Kant tévedését is orvosolni fogja, mely az előzőhöz teljes mértékben hasonlatos.

4. A megragadott sokfélének az egy Én-képzethez való viszonya nem konstituálja a tárgy egységét. Az *egy tárgy* egy bizonyos, a természet által összekapcsolt és a többi tárgytól elkülönített egész, amely érzékek révén észlelt egységnek az értelmes szubsztancia a tudatában van. Kant a két dolgot, azt, hogy valami az egy Én-képzetre vonatkozik, és azt, hogy valami egy, összekeveri egymással. Minthogy pedig az egység e rosszul értett ideája ekkora [111] vitát szült, úgy vélem, hogy megéri a fáradságot, ha a fogalmát röviden tisztázom:

Ha nem volna semmilyen mozgás és a dolgoknak mozgás által történő elkülönülése ebben a világban, akkor minden mint egyetlen összekevert dolog lenne elképzelve. Képzeljük el, hogy

in qua homines immoti lecto cubarent. Is statim nec homines a lecto, nec lectum a cubiculo distingueret. Surgente vero e lecto homine eum a lecto quippe et a cubiculo separatum diceret rem unam. Res ergo quaelibet ab aliis, a quibus hactenus non distinguebatur, separata est una. Haec est prima, quam adquirimus, unitatis obiecti notio; reliquae eiusdem notiones, uti illa relationis ad unum finem, sero adquiruntur. Unitati huic obiecti respondet unitas perceptionis in intellectu, ea enim, quae una sunt, ferme in instanti et uno quasi mentis actu repraesentantur. Naturale scilicet est in nobis (ut sup. vid.) obiecta, quae nobis natura offert, tota uno in instanti cognoscendi desiderium. Hanc, quam [112] exposui, unitatis ideam empiricis philosophis, praesertim cum de claris agerent ideis, distincte evolvisse maxime intererat; quod cum facere neglexissent, Kantium eodem, quo dominos in possidendis agris iure praescriptionis usum, neglectam hanc a philosophis unitatis vocem sui iuris reddisse eidemque pro suo arbit-

egy ember a csillagok közül a Földünkre, egy házba <érkezik>, melyben az emberek mozdulatlanul fekszenek az ágyon. Ez az ember nem különítené el azonnal sem az embereket az ágytól, sem az ágyat a hálósobától. Azonban ha az egyik ember felkelne az ágyról, akkor <a csillagok közül érkezett ember> őt, aki az ágytól és a hálósobától elkülönült, egy dolognak mondaná. Tehát bármely más dologtól elkülönülő dolog (amiktől addig nem volt elválasztva): egy. A tárgy egységének ez az első fogalma, amelyre szert teszünk; ugyanennek a további fogalmaira, mint amelyik az egy határra vonatkozó viszonyhoz tartozik, később teszünk szert. A tárgy eme egységének az érzékelés értelemben meglévő egysége felel meg, azok a dolgok ugyanis, amelyek egyek, majdnem azonnal és mintegy az elme egyetlen aktusában vannak elképzelve. Hiszen természetes vágy van bennünk (lásd fenn),¹⁴ hogy egy azonnali <aktusban> ismerjük meg az összes tárgyat, amelyet a természet nyújt számunkra. Az empirikus filozófusoknak [112] a legnagyobb mértékben az érdekükben állt volna, hogy rendesen kifejtsék az egységnek ezt az ideáját, melyet előadtam, különösen amikor a világos ideákat tárgyalták; miután elhanyagolták ennek a megté-

¹⁴ Lásd: *Dubia*, 77.

rio ideam annexuisse principiis suis haud incongruam existimo. Et haec quidem de hac theoria unitatis dixisse sufficiat. Leges enim syntheticas a priori recensere propero.

---

telét, meglátásom szerint Kant ezt a filozófusok által elhanyagolt „egység” szót – miként a birtokosok a földhasználatot – elbirtokolta, és önkényesen hozzácsatolta ehhez azt az ideát, amely alapelveivel igencsak egybevág. Legyen elég, amit az egységnek erről az elméletéről mondtunk. Sietve rátérek ugyanis az *a priori* szintetikus törvények vizsgálatára.

§. 3.

De axiomatica intuitus

Primum syntheticum Kantii principium, quod axioma intuitus vocat, principiis ab eodem superius positis dari intuitum atque phaenomena more Kantio proprio concepta non tantum non convenit, sed ex iis sponte et necessario fluit. Si enim phaenomeni varia in unam conscientiam exposito a Kantio modo quasi colligantur et haec partim collectio in [113] intuitu fiat, quandoquidem id, quod intuitu, proinde in spatio colligitur et cum spatio quasi commiscetur, aequae ac collectio partium puri spatii quantitatem habere debeat, necessario sequitur phaenomena quoque extensive magna esse debere. Sed cum arctissimus propositionis cuiusdam cum

---

3. §.

A szemlélet axiómája¹

Kant első szintetikus alapelve, amelyet a szemlélet axiómájának nevez, nemcsak hogy nem egyezik az általa előbb feltett alapelvekkel, ti. hogy van szemlélet, és vannak sajátos kanti értelemben felfogott jelenségek, hanem azok alapján magától és szükségszerűen eltűnik. Ha ugyanis a jelenség sokféle dolgai a Kant által kifejtett módon mintegy összegyűlnek az egy tudatba, és ez a rész szerinti összegyűjtés a [113] szemléletben jön létre – minthogy annak, ami a szemlélet révén, ennél fogva a térben van összegyűjtve, és mintegy a térrel van elegyítve, éppen úgy mennyiséggel kellene rendelkeznie, ahogy a tiszta tér részeinek az összegyűjtése <rendelkezik> –, akkor szükségképpen következik, hogy a jelenségeknek kiterjedés szerint is nagyinak kell lenniük. De mivel elárulja e kijelentés hamisságát

¹ TÉK B202–207.

falso principio nexus illius falsitatem prodat, quid de hoc axiomate ex dubiis refutatisque Kantii principiis necessario consecuto iudicandum sit, per se patet. Notionis intuitus veritatem Kant nusquam probavit, nec docuit nos, quid in genere intuitus sibi velit. Distinctum quidem intuitum vel repraesentationem in ea spatium et tempus distinguendo leviter exposuit. Sed dum illi in genere de intuitu et de phaenomenis cognitionisque ratione erat agendum, generalem intuitus ideam clare exponere debuisset. In initio sui operis Kant magnam in lectoribus excitat naturam repraesentationis intuitusque cognoscendi aviditatem, qui lecto libro Kantii nihil, nisi antiquum repraesentationis intuitusque cognoscendi reportant desiderium. [114] Mansit hactenus et forte in perpetuum tecta manebit idea cogitationis et intuitus. Anima enim similis oculo, cum omnia videat, se non videt ex eaque mentis modificatione, quae in repraesentatione rerum deprehenditur, hactenus non, nisi actus quidam, visioni oculi aliquantum similis abstrahi potuit; unde etiam

a hamis alapelvvel való igen szoros kapcsolata, ezért magától értetődő, hogy miként kell ítélni erről az axiómáról, mely Kant kétséges és megcáfolt alapelveiből szükségképpen következik. A szemlélet fogalmának igaz voltát Kant sehol sem bizonyította, és nem világosított fel minket arról, hogy általánosságban mit ért szemléleten. A meghatározott szemléletet vagy a képzetet a benne lévő tér és idő elkülönítésével könnyedén fejtette ki. De mialatt általánosságban kellett foglalkoznia a szemlélettel, a jelenségekkel és a megismerés értelmével, világosan ki kellett volna fejtenie a szemlélet általános ideáját. Műve kezdetén Kant komoly vágyat ébreszt az olvasóiban, hogy a képzet és a szemlélet természetét megismerjék, akik Kant könyvének elolvasása után kizárólag a képzet és a szemlélet megismerése utáni régi vággyal távoznak. [114] Egészen mostanáig rejtve maradt és talán örökre rejtve is fog maradni a megismerés és a szemlélet ideája. A lélek ugyanis a szemhez hasonlatos: jóllehet mindent lát, magát nem látja, és az elmének abból az elrendező <tevékenységéből> [*modificatio*], amelyet a dolgok képzetében ragadunk meg, mind ez idáig csak egy aktus absztrahálására voltunk képesek, arra, amelyik a szem látásá-

factum, ut repraesentationes communiter ideae vel visionis vocabulo exprimerentur. Haec naturae cogitationis intuitusque ignorantia omnem Kantii de repraesentatione ac intuitu sententiam dubiam reddet. Res enim omnes ad facultatem nostram repraesentandi esse relatas omniaque esse phaenomena in spatio et tempore repraesentanda non nisi perfecte cognita repraesentationis ac cogitationis indole certo cognoscemus. Imo, si ea, quae hactenus disputavimus, cum eo, quod statim sequetur Kantii principio, conferantur, omnis phaenomeni intuitum in spatio fieri simpliciter negandum erit. Primae enim phaenomenorum ideae, uti demonstratum est, in instanti percipiuntur. Sed ea, quae in uno momento per- [115] cipiuntur, ex hypothesi Kantii (hoc enim est fundamentum principii secundi, quod anticipatio apprehensionis vocatur a Kantianis) non sunt extensive magna, consequenter in spatio non percipiuntur. Cum de axiomatico intuitus, quippe quod mera arbitrariae intuitus notionis expositio est, facile instituatur iudicium, de ea amplius

hoz meglehetősen hasonló; ezért is történt úgy, hogy a képzetek általában az idea, vagyis a látás szavával vannak kifejezve.² Ez a megismerés és a szemlélet természetére vonatkozó tudatlanság kétségessé fogja tenni Kantnak az összes nézetét, amely a képzetről és a szemléletről szól. Mivel csak akkor ismerhetjük majd fel valóban, hogy minden dolog a képzetalkotó képességünkhöz viszonyul, és hogy minden jelenség, amelyet a térben és az időben kell elképzelni, ha a képzet és a megismerés természetes tulajdonsága tökéletesen ismert lesz. Sőt, ha mindaz, amit mostanáig tárgyaltunk, ütközne azzal, ami Kant alapelvéből rendesen következni fog, akkor egyszerűen tagadnunk kell majd, hogy minden jelenség szemlélete a térben jön létre. A jelenségek első ideáit ugyanis – miként az bizonyítást nyert – azonnal érzékeljük: viszont azok, amiket egy pillanat alatt [115] érzékelünk, Kant feltevése szerint (ez ugyanis a fundamentuma a második alaptételnek, amelyet a kantianusok az észlelés anticipációjának neveznek) nem kiterjedt módon nagyok, következésképpen nem térben érzékeljük őket. Mivel a szemlélet axiómájával kapcsolatban, amely természetesen a szemlélet önkényes fogalmának a pusztá kifejtése, könnyen ítéle-

² Rozgonyi itt feltehetően arra utal, hogy a görög eredetű *idea* szó a görögben és a latinban is a látást kifejező igével van etimológiai kapcsolatban (gr. *idein*, lat. *v-idere*).

cognoscere cessarem, nisi ea, quae Kantius de applicabilitate purae matheseos ad obiecta sensuum docet quaeque animadversionem omnino merentur, modice memorarentur: quanta, inquit, in infinitum possunt dividi; spatium est quantum; ergo etiam in infinitum dividi potest. At phaenomena in spatio et tempore concipiuntur; ergo omnia etiam phaenomena vel obiecta sensuum in infinitum sunt divisibilia.^a Si hanc argumentationem acrius examinemus, deprehendemus in ea quantum abstractum (simpliciter) cum quanto mathematico confundi. In quanto mathematico plures continentur notiones quam in abstracto. Illud enim in infinitum divisibile vel au- [116] gendum concipitur. Est itaque idea quaedam sensu Kantii sumendo hanc vocem, cui in natura nullum respondet obiectum. Quantum abstractum ae-

^a *Critik der reinen Vernunft*, pag. 206.

³ „Az empirikus szemléletet csupán a tiszta szemlélet (a tér és az idő szemlélete) teszi lehetővé; így tehát amit a geometria a tiszta szemléletről állít, okvetlenül érvényes lesz az empirikus szemléletre is, és menthetetlenül esnek az olyan ellenvetések, hogy az érzékek tárgyai nem felelhetnek meg a térbeli konstruálás szabályainak (így annak, amely szerint a vonalak vagy szögek végtelenül oszthatók). Mert az ilyen állítások kétségbe vonják a tér – és vele az egész matematika – objektív érvényességét, és ily módon sejtelmünk sem lesz róla, hogy miért és mi módon alkalmazhatók ezek a jelenségekre.” *TÉK* B206.

⁴ A különböző típusú absztrakt dolgok megkülönböztetéséhez Rozgonyinál lásd: *Dubia*, 88.

tet hozunk, inkább elhagynám az ezzel kapcsolatos vizsgálódást, ha nem marasztalnának kissé azok, amiket Kant a tiszta matematikának az érzékek tárgyaira való alkalmazhatóságáról tanít, és amik teljes mértékben megérdemlik a figyelmet: a mennyiségek, mondja <Kant>, a végtelenségig oszthatók; a tér mennyiség; tehát a végtelenségig is osztható. Azonban a jelenségeket térben és időben fogjuk fel; tehát minden jelenség, vagyis az érzékelés tárgyai a végtelenségig oszthatóak.^{3, a} Ha ezt az érvelést tüzetesebben megvizsgáljuk, észre fogjuk venni, hogy összekeveredik benne az (egyszerűen) absztrakt mennyiség a matematikai mennyiséggel.⁴ A matematikai mennyiség több fogalmat tartalmaz, mint az absztrakt mennyiség: az előbbi ugyanis a végtelenségig oszthatóként vagy [116] növelhetőként fogjuk fel. Van tehát egy idea – kanti értelemben véve ezt a kifejezést –, amelynek semmilyen tárgy nem felel meg a természetben. Az absztrakt mennyiség, hasonlóan a

^a *Critik der reinen Vernunft*, 206. o.

que ac physicum est extensum limitatum determinatarumque partium, cui proinde nihil addendum demendumque est. Phaenomena, quae nos in spatio et tempore intuemur, sunt talia quanta abstracta, non mathematica, saltem non necessario quanta mathematica considerantur.

---

fizikaihoz, határolt kiterjedés, és meghatározott részekből <áll>, amelyhez ennél-fogva sem hozzáadni nem lehet semmit, sem elvenni belőle. A jelenségek, amelyeket térben és időben szemlélünk, ilyen absztrakt mennyiségek, nem matematikaiak, legalábbis nem szükségszerűen vesszük őket matematikai mennyiségeknek.

§. 4.

De anticipatione apprehensionis

Quodlibet reale, quod in phaenomenis apprehensionis vel sensationis obiectum est, vel affectionem sensuum habere intensivam quantitatem seu gradum hoc argumento probat Kantius: „Inter affectionem quandam passivam sensuum et inter negationem infiniti possunt concipi gradus, quibus infinita respondent momenta etc.” Demonstrationem Kantii longiorem, cuius nunc vim expressi, aliquotes perlegi, nullam tamen [117] vim nervumque probandi in ea deprehendi, donec tandem ex comparatione primi et secundi synthetici principii lectaque pag. 212. sententia penultima conclusi clarissimum Kantium priorem repetisse lusum et affectiones sensuum pro arbitrio instar quanti in infinitum augendi minuendique considerasse. Hoc statim ingeniose et in rem eius

---

4. §.

Az apprehenzió anticipációja¹

¹ TÉK B207–218.

Kant azt, hogy bármilyen reális dolog – ami a jelenségekben az apprehenzió, vagyis az érzékelés tárgyaként van jelen, más szóval az érzékek affekciója – rendelkezik intenzív mennyiséggel, avagy fokozattal, a következő érveléssel bizonyítja: „Az érzékek egy adott passzív affekciója és a végtelennek a negációja között el lehet képzelni fokokat, amelyeknek a végtelen <számú> pillanatok felelnek meg stb.” Kant meglehetősen hosszú bizonyítását, amelynek a lényegét most előadtam, néhányszor átolvastam, mégsem találtam [117] benne semmilyen bizonyítóerőt sem, mígnem végre-valahára az első és a második szintetikus alapelv összehasonlítása alapján és a 212. oldal utolsó előtti mondatának elolvasása után arra a következtetésre jutottam, hogy Kant a korábbi játékát ismételte meg, és az érzékek affekcióit önkényesen a végtelenségig növelhető és csökkenthető mennyiségként gondolta el. Rögtön megállapítottam, hogy ez szellemes módon a

factum iudicavi. Si enim sensatio quaevis sit quantitas, cum quanta in infinitum diminui possint, ea quoque pariter augeri minuique poterit. Sed statim quoque animadverti haud esse necessarium sensationem instar quanti continui concipere. Potest enim reale sensationis simpliciter qua qualitas considerari, quando notioni suae augmenti decrementique continui ideam minime concludet. Imo eam ita esse considerandum firmiter mecum persuasi. Quis enim cum certitudine negare ausit gradum (v. c. quem nunc sentio caloris, iis, quos hactenus sensi, caloris gradibus minorem) proximum esse negationem, inter quem ac negationem (= 0) nullus plane intercedat gradus. Id, quod modo dixi, valet [118] etiam de ea Kantii argumentatione, qua omnia phaenomena^b quanta esse probat. „Phaenomenon” inquit „est unitas; sed unitas est quantum.” Ergo non enim omnis unitas instar quanti continui concipi debet necessario. Frustra hic excipies cum clarissimo Jacob:

^b *Critik der reinen Vernunft*, pag. 212.

saját ügyével szemben is áll. Ha ugyanis bármilyen észlelés mennyiség, akkor, mivel a mennyiségek a végtelenségig csökkenthetők, ezt is lehet majd növelni és csökkenteni egyaránt. De arra is felfigyeltem rögvest, hogy nem szükségszerű az észlelést kontinuos mennyiségként felfogni: tekinthető ugyanis az észleléshez tartozó reális dolog egyszerűen mint minőség, amikor a saját fogalmába a folyamatos növekedés és csökkenés ideáját a legkevésbé foglalja bele. Sőt, szilárd meggyőződésem, hogy ezt is kell tartanunk róla. Hiszen ki merné bizonyossággal tagadni, hogy egy fokozat (például a melegség egy foka, amelyet most kisebbnek érzek a melegségnek azon fokainál, amelyeket ez idáig észleltem) a legközelebb van a negációhoz, amely fokozat és a negáció (= 0) között egyáltalán nincs semmilyen fokozat. Az, amit az imént mondtam, érvényesül [118] Kantnak azzal az érvelésével kapcsolatban is, mellyel azt bizonyítja, hogy minden jelenség^a mennyiség. „Egy jelenség – mondja Kant – egység; az egység pedig mennyiség.”² Tehát nem minden egységet kell szükségszerűen kontinuos mennyiségként felfogni. Ebben az eset-

^a *Critik der reinen Vernunft*, 212. o.

² „Ily módon minden jelenség egyáltalán mint jelenség folytonos mennyiség, mind szemlélete vonatkozásában, tehát extenzív mennyiségként, mind puszta észlelete (érzete és ennél fogva realitása) vonatkozásában, tehát intenzív mennyiségként.” *TÉK* B212.

realitatis apprehensionem fieri quidem in instanti, sed eius repraesentationem in conscientia fieri in tempore, quod quantum est.^c Nam primo: apprehensio et repraesentatio realitatis in conscientia simul et in uno instanti contingunt; secundo: tempusque instar quanti continui saltem non meliori iure concipies, quam si idem more empiricorum aggregati instar concipias. Aliud argumentationis huius vitium in eo est positum, quod quamvis in omni sensatione duo distinguenda fuissent: *subiectivum* vel actionis obiecti externi effectus in anima, et *obiectivum* vel actio obiecti externi solum ad obiectum externum relata. Actio enim non minus subiecti agentis realis qualitas, quam [119] actionis eiusdem in animo effectus realis est; tamen clarissimus Kant hypotheseos causa in sensatione neglecta obiectiva solum

^c Jacob: *Metaphysik*, §. 152.

³ Jakob 1788. §. 152.

ben hiába teszel kivételt Jacobbal együtt: a realitás apprehenziója ugyan azonnal megy végbe, de az öntudatban való képzete időben, ami mennyiség.^{3, b} Mert *először* <is>: a realitás apprehenziója és képzete a tudatban egyszerre és egy azonnali pillanatban történik meg; *másodszor*: több joggal legalábbis az időt sem fogod föl kontinuos mennyiségként, mint ha az empiristák megközelítése szerint aggregátumnak tekintenéd. Ennek az érvnek a másik hibája abban található, hogy minden észlelésnél két oldalt kellene megkülönböztetni: a szubjektív oldalt, vagyis a külső tárgy működésének a lélekben kifejtett hatását, és az objektív oldalt, vagyis a külső tárgy működését, mely egyedül a külső tárgyra vonatkozik. A működés ugyanis nem kevésbé a cselekvő szubjektum reális minősége, mint [119] ugyanennek a működésnek a lélekben való reális hatása; a feltevése miatt Kant az észlelésben mégis az objektív realitást mellőzve egyedül a szubjektívet vizsgálta, amelyhez az

^b Jacob: *Metaphysik*, §. 152.

subiectivam consideravit realitatem, cui generalitatis notionem addendo arte effecit, ut reale in sensatione sit a priori. Ultimum ad verba argumenti Kantiani („inter negationem vel = 0 et inter realitatem quamvis infiniti possint intercedere gradus”) animadverto: si Kantius, quamlibet sensationem instar quanti in infinitum augendi diminuendique consideraverit, qui potius supponere posse ad negationem perveniri atqui, ubi res in infinitum diminui possunt, ibi nullus est negationi locus.

általánosság fogalmát rendelve ügyesen elérte, hogy az, ami reális az észlelésben, *a priori* legyen. Végül a kantianus érv ezen szavaira fordítom a figyelmemet: „a negáció (= 0) és a valóság között akármilyen végtelen számú fokozat helyezkedhet el”; ha Kant akármilyen észlelést végtelenségig növelhető és csökkenthető mennyiségnek tekintett, akkor ki feltételezné inkább, hogy el lehet jutni a negációhoz; márpedig ahol a dolgokat a végtelenségig lehet csökkenteni, ott nincs helye a negációnak.

§. 5.

De principio durationis

Principium durationis Kantianum tale est: „In omni phaenomeno dantur determinationes et substantia. Dum determinationes vel accidentia mutantur, substantia permanet eiusque quantitas nec augetur, nec minuitur.”

[120] *Demonstratio*: „Substantia est idea quaedam (sensu Kantio proprio sumendo vocem ideae) rei perpetuo subsistentis, est substratum determinationum. Nos enim omnia phaenomena determinationum rei vel subiecto cuidam inhaerentium instar concipimus. Necessaria ergo est idea substantiae ad concipiendam experientiam, sine qua apprehensio determinationum variarum

---

5. §.

Az állandóság alapelve¹

¹ TÉK B224–232.

Az állandóság [*duratio*] kanti alapelve efféle: „Minden jelenségben vannak meghatározások és szubsztancia. Míg a meghatározások, vagyis az akcidensek változnak, a szubsztancia megmarad, és a mennyisége se nem növekszik, se nem csökken”.

[120] *Bizonyítás*: „A szubsztancia egy folyamatosan fennálló dolognak egy ideája – az »idea« szót a sajátos kanti értelemben véve –, a meghatározások szubsztrátuma. Mi ugyanis minden jelenséget egy dolog meghatározásai, azaz egy szubjektumhoz hozzátartozó dolgok gyanánt képzelünk el. Tehát a szubsztancia ideája szükséges a tapasztalat felfogásához, amely nélkül egy

unius obiecti fieri non posset.^a Tõ perdurabili revera nihil aliud respondet, nisi ipsum tempus, quod non mutatur, sed in quo mutantur omnia et in quo repraesentantur omnia phaenomena coëxistentia et successiva. Datur ergo accidens, datur substantia. Et quantum substantiae nec augetur nec minuitur, eadem enim substantia perdurat absque omni mutatione. Nemo hactenus e philosophis veram substantiae naturam intellexit nullusque ex iis recte demonstravit dari substantias; quarum existentia [121] ex necessaria earundem ad experientiam relatione, erat demonstranda.”

In hac demonstratione sequentia animadverti improbanda:

1. Kant e notione experientiae evolvit substantiae conceptum, cum tamen experientiae notio-
nis veritatem nondum demonstrasset.

^a Jacob: *Metaphysik*, §. 160.

tárgy különféle meghatározásainak apprehenziója nem jöhetne létre.^{2, a} Annak, ami tartós ideig fennáll, valójában semmi más nem felel meg, az időt magát kivéve, amely nem változik, de amelyben minden változik, és amelyben minden egyidejűen létező és szukcesszív jelenség el van képzelve. Tehát van akcidens, van szubsztancia. Továbbá a szubsztancia mennyisége se nem nő, se nem csökken, mivel ugyanaz a szubsztancia áll fenn tartós ideig és minden változás nélkül. Ez idáig a filozófusok közül senki sem értette meg a szubsztancia valódi természetét, és senki sem bizonyította helyesen közülük, hogy vannak szubsztanciák; ezeknek a létezését [121] a tapasztalatra vonatkozó szükségszerű viszonyuk alapján kellett bizonyítani.”

Ebben a bizonyításban a következő dolgokra figyeltem fel, amelyeket el kell vetni:

1. Kant a tapasztalat fogalmából bontja ki a szubsztancia felfogását, noha mégsem bizonyított, sehol sem a tapasztalat fogalmának az igaz voltát.

^a Jacob: *Metaphysik*, §. 160.

² Jakob 1788. §. 160.

2. Determinationes in substantiis existere falso concipitur. Haec duo ab invicem cogitandi tantum ratione differunt.

3. Res in tempore existere minus accurate dicitur, potius dicendum est res ad mensuram temporis existere.

4. Coëxistentia quidem et successio sine temporis notione repraesentari non possunt. Sed res, quae per se coëxistunt et sibi invicem succedunt, possunt etiam absque omni [122] subiectiva temporis conditione existere. Telae textorum possunt existere, etiamsi nulla ad quam referantur existat ulna.

³ Rozgonyi a szubsztancia és az akcidens megkülönböztetéséről, lásd: *Dubia*, 91.

⁴ Schmid 1786. 67.

2. Téves az az elképzelés, hogy a meghatározások a szubsztanciákban léteznek: ez a kettő csak az elgondolás értelmében különbözik.³

3. Kevésbé pontos az a kifejezés, hogy a dolgok az időben léteznek; inkább azt kell mondani, hogy a dolgok az idő mértéke szerint léteznek.

4. Az egyidejű létezést és a szukcessziót az idő fogalma nélkül nem lehet elképzelni. Viszont a dolgok, amelyek *per se* egyidejűen léteznek és egymás után következnek, képesek az idő minden [122] szubjektív feltételétől függetlenül is létezni: a szövedékek fonalai létezhetnek, még ha nincs is semmilyen rőf, amelyre vonatkoznának.

5. Minthogy Kant az időt,^{4, b} amelyet egynek és változhatatlannak mond, szubsztanciának tartja, és mindent, ami történik, az idő meghatározásának nevez, valamilyen kifinomult értelmű spinozizmust hoz vissza. De amikor

^b Nem állítom, hogy Kant az önmagában elképzelt időt mondja szubsztanciának, mivel ezt ékes szavakkal tagadja Schmid: *Critik der reinen Vernunft im Grundrisse*, 67. o.; azonban úgy vélem, hogy Kantnál a szubsztrátum sémája

5. Cum Kant tempus,^b quod unum et inmutabile dicit, pro substantia habeat et omnia, quae eveniunt, determinationes temporis appellet, subtili quadam ratione Spinozismum revocat. Cum vero

6. substantiae, quae rerum materiae cum qualitatibus essentialibus conceptus est, tempus substituit, tempus vero subiectivae intuitus formae instar considerat, omne de mundo materiam sustulit idealistamque dogmaticum saltem indirectum se esse ostendit, ut adeo no- [123] vae sententiae, quae commode *idealismi Spinozistici* nomine venire potest, auctor censendus sit.

---

^b Non statuo Kantium tempus in se consideratum dicere substantiam, id enim disertis verbis negat Schmid *Critik der reinen Vernunft im Grundrisse*, pag. 67.; sed existimo Kantium schema substrati vel categoriam substrati applicatam ad notionem temporis et ad determinationes empiricas relatum substantiae loco habere.

---

6. a szubsztancia helyébe, amely az anyag dolgainak az esszenciális minőségekkel együtt való felfogása, az időt teszi, az időt pedig a szemlélet szubjektív formájaként fogja fel, akkor az anyagot a világból minden tekintetben elvette, és legalább közvetetten dogmatikus idealistának mutatta magát olyannyira, hogy egy egészen [123] új nézet szerzőjének kellene vélni, mely talá-lóan vonulhatna be *spinozista idealismus* néven.

---

vagy a szubsztrátumnak az idő fogalmára alkalmazott és az empirikus meghatározásokra vonatkozó kategóriája áll a szubsztancia helyén.

§. 6.
De principio causalitatis

Venio iam ad nobilissimum causalitatis principium ex parte Humio oppositum, cuius antequam examen ordiar quaedam praecognitu necessaria demonstrationemque principii praemittam. Principium causalitatis his verbis potest exponi: „Omni mutationi vel successioni reali eventus alter necessario praecedit.”

De hoc principio observare iubent Kantiani illud non ad res in se spectatas substantiamque, sed ad phaenomena varia per repraesentationem data atque determinationes substantiae pertinere; illud experientiae notione niti, quae obiectiva phaenomenorum cognitio est ratione mutuae

---

6. §.
Az okság alapelve¹

¹ *TÉK* B232–256. Kis János „kauzalitás” fordítása helyett az „okság” mellett döntöttem.

Áttérek immár az okság – részben Hume-mal szembehelyezett – legnemesebb alapelvére, mielőtt <azonban> ennek a vizsgálatába belekezdzenék, előrebocsátanám a szükséges előismereteket és az alapelv bizonyítását. Az okság alapelvét ezekkel a szavakkal lehet kifejezni: „Minden változást, vagyis reális szukcessziót szükségszerűen egy másik esemény előz meg.”

A kantianusok meghagyják, hogy ezzel az alapelvvel kapcsolatban ügyeljünk arra, hogy nem az önmagában vett dolgokra és a szubsztanciára, hanem a képzet révén adott különféle jelenségekre és a szubsztancia meghatározásaira vonatkozik; ez az alapelv a tapasztalat fogalmán

relationis eorundem in serie temporis successiva^a, id est: [124] tunc dicimur experiri, cum phaenomena qua cum praecedentibus connexa taliaque, quorum locus in tempore per praecedentia determinatus est, nobis repraesentamus.

Demonstratio principii: varia illa, quae in tempore apprehendimus, successiva sunt. Synthesis enim imaginationis successiva est. Sed nos distinguimus inter subiectivas et obiectivas repraesentationes ordinemque repraesentationum subiectivum et obiectivum. Verum duplex iste ordo repraesentationum, non nisi hoc criterio potest distingui ab invicem: ordo subiectivarum repraesentationum inverti potest, obiectivarum minime, vel: obiectiva repraesentatio est determinata, cui alium eventum praecesisse necessario concipiendum est. Sed repraesentatio, quam altera necessario sequitur, est causa, subsequens vero est effectus. Et nexus causalis indicat obiectivas

^a *Critik der reinen Vernunft*, pag. 244. a lin. 6.

nyugszik, amely a jelenségek objektív megismerése az idő szukcesszív^a sorában lévő kölcsönös viszonyuk értelmében, vagyis: [124] akkor mondhatják rólunk, hogy tapasztalunk, amikor a jelenségeket úgy képzeljük el, mint amelyek a megelőzőekkel össze vannak kapcsolva és amelyeknek az időbeli helye a megelőzők által meghatározott.²

Az alapelv bizonyítása: azok a különféle dolgok, amelyeket időben ragadunk meg, szukceszívek. A képzelőerő szintézise ugyanis szukcesszív. Mi azonban különbséget teszünk szubjektív és objektív képzetek között és a képzetek szubjektív és objektív rendje között. De a képzetek eme kettős rendjét csak a következő kritérium segítségével lehet elválasztani egymástól: a szubjektív képzetek rendjét meg lehet fordítani, az objektívékét a legkevésbé sem, más szóval az objektív képzet meghatározott, amelyet úgy kell elképzelni, hogy azt szükségszerűen egy másik esemény előzte meg. Viszont a képzet, amelyet szükségszerűen egy másik követ, ok, az utána következő pedig okozat; és az oksági kapcsolat elárulja, hogy az objektív képzetek ilyenek. Kö-

^a *Critik der reinen Vernunft*, 244. o., a 6. sortól.

² „Képzeteink között valamilyen rend adódik, melynek alapján a jelenben létező (amennyiben keletkezett) valamilyen korábbi állapotra utal mint ezen adott esemény korrelátumára, mely egyelőre meghatározatlan ugyan, mégis meghatározó módon vonatkozik azon eseményre, és az idősorban szükségszerűen magához kapcsolja.” *TÉK* B244.

repraesentationes tales esse. Per consequentiam experientia absque lege causalitatis non est possibilis. Idem ex notione quoque intuitus [125] demonstrat Kant.^b „In intuitu” inquit „vel in tempore posteriora a prioribus necessario determinatur. Ad posteriora enim absque prioribus perveniri non potest.” Ergo haec eadem debet esse lex empiricae quoque repraesentationis seriei temporis vel mutationum, quae in tempore eveniunt. Clarissimus Jacob in *Metaphysica*^c hoc principium ex impossibilitate rationalis cognitionis deducit, ait enim „alias nos de natura philosophari, id est inquirere in causas rerum omnium non posse, nisi omnia nexu causali essent coniuncta.”

Omnia haec argumenta, si non everti, saltem theoriā de principio causalitatis mere possibilem reddi sequentibus autumo animadversionibus:

^b *Critik der reinen Vernunft*, pag. 244.

^c Jacob: *Metaphysik*, §. 186.

³ „De ha érzékelésünk szükségszerű törvénye, s ennél fogva minden észlelés *formai feltétele*, hogy a korábbi időpont szükségszerűen meghatározza a későbbit (amennyiben nem juthatok el más módon a későbbihez, csak a korábbin át), akkor egyszersmind az idősor *empirikus képzetének* is nélkülözhetetlen törvénye, hogy a múltbéli időpont jelenségei a következő időpontban adott minden létezését meghatározzanak, s hogy a későbbi események csak annyiban következnek be, amennyiben a korábbiak az időben meghatározzák – azaz valamely szabály alapján kijelölik – a létezésüket. *Mert csak a jelenségek révén ismerhetjük meg empirikusan e folytonosságot, mely az idők közötti összefüggésben mutatkozik meg.*” TÉK B244.

⁴ Jakob 1788. §. 186.

vetkezésésképpen a tapasztalat az okság törvénye nélkül nem lehetséges. Ugyanezt bizonyítja Kant a szemlélet fogalma [125] alapján is:^b „A szemléletben – mondja –, vagyis az időben a korábbi szükségszerűen meghatározza a későbbit. Nem lehetséges ugyanis a korábbi nélkül a későbbihez eljutni.”³ Tehát ugyanennek a törvénynek kell vonatkoznia az empirikus képzetekre is, amelyek az idő sorához tartoznak, vagyis a változásokhoz, amelyek az időben történnek meg. Jacob a *Metafizikában*⁴,^c ezt az alapelvet az észbeli megismerés lehetetlenségéből vezeti le, azt mondja ugyanis, hogy „másként nem lehetséges, hogy a természetről bölcselkedjünk, azaz minden dolog okára vonatkozóan végezzünk kutatásokat, csak ha mindent oksági kapcsolat köt össze”.

Úgy hiszem, hogy a következő megfontolások, ha nem is számolják fel mindezeket az érveket, legalább pusztán csak lehetségessé teszik az okság alapelvéről szóló elméletet:

^b *Critik der reinen Vernunft*, 244. o.

^c Jacob: *Metaphysik*, §. 186.

α) Precario assumunt Kantiani omnia instar repraesentationum esse consideran- [126] da; experientiaequae notio apud eos arbitraria est.

β) Mutationes rerum non sunt merae determinationes, sed sunt ipsae res determinatae.

γ) Tó obiectivum qui potest habere subiectivum criterium? Ille quidem, qui res in meras repraesentationes convertit, in eas se coniicit angustias, ut obiectivo criterium ponere debeat subiectivum. Sed nulla fuit Kantio a sensu communi recedendi et omnia in repraesentationes convertendi necessitas. Qui sensum communem non spernunt, illi obiecti criterium in ipso obiecto inveniunt.

δ) Criterio Kantii subiectiva vel imaginaria domus idea a domus realis idea distingui non potest. Utriusque enim partium series inverti immutarique potest. Neque accidentia rei successiva a simultaneis isto criterio distinguuntur.

α) Kényük-kedvük szerint fogadják el a kantiánusok, hogy minden dolgot képzetként kell [126] elgondolni; önkényes náluk továbbá a tapasztalat fogalma.

β) A dolgok változásai nemcsak meghatározások, hanem maguk a meghatározott dolgok.

γ) Azt, ami objektív, ki tarthatja szubjektív kritériumnak? Az legalábbis, aki a dolgokat pusztá képzetekké változtatja át, abba a szorult helyzetbe juttatja magát, hogy kénytelen a szubjektív kritériumot objektívvá tenni. Kant számára azonban semmilyen arra irányuló kényszer nem volt, hogy elpártoljon a *common sense*-től, és minden dolgot képzetté változtasson át. Akik nem vetik meg a *common sense*-t, azok a tárgy kritériumát magában a tárgyban fedezik fel.

δ) Kant kritériumára támaszkodva nem lehet elválasztani a ház szubjektív vagy képzeletbeli ideáját a reális ház ideájától. Hiszen mindkettő részeinek a sorát meg lehet fordítani és meg lehet változtatni. Továbbá ezen kritérium alapján nem különülnek el egy dolog szukcesszív akcidentei a szimultán akcidensektől.

⁵ TÉK B237.

⁶ „Próbáljuk meg feloldani a látszólagos ellentmondást az egy és ugyanazon cselekedetben megnyilvánuló természeti mechanizmus és szabadság között! Ehhez arra kell emlékeztetnünk, amit a tiszta ész kritikája kapcsán mondtunk, illetve ami abból következik: természeti szükségszerűség, amely nem állhat fenn a szubjektum szabadságával együtt, csupán az időbeli feltételeknek alávetett dolog meghatározásaihoz, következésképpen csak a cselekvő szubjektum mint jelenség meghatározásaihoz kötődik. Ilyenkor a szubjektum bármely cselekedetének meghatározási alapja abban keresendő, ami az elmúlt időhöz tartozik, tehát *ami felett már nincs hatalma* (amihez neki magának mint jelenségnek már elkövetett tetteit s általa meghatározható jellemét is hozzá kell számítani). De ugyanez a szubjektum másfelől magánvaló dolognak is tudja magát; létezését úgy tekinti, mint ami *nincs alávetve időbeli feltételeknek*, saját magát pedig mint amit csak olyan törvények határoznak meg, amelyeket az ész révén ő szab magának, s ebben a létezésében számára semmi sem előzi meg akaratmeghatározását. Bármely cselekedetét, s általában létezésének bármelyik, a belső érzéknek megfelelően változó meghatározását, sőt, érzéki lényként való létezésének egész sorozatát, intelligibilis létezésének tudatában úgy kell tekintenie, mint ami noumenonként való okságának mindig csak következménye, de sohasem meghatározó alapja. Az eszes lény mármint ebből a szempontból joggal elmondhatja minden általa elkövetett törvényellenes cselekedetről, hogy nem feltétlenül kellett volna megtennie, attól függetlenül, hogy azt mint jelenséget a múlt kellően meghatározta, s ennyiben elkerülhetetlenül szükségszerű volt; mert ez a cselekedet, egész múltjával együtt, amely megszabta, jellemének egyetlen jelenségéhez tartozik, viszont ezt a jellemet ő adja saját magának, s ennek mint minden érzékiségtől független oknak tulajdonítja a kérdéses jelenséget is.” Kant 1991. 215–216.

[127] ε) Si mens omnes, quas apprehendit, mutationes qua a causa praecedente productos necessarios effectus consideret, omnes eventus et actiones erunt necessariae, quod et sensui communi adversum est et placitis Kantii contrarium. Distinxit enim Kantius inter ordinem successionis necessarium et arbitrium.^d Atqui ubi arbitrium libertasque est, ibi nulla est necessitas. Clarissimus Kant ad priorem huius argumenti consecutionem in *Critica practicae rationis* subtiliter respondet^e distinguendo inter actiones instar phaenomeni consideratas et inter easdem ad noumenon relatas: actiones quatenus phaenomeni instar conditionique temporis subiectae concipiuntur, necessariae, qua ad noumena relatas et a liber-

^d *Critik der reinen Vernunft*, pag. 237.

^e *Critik der praktischen Vernunft*, pag. 174.

[127] ε) Ha az elme minden változást, melyet megragad, mint egy megelőző ok által létrehozott szükségszerű hatást képzelne el, akkor minden esemény és tevékenység szükségszerű lesz, ami szemben áll a *common sense*-szel és ellentétes Kant nézeteivel is. Kant ugyanis megkülönböztette a szukcesszió szükségszerű és a tetszőleges rendjét.^{5, d} Azonban ahol tetszőlegesség és szabadság van, ott nincs semmilyen szükségszerűség. Kant ennek az érvek a korábbi következtetésére *A gyakorlati ész kritikájában* éleselméjűen válaszol^e azzal, hogy megkülönbözteti a *phaenomenon*ként felfogott és a *noumenon*hoz viszonyított cselekedeteket: állítása szerint a cselekedetek, ameddig *phaenomenon*ként és az idő feltételének alávetve vannak felfogva, szükségszerűek, amennyiben pedig a *noumenon*hoz viszonyulnak, és a szabadságból származnak, szabadok.⁶ Azonban ez a kiváló férfiú,

^d *Critik der reinen Vernunft*, 237. o.

^e *Critik der praktischen Vernunft*, 174. o.

tate profectas liberas esse dicit. Sed consideret, quaeso, vir clarissimus nos nihil quidquam de noumeno, puro [128] abstractionis foetu nosse, nos optime cognitis et intra conscientiam accurate expensis nostris actionibus cum certitudine, quamvis ratiocinando, tribuere libertatem;^f in Kantii vero hypothese, cum noumenon eiusque ad actiones nostras relatio nobis incognita, proindeque incertum sit, utrum illud actionibus nostris necessitatem inferat vel minus, non certo asseri, sed po-

^f Multorum quamvis graviumque virorum suaverit auctoritas, cum tamen ea argumentis destituta fuerit, non poteram induci, ut adsererem sensum libertatis nostrae esse immediatum. Existimo nos in libertatis notionem incidere rationando, scil. similes circumstantias cum similibus conferentes considerantesque in iisdem vel omnino similibus circumstantiis saepe contrario modo nostram fuisse determinatam voluntatem argumentando inferimus nosmetipsos esse motivorum nostrorum causas vel dari libertatem.

kérem, vegye figyelembe, hogy mi semmit sem tudunk a *noumenon*ról, az [128] absztrakció tiszta hajtásáról, mi a legjobban megismert dolgoknak és a lelkiismeretünkön [*conscientia*] belül pontosan mérlegelt cselekedeteinknek tulajdonítunk bizonyossággal szabadságot, bár megfontolás útján;^f Kant feltevésében viszont a szabadság nincsen biztosan kinyilvánítva, hanem inkább kétségbe van vonva, mivel a *noumenon* és annak a cselekedeteinkhez való viszonya ismeretlen számunkra, ennél fogva bizonytalan, hogy vajon ez <a fogalom> szükségszerűvé teszi-e a

^f Jóllehet számos tiszteletre méltó férfiú tekintélye igyekezett meggyőzni, mégis, mivel ez a tekintély híján volt az érveknek, nem voltak képesek annak az állítására rávenni, hogy a szabadságunknak közvetlen értelme van. Véleményem szerint a szabadság fogalmára a megfontolásban találhatunk rá, ti. amikor a hasonló körülményeket összehasonlítjuk a hasonlóakkal, és figyelembe vesszük, hogy ugyanazoknál vagy teljesen hasonló körülményeknél gyakran az ellenkező módon volt akaratunk meghatározva az érvelés folytán, <és így> arra következtetünk, hogy mi magunk vagyunk motivációink okai, más szóval van szabadság.

tius in dubium vocari libertatem. Impossibile quoque videtur et contradictorium eandem actionem eodem tempore esse liberam et necessariam. Nec diversitas respectus hic rem a contradictione liberat. Necesse [129] sitas enim et libertas eandem actionem eodem tempore respiciunt contradictionemque pariunt. In una eademque actione necessitas tollit libertatem, libertas tollit necessitatem; per consequentiam, qui has ideas ad unam eandemque actionem integram refert, is facit e repugnantibus coniunctionem. Clarissimus Kant empiricorum quoque de libertate hypothesin eadem difficultate premi existimat. Sed profecto empiricorum sententia longe sanior est, quamvis enim empirici liberaliores omnes ferme actiones mixtas, id est

---

cselekedeteinket, vagy sem. Lehetetlennek és ellentmondásosnak is tűnik, hogy ugyanaz a cselekedet ugyanabban az időben szabad és szükségszerű. A dolgot az sem szabadítja meg ebben az esetben az ellentmondástól, ha különbözőképpen vesszük tekintetbe. A [129] szükségszerűség és a szabadság ugyanis ugyanarra a cselekedetre ugyanabban az időben vonatkozik, és ellentmondást szül. Az egy és ugyanazon cselekedetnél a szükségszerűség felszámolja a szabadságot, a szabadság felszámolja a szükségszerűséget; következésképpen, aki ezeket az ideákat egy és ugyanazon cselekedet egészére vonatkoztatja, az ellentmondó tagokból alkot konjunkciót. Kant úgy véli, hogy ugyanez a nehézség terheli az empirikusoknak is a szabadsággal kapcsolatos feltevését. Azonban az empirikusoknak a nézete valószínűleg sokkal értelmesebb, mert bár az empirikusok jóval nagyvonalúbban azt állítják, hogy minden cselekedet kevert, vagyis részben szükségszerűek, részben

ex parte necessarias, ex parte liberas statuunt, totam tamen actionem simul necessariam et liberam esse negant.^g

Ç) Id, quo posito aliud ponitur, aut id, quod alteri necessario subsecuto praecedat, hu- [130] ius causa statim dici non potest. Causae enim notioni praeter notionem praecedentiae, efficientiae quoque idea includitur. Optime Cicero *De fato*.^h „Non sic causa intelligi debet, ut quod cuique antecedit, id ei causa sit, sed quod cuique efficienter antecedit.” Potest ex machinae cuiusdam psallentis interna dis-

^g Si duplicia sint iudicia perceptionis et experientiae (*Prolegomena*, pag. 78., 87., etc.), nescio qui potuit asserere Kantius omnia, quae eveniunt vel percipiuntur, esse effectus necessarios, nisi thesion suam analytice acceperit.

^h Cicero: *De fato*, Cap. 15.

szabadok, azt mégis tagadják, hogy egy cselekedet egésze egyszerre szükségszerű és szabad.^{7, g}

Ç) Azt, aminek a feltevése révén egy másik dolog fel van téve, vagy azt, ami egy másik, szükségszerűen utána következő megelőz, nem [130] lehet rögtön azon <másik> okának mondani. Az ok fogalmában ugyanis a megelőzés fogalmán túl a hatóképesség ideája is benne foglaltatik. Legjobban Cicero <ír erről> *A végzetről* című művében.^h „[...] nem úgy kell érteni az okot, hogy ami valamit megelőz, az annak az oka, hanem ami valamit úgy előz meg, hogy előidézi [*efficienter antecedit*].”⁸ Lehetséges az, hogy egy zenélő gépből belső diszpozíciójának köszön-

^g Ha az érzékelés és a tapasztalat ítéletei kettősek (*Prolegomena*, 78., 87. o. stb.), nem tudom, hogy Kant miképpen volt képes kijelenteni, hogy minden, ami megtörténik vagy amit érzékelnek, szükségszerű hatás, hacsak nem analitikus értelemben fogta föl saját téziséit.

^h Cicero: *A végzetről*, 15. fejezet.

⁷ Kant 1783. 78, 87.

„Azon empirikus ítéletek, amelyek objektív érvényességgel bírnak, tapasztalati ítéletek, pusztán észleleti ítéleteknek nevezem ellenben azokat az empirikus ítéleteket, amelyek csupán szubjektíven érvényesek. Ez utóbbiak nem igényelnek tisztán értelmi fogalmakat: esetükben nincs szükség egyébre, mint hogy az észleletek logikai kapcsolatba kerüljenek egymással egy gondolkodó alanyban. Az előbbiek viszont az érzéki szemlélet körébe tartozó képzeteken túlmenően mindenkor megkövetelnek bizonyos, eredetileg az értelemben létrehozott fogalmakat is, és éppen ezek adnak a tapasztalati ítéletnek objektív érvényességet.” Kant 1999. 62.

„A tapasztalat szemléletekből és ítéletekből áll; az előbbiek az érzékelés, az utóbbiak viszont egyedül az értelem körébe tartoznak. Azok az ítéletek azonban, amelyeket az értelem pusztán érzéki szemléletből alkot, még távolról sem tapasztalati ítéletek. Ebben az esetben ugyanis az ítélet csupán így kapcsolná össze egymással az észleleteket, ahogyan azok az érzéki szemléletben adva vannak; az utóbbi esetben ellenben azt kell kimondania az ítéletnek, amit a tapasztalat egyáltalán mint tapasztalat foglal magába, nem pedig amit a pusztán észlelet, amelynek érvényessége szubjektív csupán. A tapasztalati ítéletnek tehát az érzéki szemléleten és (azt követően, hogy a szemléletet összehasonlítás révén már általánossá tettük) az érzéki szemlélet ítéletben való logikai összekapcsolásán túlmenően még hozzá kell adnia valamit, ami a szintetikus ítéletet szükségszerűként – s ennél fogva egyszersmind általános érvényűként is – határozza meg; ez a valami pedig nem lehet más, mint az a fogalom, amely a szemléletet – az ítéletnek inkább egyik, mint másik formájára nézve – önmagában véve meghatározottként jeleníti meg; nem lehet tehát más, mint a szemléletek azon szintetikus egységének fogalma, amelyet csak az ítéletek valamelyik adott logikai funkciója révén tudunk megjeleníteni.” Uo., 69.

Ugyanezeket a hivatkozásokat lásd még: *Dubia*, 97, 58. lábjegyzet.

⁸ Cicero: *A végzetről*, 15; fordította Szekeres Csilla.

positione, sicque necessario, tonus, qui quinta dicitur, octavam, haec tertiam sequi, absque ut hi toni in nexu sint causali. Kantiani necessitatem successionis cum nexu causali confuderunt causaeque notionem integram e categoriis suis, quarum tamen se perfectam adornasse catalogum gloriantur, exesse iusserunt.

η) Demus applicari causae notionem omnibus praecedentibus repraesentationibus empiricis; hinc tamen non sequitur repraesentationum consequentium necessitas. Nam causae quidem notioni necessario includitur notio effectus [131] et res, quae qua causa concipitur, debet habere effectum; verum tamen causa non ponit effectum necessarium: aliud est necessario habere effectum, aliud necessarium habere effectum, quae duo Kantius miscet, et ne haec confusio animadvertatur, utitur sententia vaga: causae necessitatis idea inclusa est.

---

hetően – és ekképp szükségszerűen – egy kvinthang egy oktávot, az pedig egy tercet kövessen, anélkül, hogy ezek a hangok oksági kapcsolatban lennének. A kantianusok a szukcesszió szükségszerűségét összekeverték az oksági kapcsolattal, és úgy tartották jónak, hogy az ok fogalmának az egésze elkülönüljön a saját kategóriáiktól, amelyeknek a listája kapcsán mégis azzal dicsekedtek, hogy tökéletesnek alkották meg.

η) Engedjük meg, hogy az ok fogalmát alkalmazzuk minden megelőző empirikus képzetre; ebből mégsem következik a rá következő képzetek szükségszerűsége. Az ok fogalmában ugyanis szükségszerűen benne foglaltatik az okozat [131] fogalma, és a dolognak, amelyet mint okot képzelünk el, okozattal kell rendelkeznie. Mindazonáltal az ok nem tesz fel szükségszerű okozatot: más az, hogy szükségszerűen okozattal rendelkezik [*necessario habere effectum*], és más az, hogy szükségszerű okozattal rendelkezik [*necessarium habere effectum*], amely kettőt Kant összekeveri, és hogy erre a zavarra ne irányuljon figyelem, azt a túl általános nézetet használja fel, hogy az okban a szükségszerűség ideája benne foglaltatik.

θ) Quod ad argumentum ex intuitu vel notione temporis petitum attinet, in ea falso supponitur omne tempus quaquaversum esse infinitum, proinde omnia momenta temporis esse posteriora; diversas enim pro arbitrio possumus concipere temporum series, in quibus illa, quae seriem inchoant, momenta prima, non posteriora sunt. Praeterea in hoc argumento confunduntur haec duo: ad aliquid necessario pervenire et ad necessarium momentum pervenire. Quae posteriora sunt, ad ea necessario per priora devenitur; sed tamen priora, non semper ad necessaria posteriora ducunt.

[132] ι) Quod ad argumentum clarissimi Jacob attinet, illud est indirectum, quod tunc tantum valet, si adversarius id, quod in argumento pro absurdo ponitur, pro tali habeat. At nos homines eo, quo phrasim Jacob accipit, sensu non philosophari, id est in causas rerum in infinitum non inquirere, sed in causa prima extra seriem causarum naturalium posita subsistere empiricis non est absurdum. Hoc itaque clarissimi Jacob argumentum infirmissimum mihi videtur.

θ) Az, ami a szemléletből, avagy az idő fogalmából levezetett érvet illeti, ebben a fogalomban hamisan van feltételezve, hogy minden idő mindenfelé végtelen, tehát az idő minden pillanata későbbi; az időknek ugyanis tetszőleges különböző sorait foghatjuk fel, melyekben azok, amik a sort kezdik, az első pillanatok, és nem későbbiek. Ezenfelül ebben az érven összekeveredik ez a kettő: valamihez szükségszerűen eljutni, és egy szükségszerű pillanathoz eljutni. Azokhoz, amik későbbiek, szükségszerűen a korábbiakon át vezet az út, ám a korábbiak nem mindig vezetnek szükségszerű későbbiekhez.

[132] ι) Ami Jacob érvét illet: ez az érv indirekt, amely csak akkor érvényes, ha az ellenfél azt, ami az érven képtelenül van feltéve, olyannak <is> tartaná. Viszont az empiristák számára nem képtelenség az, hogy mi, emberek nem bölcsekedünk abban az értelemben, ahogy Jacob a kifejezést érti, azaz nem végzünk a végtelenségig kutatásokat a dolgok okaira vonatkozóan, hanem csak az első okra vonatkozóan <végzünk kutatást>, amely a természetes okok során kívül esik. Így igencsak gyengének tűnik nekem Jacob eme érve.

§. 7.

De principio coëxistentiae

Omnes substantias, quatenus in spatio qua simultanae apprehenduntur, esse in mutuo commercio, vel brevius: coëxistentiae substantiarum criterium commercium esse mutuum, sic demonstrat Kantius: „Substantiarum coëxistentiam experimur. Sed sine criterio, quo ea distinguatur a successione, nulla potest esse experientia. Ergo debet esse coëxistentiae substantiarum criterium. Illud [133] criterium non aliud esse potest quam mutua substantiarum actio vel commercium mutuum. Si enim A determinaret locum substantiae B, sed B vicissim non determinaret locum substantiae A, tum tó B succedere tó A, non vero haec coëxistere esset dicendum.”

---

7. §.

Az egyidejű létezés alapelve¹

¹ TÉK B256–265.

Azt, hogy minden szubsztancia amennyiben térben, úgy egymással való kölcsönös viszonyban is van oly módon, hogy szimultán ragadjuk meg őket, vagy rövidebben: hogy a szubsztanciák egyidejű létezésének a kritériuma az egymással való kölcsönös viszony, Kant a következőképp bizonyítja: „A szubsztanciák egyidejű létezését tapasztaljuk. Azonban kritérium nélkül, amely révén megkülönböztethetnénk ezt a szukcessziótól, nem lehetséges semmilyen tapasztalat. Tehát kell hogy legyen kritériuma a szubsztanciák egyidejű létezésének. Ez [133] a kritérium nem lehet más, mint a szubsztanciák kölcsönös működése, vagyis egy kölcsönös összeköttetés. Ha ugyanis »A« meghatározná »B« szubsztancia helyét, »B« viszont nem határozná meg »A« szubsztancia helyét, akkor azt kellene mondani, hogy ami »B«, az azt követi, ami »A«, nem pedig azt, hogy ezek egyidejűen léteznek.”

In hunc locum pauca haec animadvertisse sufficiat:

1. Praeterquam quod experientiae notio, cui tota demonstratio innititur, sit arbitraria, tacite falso supponitur non dari duas simultaneas rerum vel repraesentationum empiricarum series. Plures enim res simul possunt in nos facere faciuntque impressus, quas, cum nonnisi unam repraesentationem uno temporis momento distincte concipiamus, clare, non tamen distincte concipiemus, distinctas mox earundem coëxistentiae comparaturi ideas. Nisi duae res simul animo possent esse praesentes, neque reminisci, neque iudicare possemus. [134] Cum enim reminiscimur, praesentem ideam cum antea habita uno eodemque tempore conferimus; in iudicio vero omni nexum duarum rerum uno eodemque temporis momento perspicimus.

Erre a helyre vonatkozóan elegendő, ha csak a következő kevés <felvetésre> fordítunk figyelmet:

1. Túl azon, hogy a tapasztalat fogalma, amelyre az egész bizonyítás támaszkodik, önkényes, tévesen van feltételezve hallgatólagos módon, hogy nincsen a dolgoknak, más szóval az empirikus képzeteknek két szimultán sora. Ugyanis több dolog hozhat létre és hoz is létre benyomást bennünk: mivel különállóan egyszerre csak egy képzetet fogunk fel az idő egy pillanatában, ezeket a dolgokat világosan, de mégsem különállóan [*distincte*] fogjuk majd fel, később szert téve az egyidejű létezésük különálló ideáira. Ha nem volna képes két dolog egyszerre jelen lenni a lélekben, sem visszaemlékezni, sem ítéletet hozni nem volnánk képesek. [134] Mert amikor visszaemlékezünk, egy jelen lévő ideát egy olyan ideával hasonlítunk össze egy és ugyanazon időben, amelyre megelőzően tettünk szert; mindegyik ítéletnél pedig az idő egy és ugyanazon pillanatában két dolognak a kapcsolatára tekintünk.

2. Amikor Kant a szimultán szubsztanciák kritériumával kapcsolatosan vizsgálódik, akkor vagy elképzeleli lelkében a szimultán szubsztanciákat, vagy nem. Ha nem képzelné el, és nem is

2. Cum de criterio substantiarum simultanearum quaerit Kantius, aut concipit animo simultaneas substantias, aut non. Si non concipiat neque possit concipere, cur quaerit de rei impossibilis criterio? Si concipiat, cur negat nos posse habere duas simultaneas repraesentationes?

3. commercium substantiarum vel mutua loci substantiarum determinatio nullum coëxistentiae de se praebere potest criterium. Haec enim successive percipitur ex hypothesi Kantii, id est A locum substantiae B et B locum substantiae A successive determinare concipitur. Sed ex succesiva perceptione, si nihil aliud accesserit, tutius (saltem aequè tuto) possum ad successionem quam ad coëxistentiam rerum concludere. Mutua actio potest esse et simultanea et successiva.

---

lenne képes elképzelni, akkor miért vizsgálódik egy lehetetlen dolog kritériumával kapcsolatban? Ha elképzeli, akkor miért tagadja, hogy rendelkezhetünk két szimultán képzettel?

3. A szubsztanciák egymáshoz való viszonya, vagyis a szubsztanciák helyének kölcsönös meghatározása magától nem képes semmilyen kritériumát sem nyújtani az egyidejű létezésnek. Az egyidejű létezést ugyanis szukcesszíven érzékeljük Kant feltevése alapján, azaz úgy képzeljük el, hogy „B” szubsztancia helyét „A” és „A” szubsztancia helyét „B” szukcesszíven határozza meg. Azonban a szukcesszív érzékelésből, ha ahhoz semmi más nem járul hozzá, biztosabban (vagy legalábbis ugyanolyan biztosan) következtethetünk a szukcesszióra, mint a dolgok [135] egyidejű létezésére. Egy kölcsönös működés lehet szimultán és szukcesszív is.

§. 8.
De postulatis empiricae cogitationis

Ultimum inter principia Kantii synthetica a priori tenent locum postulata empiricae cogitationis tria:

- α) Quod cum formali experientiae conditione vel requisito (lege spatii, temporis, categoriarum) convenit, realiter vel obiective est possibile.
- β) Quod cum materiali experientiae conditione vel requisito connectitur, est actuale.
- γ) Cuius connexio cum actualibus iuxta generales experientiae leges vel conditiones determinata est, necessario existit.

---

8. §.
Az empirikus gondolkodás posztulátumai¹

Végezetül Kant szintetikus *a priori* alepelvei között foglal helyet az empirikus gondolkodás három posztulátuma:

- α) Ami megfelel a tapasztalat formális feltételének, avagy követelményének (a tér, az idő, a kategóriák törvényének), az reálisan, vagyis objektív módon lehetséges.
- β) Ami összefügg a tapasztalat materiális feltételével, avagy követelményével, az valóságos [*actuale*].
- γ) Aminek a valós dolgokkal való kapcsolata a tapasztalat általános törvényei, avagy feltételei szerint van meghatározva, az szükségszerűen létezik.

¹ TÉK B265–274.

Primum illud possibilitatis, alterum actualitatis, tertium necessariae existentiae postulatam vocat Kantius. Postulata vocat, nam existimat in [136] mathesi postulata istas dici propositiones, quae ea, quae intellectus, modumque, quo illa producit exponunt. Hinc, cum notiones possibilitatis, actualitatis, necessariae existentiae existimet meras esse ad facultatem cognoscendi relationes vel mera esse intellectus producta, principiis notionum modalium postulati nomen dedit. Haec principia Kant ad syntheticas propositiones a priori refert. Notiones enim modales quae subiectivas et ad facultatem cognoscendi relatas concepit. Iurene hoc factum et quid de singulis notionum modalium principiis statuendum sit, paucis declarabo:

Possibilitatis notionem relativam esse in genere facile concesserim. Possibilitas enim est idea quaedam rei praevia, proinde est notio ad facultatem cognoscendi relata. Sed hoc, nisi inconstanter agere velim, admittere non quaeo, quod is relationem inter tempus, spatium et res insti-

---

Az első a lehetőség, a másikat a valóság [*actualitas*], a harmadikat a szükségszerű létezés posztulátumának hívja Kant. Posztulátumoknak hívja őket, minthogy úgy véli, hogy [136] a matematikában azokat a kijelentéseket nevezik posztulátumoknak, melyek megmagyarázzák azokat a dolgokat, amelyeket az értelem hoz létre, és azt a módot, ahogyan ezeket létrehozza. Mivel úgy gondolja, hogy a lehetőségnek, a valóságnak és a szükségszerű létezésnek a fogalmi mindössze megismerőképességhez való viszonyok, vagyis pusztán az értelem létrehozta dolgok, ezért a modális fogalmak alapelveinek a posztulátum nevet adta. Ezeket az alapelveket Kant a szintetikus *a priori* kijelentésekre vonatkoztatja: a modális fogalmakat ugyanis, amennyiben szubjektívek, úgy fogta fel, mint amelyek a megismerőképességhez is viszonyulnak. Hogy ez vajon jogosan történt-e, és hogy mit kell állítani a modális fogalmak egyes alapelvei kapcsán, azt röviden megmutatom:

Könnyedén megengedném, hogy a lehetőség fogalma általánosságban viszonylagos. A lehetőség ugyanis egy, a dolgot megelőző idea, ennél fogva olyan fogalom, amely a megismerőképessé-

tuerit eamque (relationem) experientia niti negaverit. In superioribus enim nullum inter spatium, praesertim quale Kant [137] sibi concepit, et inter res esse relationem omnesque inter formas aestheticas experientiamque relationem experientia niti evictum est. Probe hoc loco observanda est distinctio clarissimi Kantii inter *tó* logice et realiter vel objective possibile. Logice possibile Kantio est, quod concipi potest vel quod nullam involvit contradictionem. Realiter possibile est, quod cum spatio et tempore, formis sensationis convenit. Haec distinctio, dummodo a commentis Kantii de spatio et tempore categoriisque depurgetur, mihi quidem minime spernenda videtur. Non enim omne, quod logice possibile est, realiter quoque possibile habendum est. Definitiones, imo propositiones in genere constant ex notionibus concordibus, quae tamen existere non possunt. Duas has possibilitatis species Wolffiani confundisse videntur; imo acerrimi quoque

---

séghez viszonyul. De azt nem tudom megengedni – hacsak nem akarok a legkövetkezetlenebbül eljárni –, hogy Kant viszonyt határozott meg az idő, a tér és a dolog között, és <ugyanakkor> tagadta, hogy ez (a viszony) a tapasztalatra támaszkodna. A fentiekben ugyanis igazolást nyert, hogy nincs semmi olyan, ami a tér – különösen amilyen teret Kant [137] elképzelt magának – és a dolgok közötti viszony lenne, és minden esztétikai forma és tapasztalat közötti viszony a tapasztalatra támaszkodik. E helyütt alaposan meg kell figyelni Kant különbségtételét aközött, ami logikailag <lehetséges>, és aközött, ami reálisan, vagyis objektíven lehetséges. Kant számára logikailag lehetséges az, amit el lehet képzelni, más szóval: ami nem involvál ellentmondást. Reálisan lehetséges az, ami megfelel a térnek és az időnek, az észlelés formáinak. Ez a különbségtétel, amennyiben megtisztítjuk Kantnak a térről, az időről és a kategóriákról szóló koholmányaitól, a legkevésbé sem tűnik nekem lebecsülendőnek. Mert nem szabad mindent, ami logikailag lehetséges, reálisan is lehetségesnek tartani. A definíciók, sőt a kijelentések általában egybevágó fogalmakból állnak össze, amelyek mégsem képesek létezni. A lehetőségnek ezt a

ingenii philosophus Humius confudit.^a Inquit enim: „Firmum est metaphysicae principium illis omnibus, quae mens sibi clare repraesentat, [138] includi ideam existentiae possibilis etc.” Multum itaque ex una parte Kantio, qui hanc confusionem detexit, deberi existimo, uti ex altera parte vehementer improbo, quod definitioni possibilitatis existentiae hypothesin incertam de spatio et tempore qua repraesentationibus a priori existentiaeque omnis necessariis requisitis immiscuerit. Hoc ipso enim notionem possibilitatis existentiae admodum restrinxit, ut adeo ex eius hypothesi res, non nisi iis, quas experti sumus similes possint existere, eiusque sententia parum aut nihil omnino ab illa Epicuri differat, ob

^a *Hume über die menschliche Natur*, p. 78.

² „A metafizika elismert alaptétele, hogy *mindaz, amiről a szellem világos képzetet alkot, magában foglalja a lehetséges létezésnek az ideáját*”. Hume 2006. 49.

két fajtáját a wolffianusok szemmel láthatólag összekeverték, sőt az igencsak éles elméjű filozófus, Hume is összekeverte <öket>.^a Ezt mondja ugyanis: „A metafizika biztos alapelve, hogy mindabban, amit az elme világosan elképzel magának, [138] benne foglaltatik a lehetséges létezés ideája stb.”² Így véleményem szerint egyrészt sokkal tartozunk Kantnak, aki ezt a zavart feltárta, ahogy másrészt határozottan elutasítom, hogy a létezés lehetőségének a definíciójába belekeverte a bizonytalan feltevését, mely a térről és az időről mint *a priori* képzetekről és minden létezés szükséges előfeltételéről szól. Mert ezáltal Kant teljes mértékben korlátozta a létezés lehetőségének a fogalmát, úgyhogy a feltevése alapján csak azokhoz hasonló dolgok létezhetnek, amelyeket már megtapasztaltunk, és a nézete kevésbé vagy egyáltalán semennyire sem különbözik Epikurosz azon nézetétől,

^a *Hume über die menschliche Natur*, 78. o.

quam illum Cicero lepide insectatur.^b „Quid?” inquit „Solis numquidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum cursus annuos conficit. Huius hanc illustrationem eiusdem accensa radiis menstruo spatio luna complet, quinque autem stellae eundem orbem tenentes, aliae pro- [139] pius a terris, aliae remotius ab iisdem principiiis disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Num quid tale Epicure vidisti? Ne sit igitur sol, ne luna, quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus aut vidimus. Tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis aut nova ratio affert: ita fit, ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae, ut si Seriphi natus esses aut nunquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe

^b Cicero: *De natura deorum*, lib. 1.

amely miatt Cicero szellemesen gúnyolta.^b „Mi van hát? – írja Cicero. – Még sohasem láttál semmi olyat, ami hasonlított volna akár a Naphoz, akár a Holdhoz, akár az öt bolygóhoz? A Nap, amelynek mozgását egy kör két szélső pontja határozza meg, éves pályákat fut be; ugyanezt a járást – csak éppen egy hónap időtartam alatt – teljesíti a Hold is, amelyet a Nap sugarai világítanak meg; az öt csillag szintén ehhez a körívhez ragaszkodik, csak egyesek a [139] Földhöz közelebb, mások távolabb teszik meg – ugyanazon alapelv szerint, ám eltérő idő alatt – ugyanazokat az útszakaszokat. Nem láttál volna, Epicurusom, semmi effélét? Nincs hát sem Nap, sem Hold, mert ugye semmi sem létezhet, ha nem tudjuk megérteni vagy szemügyre venni?”³ De akkor számoljunk le mindazzal, amit mint új eredményt akár a kutatás, akár a gondolkodás föltár! Így megeshet, hogy a szárazföld belsejében élők nem hiszik el, hogy van tenger. Mekkora lelki korlátoltság kellene ahhoz,

^b Cicero: *Az istenek természete*, 1. könyv.

³ Rozgonyi itt kihagyja a következő részt: „Mi az, vajon magát az istent láttad valaha? Miért hiszed hát, hogy létezik?”

vidisses, non crederes leones et pantheras esse, cum tibi, quales essent, diceretur; si vero de elephante quis quaereret, etiam irridere te putares.”

Quod ad actualitatis principium attinet:

1. Non omnes actualem existentiam cognoscendi modos exposuit Kantius. Actualis enim rerum existentia non tantum mediate ex data alicuius rei existentia concludendo, sed etiam immediate per apprehensionem vel [140] perceptionem cognoscitur. Agnovit huius rei veritatem clarissimus Jacob.^c Actuale enim dicit id

^c Dari immediatam existentiae rerum cognitionem agnoscit quidem clarissimus Kant (*Critik der reinen Vernunft*, pag. 273.), sed eius in principio actualitatis non meminit; clarissimus Jacob autem immediatam existentiae rerum cognitionem inserit actualitatis principio, sed hoc ipso transit ex pura metaphysica in impuram.

⁴ A Szeriphosz szigetcsoport a Kükládok része az Égei-tengeren. Kis területe és sziklás földje okán az itteniek az antikvitásban a szegénység és az elzárt (elszigetelt) jelentéktelenség közmondásos alakjainak számítottak.

⁵ Cicero: *Az istenek természete*, I. 87–88. A Rozgonyi által idézett szöveg nemcsak olyan változatokat hoz több helyen, amelyeket a kritikai kiadások nem fogadnak el, hanem olyanokat is, amiket azok nem is tartalmaznak. Ezért Havas László fordítását a *Dubiában* található szövegnek megfelelően módosítottam.

⁶ „Mert ez esetben a dolog létezése mégiscsak összefügg észleleteinkkel valamely lehetséges tapasztalatban, és a mondott analógiák vezérfonalát követve valóságos észleleteinktől lehetséges észleletek egy során át eljuthatunk a dologhoz.” *TÉK* B273.

hogya Seriphusban születél,⁴ vagy sohasem hagytál el egy szigetet, ahol csupán nyulakat és rókákat láttál, nem hinnél az oroszlánok és párducok létezésében, amikor elbeszélük neked, hogy miképpen is néznek ki! Ha pedig valaki az elefántról kérdezne, azt gondolnád, hogy kigúnyol téged?”⁵

Ami a valóság alapelvét illeti:

1. Kant nem az összes módját mutatta meg a valóságos létezés megismerésének. A dolgok valóságos létezését ugyanis nemcsak közvetetten egy dolog adott létezéséből való következtetéssel ismerjük meg, hanem közvetlenül, megragadás, vagyis [140] érzékelés révén is. Jacob felismerte e dolog igazságát,^c mivel min-

^c Kant ugyan felismeri, hogy van a dolgok létezésének közvetlen megismerése (*Critik der reinen Vernunft*, 273. o.),⁶ de erre nem emlékszik a valóság alapelvénél; Jacob pedig beilleszti a dolgok létezésének közvetlen megismerését a valóság alapelvébe, de ezáltal a tiszta metafizikából a nem tisztába lép át.

omne, quod apprehenditur vel quod cum apprehensione aliqua conformiter experientiae regulis connectitur.^d Quae viri doctissimi sententia vera quidem est, sed ad propositiones syntheticas a priori minime pertinet, apprehensionis enim vel generalis notio empirica non a priori est.

2. Inconstantis est metaphysicae purae, cuius primas voluit Kant ducere lineas, principium comparative a priori (ita enim appellat Kantius)^e, cui aliquid empirici admixtum esse debet, inserere.

[141] 3. Omne actuale ad intellectum nostrum referri nec demonstrarunt, nec potuerunt demonstrare Kantiani, sensui enim id communi repugnat. Res etiamsi a nullo

^d Jacob: *Metaphysik*, §. 206.

^e *Critik der reinen Vernunft*, pag. 273.

dent valóságosnak mond, amit megragadunk, vagy ami valamely megragadással a tapasztalat szabályaihoz hasonlóan összekapcsolódik.^{7, d} Ez a nézete eme igen tanult férfiúnak éppenséggel igaz, azonban a szintetikus *a priori* kijelentésekre a legkevésbé vonatkozik, minthogy a megragadásnak még az általános fogalma is empirikus, nem *a priori*.

2. Következetlen elmére vall az, hogy a tiszta metafizikába – amelynek a vonalait Kant fel akarta vázolni – beilleszt egy összehasonlító módon *a priori* alapelveit (így nevezi ugyanis Kant),^e amelyhez valami empirikusát kell hozzáadni.⁸

[141] 3. Azt, hogy minden valós dolog az értelmünkre vonatkozik, a kantianusok nem bizonyították, és nem is bizonyíthatták, mivel ez ellentmond a *common sense*-nek. A dolgok, még ha semmilyen értelem sem képzei el őket, mégis lé-

^d Jacob: *Metaphysik*, §. 206.

^e *Critik der reinen Vernunft*, 273. o.

⁷ Jakob 1788. §. 206.

⁸ „Hiszen, ha a fogalom megelőzi az észleletet, ez pusztán annyit jelent, hogy a fogalom lehetséges, míg valóságos voltának egyedüli ismérve az észlelet, mely számára anyagot szolgáltat.” *TÉK* B273.

repraesententur intellectu, existere tamen possunt. America ante 300 annos, antequam Europaeis fuisset cognita, iam existit. Insulae Australes, antequam a Cockio detegerentur, existerunt.

4. Cur ex apprehensione rei sub sensus cadentis saltem probabiliter ad res extra nos existentes toto genere ab obiectis experientiae nostrae diversas non concludit Kantius rationem? Enim vero si non certum, saltem probabile est dari substantias ab iis, quas sensibus experti sumus hactenus, natura diversas. Imo Kantius summa cum certitudine conclusisse debebat dari Deum. Si enim ex phaenomeno attractionis^f ad indivisibilem materiam magneticam tuto concluderit, cur non eodem iure ex effectis sapientiae potentiaeque sum- [142] mae indicibus entis invisibilis summe potentis ac sapientis existentiam inferre potuit? Attractio enim ferri cum materia magnetica non arctius quam hic mundus cum auctore suo Deo connectitur. Scio equidem, quam hic mihi

^f *Critik der reinen Vernunft*, pag. 273.

⁹ „Így szerzünk tudomást egy minden testet átható mágneses anyag létezéséről a vonzásnak engedelmeskedő vasreszelék alapján, jóllehet érzékszerveink úgy vannak megalkotva, hogy nem teszik lehetővé azon anyag közvetlen észlelését.” *TÉK* B273.

tezhetnek. Amerika 300 évvel ezelőtt, mielőtt az európaiak megismerték volna, már létezett. Az Ausztrál-szigetek, mielőtt Cook felfedezte volna őket, léteztek.

4. Miért nem következtetett Kant legalább az érzékek alá tartozó dolog megragadásából valószínű módon a rajtunk kívül létező dolgokra, amelyek *toto genere* különböznek a tapasztalatunk tárgyaitól? Ha pedig nem bizonyos, legalább valószínű, hogy léteznek olyan szubsztanciák, amelyek természetükben különböznek azoktól, amelyeket érzékeinkkel mostanáig tapasztaltunk. Sőt, Kantnak a legnagyobb bizonyossággal kellett Isten létezésére következtetnie. Ha ugyanis a vonzás jelenségéből^f bizonyossággal következtetett a láthatatlan mágneses anyagra,⁹ miért nem volt képes ugyanezen az alapon a legfőbb bölcsesség hatásaiból és a legfelsőbb [142] hatalom ismertetőjeleiből a leghatalmasabb és legbölcsebb láthatatlan létező létezésére következtetni? Hiszen a vas vonzása nincs szorosabban összekapcsolva a mágneses anyaggal, mint ez a világ szerzőjével, Istennel. Ismerem ugyan a különbözőség érvét, melyet a kantianusok ezen a pon-

^f *Critik der reinen Vernunft*, 273. o.

obvertent Kantiani, disparitatis rationem: „Deum experientiae non posse subiici. Intuitum atque conceptus a priori ad obiecta solum sensuum referendos notioni Dei applicari non posse.” Sed probe norunt Kantiani nos, dum existentiam notioni Dei applicamus, eam notioni individui actu existentis, quod intuitu subiicitur, applicare eo tamen modo, quo arithmeticus quantitates quasdam addendo atque demendo exponit. Assumimus individui cuiusdam inter cognita perfectissimi ideam, quam ab omni imperfectionis labe depurgantes possibilitium omnium perfectionum supremo ornamus gradu ita, ut idea Dei sit idea individui alicuius actu existentis imperfectionibus individui eminentibus omnibus perfectionibus. Cum vero de materia ideae Dei ideam existentiae in spa- [143] tio et tempore detrahimus, tunc, nonnisi imperfectum nostrum concipiendi modum tollimus, cuius sublatio existentiam Dei obiectivam ad intellectumque nostrum minime relatum haud tollit.

ton ellenem fordítanak majd: „Isten nem lehet alávetve a tapasztalatnak. A szemléletet és az *a priori* fogalmakat, amelyeket egyedül az érzékek tárgyaira szabad vonatkoztatni, nem lehet Isten fogalmára alkalmazni.” Jól tudják azonban a kantianusok, hogy amikor a létezést alkalmazzuk Isten fogalmára, ezt <a létezést> egy valóban létező individuum fogalmára alkalmazzuk, amely alá van vetve a szemléletnek, mégis úgy <tesszük ezt>, ahogy a matematikus az egyes mennyiségeket a hozzáadással és a kivonással magyarázza. Vesszük egy, az ismert dolgok között leg-tökéletesebb individuumnak az ideáját, melyet a tökéletlenség minden szennytől megtisztítva ellátunk az összes lehetséges tökéletesség legfelsőbb fokával olyan módon, hogy Isten ideája egy valóban létező individuum ideája legyen az összes tökéletességgel együtt, amelyek felülmúlják egy individuum tökéletlenségeit. Amikor pedig Isten ideájának az anyagából a térben és időben való [143] létezés ideáját elvesszük, akkor csak felfogásunk tökéletlen módját szüntetjük meg, melynek a megszüntetése Isten objektív és értelmünkhöz a legkevésbé sem viszonylagos létezését egyáltalán nem szünteti meg.

Quod vero spectat principium existentiae necessariae; animadvertendum est:

1. Necessitatis existentiae notionem non esse subiectivam. Fundamentum enim necessitatis in natura rerum extra nos positum, non in nobis est.

2. Parum aut nihil omnino differt principium actualitatis a principio existentiae necessariae. Utrumque enim hypotheticae necessitatis principium est. In principio actualitatis quidem ratio necessitatis in connexionem, quae est inter obiectum quoddam et materiam alicuius experientiae, in principio necessitatis in causalitate ponitur. Sed cum connexio alicuius obiecti cum materia experientiae necessaria [144] esse debeat (alias enim certae conclusionis ad alicuius obiecti existentiam fundamentum suppedire non poterit), omnis vero necessitas ex sententia Kantii⁹ hypothetica sit: haec duo principia in eo, quo differre deberent, mihi convenire videntur.

§ *Critik der reinen Vernunft*, pag. 280.

¹⁰ „A szükségszerűség tehát csupán a jelenségek viszonyait, mégpedig a kauzalitás dinamikai törvényein alapuló viszonyait illetheti meg, továbbá azt a rajtuk nyugvó lehetőséget, hogy valamilyen adott létezésből (az okból) *a priori* úton valamilyen másik létezésre (az okozatra) következtesünk. Bármilyen következék is be, azt hipotetikus szükségszerűség illeti meg: ez az elv a világban zajló változást valamilyen törvénynek veti alá, tehát a szükségszerű létezés valamilyen szabálynak, mely nélkül maga a természet sem létezhetnék.” *TÉK* B280.

Ami pedig a szükségszerű létezés alapelveire vonatkozik, a következőket kell figyelembe venni:

1. A szükségszerűség létezésének a fogalma nem szubjektív, mivel a szükségszerűség a rajtunk kívüli dolgok természetében rejlik, nem bennünk.

2. Kismértékben vagy egyáltalán semmiben sem különbözik a valóság alapelve a szükségszerű létezés alapelvétől: ugyanis mindkettő a feltételes szükségszerűség alapelve. A valóság alapelvénél a szükségszerűség értelme abban a kapcsolatban áll, amely egy tárgy és valamely tapasztalat anyaga között van, a szükségszerűség alapelvénél pedig az okságban áll. De mivel szükségszerű kell hogy legyen egy tárgynak [144] a tapasztalat anyagával való kapcsolata – mert másképp nem nyújthatna biztos alapot ahhoz, hogy valamely tárgy létezésére biztosan következtesünk –, Kant⁹ nézete szerint viszont minden szükségszerűség feltételes, ezért úgy látom, hogy ez a két alapelv abban egyezik meg, amiben különbözniük kellene.¹⁰

§ *Critik der reinen Vernunft*, 280. o.

3. Principium necessitatis in has propositiones potest resolveri: α) obiectum, cui causam quandam praecessisse concipio, necessario existit; β) unice causae et effectus relatio est necessaria. Sed neutra harum suo loco potest relinqui. Prior non, nam quamvis causae notio necessario simul cum notione effectus concipi debeat, tamen causa quaedam singularis non semper effectum producit necessarium. Dantur enim liberi effectus. Falsum quoque solum causae et effectus relationem esse necessariam. Saepe enim antecedentia et consequentia, saepe simultanea necessario connectuntur.

---

3. A szükségszerűség alapelvét ezekre a kijelentésekre lehet felbontani: α) az a tárgy, melyet valamely ok előzött meg, szükségszerűen létezik; β) különösen az ok és az okozat viszonya szükségszerű. Azonban közülük egyik sem képes a saját helyén megmaradni. Az előbbi nem, mert bár az ok fogalmát szükségszerűen az okozat fogalmával együtt kell felfogni, egyetlen ok mégsem mindig hoz létre szükségszerű okozatot: vannak ugyanis szabad okozatok. Az is hamis, hogy kizárólag az ok és az okozat viszonya szükségszerű, mert gyakran az előzmények és a következmények, gyakran <pedig> a szimultán dolgok kapcsolódnak össze szükségszerűen.

[145] *Caput III.*
De ratione pura

Ad cognitionem constituendam Kantius tria requiri affirmat: sensum, intellectum atque rationem. De sensu intellectuque puro iam egimus. Ultimum naturam indolemque purae rationis ex mente Kantii paucis explicamus.

Ratio varia vel iudicia plura ab intellectu sibi oblata sub unum generale principium revocat vel principiis intellectus unitatem rationis ita dictam donat. Cum ergo ratio circa producta intellectus versetur, nulla nova potest suppeditare obiecta, sed his non nisi idealem dare potest unitatem. Rationis natura ex syllogismorum triplici forma: categorica, conditionali, disiunctiva intellegitur. Formas has ratiocinandi adhibendo ascendit sensim ratio ad τó absolutum, sine quo

---

[145] *Harmadik fejezet*
A tiszta ész

Kant azt állítja, hogy a megismerés létrejöttéhez három dologra van szükség: az érzékre, az értelemre és az észre. Az érzéket és a tiszta értelmet már tárgyaltuk. Végezetül a Kant elképzelése szerinti tiszta ész természetét és tulajdonságát fejtjük ki röviden.

Az ész a különféle dolgokat vagy az értelem által neki kínált több ítéletet egyetlen általános alapelv alá utalja, más szóval az ész úgynevezett egységét adja az értelem alapelveinek. Tehát mivel az ész az értelem alkotásaival foglalkozik, semmilyen új tárgyat nem szolgáltat, hanem csak ideális egységet adhat ezeknek. Az ész természetét a szillogizmusok hármas formája, a kategorikus, a kondicionális és a diszjunktív alapján értjük meg. Az ész a gondolkodás ezen formáinak alkalmazása révén lassanként felemelkedik ahhoz, ami abszolút, ami nélkül az értelemnek nincsen egysége. Az ész [146] analitikus alapelve ugyanis az ész természetéből van feltárva:

nulla datur unitas rationis. Principium enim rationis analyticum ex natura rationis erutum est: omni conditionato adiungendam quaere conditionem nec eousque cesses, donec omnes conditiones vel totalitatem conditionum aut absolutum inveneris. Absolutum illud experientiae non est obiectum. Eius enim omnia obiecta sunt conditionata. Absolutum ergo est idea (id est repraesentatio, cui nullum respondet obiectum), si daretur in natura absolutum, id scrutinio naturae et causarum investigationi obesset. Idea ista quamvis obiectivum non habeat, habet tamen valorem subiectivum; iubet enim ut omnia sub unitatem rationis revocentur. Prouti triplices sunt syllogismi vel concludendi rationes, absolutum quoque triplex est: categorica syllogismi forma ad ideam absoluti subiecti, quod praedicatum esse nunquam potest, hypothetica forma ad independentis, disiunctiva ad omnia complectentis ideam ducit. Hae tres ideae praecipiant rationi, ut unitatem subiecti, unitatem obiecti et quidem α) in serie apparentiarum vel phaenomenorum, β) [147] in

keresd meg a feltételt, amelyet minden feltételezett dologhoz hozzá kell tenni, és egészen addig ne hagyd abba, amíg rá nem találtál az összes feltételre, avagy a feltételek teljességére vagy az abszolútumra. Az említett abszolútum nem tárgya a tapasztalatnak, mivel ennek minden tárgya feltételes. Az abszolútum tehát egy *idea* (azaz <olyan> képzet, amelynek semmilyen tárgy nem felel meg); ha lenne a természetben abszolútum, akkor az akadályt jelentene a természet kutatásánál és az okok vizsgálatánál. Jóllehet ez az idea nem rendelkezik objektív erővel, szubjektívvel azonban igen, mivel meghagyja, hogy minden dolog az ész egysége alá legyen utalva. Ahogy háromféle a szillogizmusnak, vagyis a következtetésnek a szabálya, úgy az abszolútum is hármas: a szillogizmus kategorikus formája az abszolút szubjektum ideájához, amely sosem predikálható, a hipotetikus formája a független <szubjektum ideájához>, a diszjunktív a mindent felölelő dolog ideájához vezet. Ez a három idea szabja meg az észnek, hogy a szubjektum egységét és az objektum egységét is keresse, mégpedig α) a jelenségek [*apparentiae*], vagyis a *phaenomena* sorában és β) [147] általánosságban véve minden dologban is. A lélek az ideája az abszolút

rebus omnibus in genere quaerat. Idea subiecti absoluti vel subiecti omnium repraesentationum, in quo omnia praedicata contineri concipiuntur, est anima. Idea absolutae et completae conditionum seriei est complexus omnium apparentiarum vel mundus. Idea absolutae unitatis omnium rerum in genere est ens realissimum vel ens entium. Prima idea est psychologica, secunda cosmologica, tertia theologica. Ratio irresistibilem habet nisum has ideas, quibus in natura nihil respondet, sed systemati tantum concinnando inserviunt, reales reddendi resque supernaturales cognoscendi, et sic pervenit ratio ad transcendentalem cognitionem metaphysicamque generat.

Hanc Kantii de idea purae rationis disputationem brevibus his animadversionibus notasse sufficit: nos possumus habere nisum quendam naturalem omnia sub principia revocandi systemaque quoddam condendi, absque ut notio Dei, mundi, animae merae sint ideae purae rationis omni objecto destitutae. [148] Imo quamvis mens nostra naturaliter desideret omnia revocare sub prin-

---

szubjektumnak, vagyis minden képzet szubjektumának, amely felfogásunk szerint minden predikátumot tartalmaz. A feltételek abszolút és teljes sorának az ideája az, ami minden jelenséget [*apparentiae*] felölel, vagyis a világ. Általánosságban véve minden dolog abszolút egységének az ideája a legvalóságosabb létező, vagyis a létezők létezője. Az első idea a pszichológiai, a második a kozmológiai, a harmadik a teológiai. Ezek az ideái a reális dolgok visszaadásának és a természetfelettiek megismerésének – melyeknek a természetben semmi sem felel meg, hanem csak a rendszer összeállítására szolgálnak – az ész kikezdzhetetlen alapját jelentik, és az ész így jut el a transzcendentális megismeréshez, és hozza létre a metafizikát.

Elég lesz, ha Kant eme fejtegetését a tiszta ész ideájáról a következő rövid megjegyzésekkel látjuk el: rendelkezhetünk annak valamilyen természetes alapjával, hogy mindent alapelvek alá utaljunk, és hogy egy rendszer alapját vessük meg anélkül, hogy Isten, a világ, a lélek fogalma csupán a tiszta ész minden tárgy hiján lévő ideái lennének. [148] Sőt, noha az elménk természetes módon kívánná mindent alapelvek alá utalni, valójában mégsem utal semmit sem, ha csak

cupia, nihil tamen actu revocat, nisi exemplum systematis extra se inveniat. Sic systema mundi magnam partem experientiae debetur. In mundo experimur nexum, non inferimus in mundum. Verum quidem est nos, cum non omnes huius mundi partes nobis sint cognitae, non posse cum certitudine mathematica asserere in mundo omnia esse connexa; neque id ex unitate systematis mundani solet demonstrari. Si iam iterum unitatem systematis mundani ex unitate Dei inferremus, in circulum vitiosum incederemus. Sed alia est ad unitatis systematis mundi cognitionem perveniendi ratio, scil. cum plurima in mundo nobis cognita systematice connexa experiamur, ad ea quoque, quae non experimur systematice connexa, analogice concludimus rationem. Idea vero Dei rationi et experientiae debetur. Ex eo nimirum, quod aliquid detur vel ex rebus plurimis existentibus sapientiae potentiaeque divinae [149] signis legi, qua ab effectis ad causas concluditur, convenienter dari sapientissimam potentissimamque universi huius causam inferimus. Ani-

---

nem talál rá egy saját magán kívül lévő rendszer példájára. Ekképp a világra vonatkozó rendszer nagy részben a tapasztalatnak köszönhető: tapasztaljuk a világban a kapcsolatot, nem pedig bevezetjük a világba. Az ugyan igaz, hogy – mivel e világnak nem az összes része ismert számunkra – nem jelenthethjük ki matematikai bizonyossággal, hogy a világban minden össze van kapcsolva; ezt nem is szokás a világban meglévő rendszer egységéből kiindulva bizonyítani. Ha már ismét a világban lévő rendszer egységére következtetnénk Isten egységéből, körben forgó érvelésre jutnánk. Azonban más az a következtetés, amellyel elérünk a világban lévő egység megismeréséhez, ti. mivel úgy tapasztaljuk, hogy a legtöbb, a világban számunkra ismert dolog rendszerszerűen összekapcsolódik, azokra vonatkozóan is levonjuk analogikusan a következtetést, amiknél nem tapasztaljuk, hogy szisztematikusan összekapcsolódnak. Isten ideája pedig az észre és a tapasztalatra tartozik. Abból, hogy valami létezik, vagyis a legtöbb létező dologból mint az isteni bölcsesség és hatalom [149] jeleiből – azon törvénnyel megegyező módon, ahogy a hatásokból az okokra következtetünk – azt a következtetést vonjuk le, hogy létezik ennek a

mam denique vel subiectum repraesentationum non intuemur quidem, sed ex determinationibus externis rerum extra nos positarum, quae sine subiecto esse non possunt, cogitationes quoque, quae etiam sub genus determinationum referendae sunt, subiecto eorum naturae convenienti inesse inferimus. Ergo Deus, anima, mundus non purae rationis ideae, sed experientiae rationisque foetus sunt serotini. Quod ad verba Kantii: „phaenomena non admittunt absolute primum” attinet: his dictis supponit ea, quae in tempore sunt, cum tempus ex sententia Kantii nec initium nec finem habeat, et a priore et a posteriore esse infinita. Sed haec Kantii de tempore sententia ne probabilis quidem est: res enim extra nos positae, cum in serie causarum naturalium in infinitum non detur regressus, necessario requirunt causam primam necessariam.

---

világegyetemnek a leghatalmasabb és legbölcsebb oka. Végezetül a lelket, vagyis a képzetek szubjektumát nem szemléljük ugyan, azonban a rajtunk kívül elhelyezkedő dolgoknak a külső meghatározásaiból, amelyek nem képesek létezni szubjektum nélkül, azt a következtetést vonjuk le, hogy a gondolatok is, amelyeket ugyanúgy a meghatározások neme alá kell utalni, a természetüknek megfelelő szubjektumban vannak. Tehát Isten, a lélek, a világ nem a tiszta ész ideái, hanem a tapasztalatnak és az észnek a kései hajtásai. Ami pedig Kantnak azokat a szavait illeti, hogy „a *phaenomena* nem engedi meg az abszolút módon első”: az elmondottakkal azt feltételezi, hogy azok, amik időben vannak, mind az *a priori*ak, mind az *a posteriori*ak végtelenek, mivel Kant nézete alapján az időnek nincs sem kezdete, sem vége. Viszont Kant eme idővel kapcsolatos nézete még csak nem is valószínű, ugyanis a rajtunk kívül elhelyezkedő dolgok, mivel a természetes okok sorában nincs végtelen regresszus, szükségszerűen megkövetelik az első szükségszerű okot.

[150] *Conclusio*

Haec sunt, quae in Kantium dicenda habui. His, quae exposui, Kantii δυσνόητα continentur; quibus perspectis reliquae systematis eiusdem partes nullo fere negotio intelligentur. Haec sunt, quae enarravi, systematis Kantiani fundamenta: clarissimus Jacob quoque in *Examine Horarum Mendelsohnii Matutinarum* et in tractatu critico versioni Humii adnexo haec tantum recenset principia. His bene refutatis totum systema Kantii labefactabitur. Meum non erat propositum tanti viri famam nomenque toti orbi erudito notum obscurare. Nomen Kantii, quotiescunque mihi occurrit, toties tributum illud, quod magnitudo ingenii eminentis sua sponte impetrat, venerationis persolvere debeo. Libertate tantum indaginis, quae in philosophicis integra esse debet, uti viresque in difficiliore scripto intelligendo, et si pote, diiudicando [151] periclitari volui.

---

[150] *Konklúzió*

Ezek hát azok, amiket érdemesnek tartottam Kant ellenében elmondani. Amiket kifejtettem, azok tartalmazzák Kant nehezen érthető gondolatait: miután ezeket alaposan szemügyre vettük, rendszerének a hátralévő részét szinte fáradság nélkül meg fogjuk érteni. Azok a kanti rendszer alapjai, amiket elmondtam: Jacob is csak ezeket az alapelveket veszi számba *A mendelssohni* Reggeli órák *vizsgálatában* és a Hume-fordításához hozzáfűzött kritikai értekezésében. Amennyiben ezek megfelelő módon cáfolatot nyerne, Kant rendszerének az egésze meg fog inogni. Nem az volt a feltett célom, hogy egy ily jelentős férfiúnak a hírét és az egész művelt világ előtt ismert nevét elhomályosítsam. Ahányszor csak eszembe jut Kant neve, annyszor tartozom le róni a tisztelet adósságát, amelyet kiemelkedő tehetségének a nagysága önként ér el. A kutatás szabadságával kívántam élni mindössze, melynek sértetlennek kell maradnia a filozófusok között, és a képességeimet akartam kipróbálni egy nehezebb mű megértésében és – ha lehetséges

His praefatis ausim concludere Kantium inter excellentissimos huius aevi philosophos esse recensendum, qui dogmatismum Wolffii masculine profligavit, errores antiquiores philosophiae plurimos emendavit, philosophos ad modestiam iudicandi adduxit et a temeritate in alterutram partem pronunciandi avocavit, amplam eruditis cogitandi suppeditavit materiam sublimiorisque cuiusdam philosophiae, ut Newton matheseos, auctor fuit; praefiscine tamen dixerim laudum sublimitatis, quibus opera eius apud admiratores inventorumque eius aemulos vulgo cluent, rationem non tam in acri spiritu et vi, quae rebus et verbis inesset, quam in novis terminis, longioribus periodis scribendique peculiari ratione, qua Kant clarissimis quandoque rebus tenebras obducere potest, esse quaerendam. Argumenta, quibus dogmata sua defendit, saepissime esse levia arcanaqua systematis esse praesidia

¹ Minthogy a *mathematica* latinul jelenthet a mai értelemben vett matematika mellett csillagászatot is, Rozgonyi megjegyzése egy-szerre utal Newton fizikai, égi mechanikai munkásságára és a mö-götte álló matematikai apparátusra. Lásd még: *Dubia*, 14.

– [151] a megítélésében. Ezek előrebecsátása után azt a következtetést merném levonni, hogy Kantot e kor legkiválóbb filozófusai között kell számontartani, aki Wolff dogmatizmusát bátran legyőzte, a filozófia számos régebbi hibáját kijavította, a filozófusokat az ítélethozatalban való szerénységre vezette, és lebeszélte őket arról a meggondolatlanságról, hogy valamely oldalra hajló kijelentést tegyenek, továbbá a művelteknek bőséges anyagot szolgáltatott a gondolkodáshoz, és egy magasztosabb filozófia szerzője lett, ahogy Newton egy kiválóbb matematikáé;¹ mégis azt mondanám irigység nélkül, hogy a nagyszerűségére vonatkozó dicséretetek okát – melyeknek köszönhetően Kant művei csodálói és újításainak versenytársai előtt széles körű hírnévnek örvendenek – nem annyira a témákban és szavakban megnyilvánuló elmeél erejében kell keresni, mint az új terminusokban, a hosszabb körmondatokban és a sajátos írásmódban, amellyel Kant olykor a legvilágosabb dolgokat is képes homályba burkolni. Az érvek, amelyekkel saját

substitutionem analyticae propositionis in locum syntheticae, ambiguitatem formulae a priori, conceptum [152] experientiae, sensationis, intuitus, intellectus, rationis, spatii et temporis etc. arbitrium. Si cui, praesertim in schola Kantii parum versato, dura haec videatur sententia, eum rogatum velim, ut iudicium suum de hoc opusculo Kantiique scriptis tantisper suspendat, donec *Criticen purae rationis* iterum, imo saepius perlegerit noveritque haec salvo meliori, ut aiunt, scripta esse iudicio.

---

nézeteit védi, a leggyakrabban gyengék, és a rendszer rejtett véderejét az analitikus kijelentés szintetikus kijelentés helyére történő behelyettesítése, az *a priori* kifejezés kétértelműsége, valamint a tapasztalat [152], az érzékelés, a szemlélet, az értelem, az ész, a tér, az idő stb. önkényes fogalmai jelentik. Ha valaki számára – különösen annak, aki Kant iskolájában nem töltött el elég időt – durvának tűnik ez a vélemény, akkor arra szeretném kérni őt, hogy ezen művecskével és Kant írásaival kapcsolatban függessze fel az ítéletét egészen addig, amíg *A tiszta ész kritikáját* nem olvasta végig ismét, sőt többbedjére, és nem ismeri fel, hogy mindez – mint mondják – a kedvezőbb ítélet lehetőségének fenntartásával íródott.

Irodalom

1. A Dubiában hivatkozott művek

Butler, Joseph 1736. *The Analogy of Religion Natural and Revealed. To which are added Two Brief Dissertations: I. Of Personal Identity, II. Of the Nature of Virtue.* Dublin, Jones.

Desmaizeaux, Pierre 1740. Avertissement sur cette seconde Edition. In *Recueil de diverses pices, sur la Philosophie, la Religion Naturelle, l'Histoire, les Mathematiques, etc.* Par Mrs. Leibniz, Clarke, Newton et autres Auteurs célèbres. I. kötet. Fordította Pierre Desmaizeaux. 2. jav., bőv. kiadás. Amszterdam, François Changuion.

Ernesti, Johann August 1736. *Initia doctrinae solidioris.* Lipcse, Martin.

Hume, David 1758. *Essais Philosophiques sur l'Entendement Humaine.* 1. kötet. Fordította Jean Bernard Merian. Amszterdam, Schneider.

Hume, David 1790. *Über die menschliche Natur aus dem Englischen nebst kritischen Versuchen zur Beurtheilung dieses Werks.* 1. kötet. *Ueber den menschlichen Verstand.* Fordította és a kritikai értekezéseket írta: Jakob, Ludwig Heinrich. Halle, Hemmerde–Schwetschke.

Jakob, Ludwig Heinrich 1786. *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden oder aller spekulativen Beweise für das Daseyn Gottes.* Lipcse, Heinsius.

Jakob, Ludwig Heinrich 1788. *Grundriß der allgemeine Logik und kritische Anfangsgründe zu einer allgemeinen Metaphysik.* Halle, Franke–Bispink.

Kant, Immanuel 1783. *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik die als Wissenschaft wird auftreten können.* Riga, Harknoch.

- Kant, Immanuel 1787. *Critik der reinen Vernunft*. 2. kiadás. Riga, Hartknoch.
- Kant, Immanuel 1788. *Critic der practischen Vernunft*. Riga, Hartknoch.
- Kant, Immanuel 1790. *Ueber eine Entdeckung nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft, durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll*. Königsberg, Nicolovius.
- Reid, Thomas 1785. *Essays on the Intellectual Powers of Man*. Edinburgh, Bell.
- Reinhold, Karl Leonhard 1789. *Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens*. Prága–Jéna, Widtmann–Mauke.
- Schmid, Carl Christian Erhard 1786. *Critik der reinen Vernunft im Grundrisse zu Vorlesungen, nebst einem Wörterbuch zum leichtern Gebrauch der kantischen Schriften*. Jena, Cröker.
- Schultz, Johann Friedrich 1784. *Erläuterungen über des Herrn Professor Kant Kritik der reinen Vernunft*. Königsberg, Dengel. [2. jav., bőv. kiadás: Lipcse–Frankfurt, 1791.]

2. A bevezetőben és a jegyzetekben hivatkozott irodalom

- Almási Balogh Pál 1835. Felelete ezen kérdésre: [...] Tudományos mivelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a' philosophia állapotja iránt; és tekintvén a' philosophiát, miben s mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél? In *Philosophiai pályamunkák*. Kiadja a' Magyar Tudós Társaság. Buda, Magyar Kir. Egyetem. 1. kötet. XI–XVI. 1–211.
- Ács Pál 2007. David Hume eszméi a magyar irodalomban. *Világosság*, 48/10. 81–91.
- Ambrus Mór 1885. *Vázlatok a losonczy gymnásium háromszázados életéből*. Losonc, Kármán Ny.
- Bartók György 1925. *Kant*. Kolozsvár, Az Út.
- Beattie, James 1778. *An Essay on the Nature and Immutability of the Truth; in Opposition to Sophistry and Scepticism*. 6. javított kiadás. London, Dilly.
- Behyna Gyula 1875. Kant hatása hazai bölcsészetünkre és főkövetői nálunk 1848-ig. 1–3. rész. *Figyelő*, 5/40. 472–474, 5/41. 482–485, 5/42. 494–496.
- Budai Ferenc 1801. *A' Kánt szerént való filosofiának rostálgatása levelekbenn*. Pozsony, Wéber.
- Gerecze Péter 1881. Die erste periode der Magyarischen Kantliteratur 1781–1832. *Acta comparationis Litterarum Universarum*, 9 (új folyam 5). 159–162.
- Gerecze Péter 1975. A magyar nyelvű Kant-irodalom első szakasza. In Gaal György (szerk.): *Összehasonlító irodalomtörténeti lapok*. Bukarest, Kriterion. 189–193.

- Gurka Dezső 2016. Segner János András munkásságának kanti recepciója. In Gurka Dezső (szerk.): *Matézés, mechanika, metafizika. A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*. Budapest, Gondolat. 95–115.
- Harrington, James 1656. *The Common-wealth of Oceana*. London, Streater.
- Havas László 2011. Elöljáróban: a magyar filozófia 200 évvel ezelőtt (Adalékok Kant magyarországi recepciójához: Rozgonyi József Kant-kritikája). *Nagyverdei Almanach*, 2/2. 33–42.
- Horkay László 1975. A kanti filozófia ismeretének legkorábbi nyomai hazánkban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 79/4. 462–464.
- Horváth Keresztély János 1797. *Declaratio infirmitatis fundamentorum operis Kantiani Critik der reinen Vernunft*. Buda, Egyetemi Nyomda.
- Hume, David 1995. *Tanulmány az emberi értelemről*. 2. átdolg. kiadás. Fordította Vámosi Pál. Budapest, Nippon.
- Hume, David 2006. *Értekezés az emberi természetről*. Fordította Bence György. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kant, Immanuel 1796–1798. *Opera ad philosophiam criticam*. 1–4. kötet. Fordította Friedrich Gottlob Born. Lipcse, Schwickert.
- Kant, Immanuel 1991. A gyakorlati ész kritikája. In Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Fordította Berényi Gábor. Budapest, Gondolat.
- Kant, Immanuel 1999. *Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel*. Fordította John Éva és Tengelyi László. Budapest, Atlantisz.
- Kant, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. Fordította Kis János. Budapest, Atlantisz.
- Mendelssohn, Moses 1785. *Morgenstunden oder Vorlesungen über das Daseyn Gottes*. Berlin, Voß–Cohn.
- Mendelssohn, Moses 1819–1825. *Sämmtliche Werke*. 1–12. kötet. Buda–Nagyvárad, Buridán.
- Mester Béla 2007a. Skót ihletésű magyar filozófia a németek számára: Rozgonyi József Kant-kritikájának kulturális kontextusa. In Szigeti Attila (szerk.): *Az interkulturalitás filozófiai problémái*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó. 131–142.
- Mester Béla 2007b. Magyar felvilágosodás – német vagy skót? Rozgonyi József Kant-kritikája. In Ludassy Mária – Pogonyi Szabolcs – Miklósi Zoltán (szerk.): *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Budapest, Áron Kiadó. 399–446.

- Mester Béla 2010a. Kazinczy Ferenc és Rozgonyi József a magyar Kant-vitában. In Kiss Endre – Egyed Emese – Rathmann János (szerk.): *Korszakok, irányzatok, életművek. Tanulmányok a közép- és kelet-európai felvilágosodásról – Epochen, Richtungen, Lebenswerke. Studien über mittel- und osteuropäische Aufklärung*. Budapest, MTA–ORZSE Zsidó Kultúratudomány Kutatócsoportja – Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem. 77–86.
- Mester Béla 2010b. „Quasi e machina Aretalogus quidam”. A magyar Kant-vita göttingai gyökerei. In Gurka Dezső (szerk.): *Göttingen dimenziói: A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Budapest, Gondolat Kiadó. 141–150.
- Mester, Béla 2011. The Kantian and Hegelian Roots of Nation-Building in Nineteenth-Century Central Europe. In Machura, Piotr – Jozek, Milan – Jurová, Jarmila – Kiepas, Andrzej (szerk.): *Central-European Ethos or Local Traditions. Freedom, Responsibility*. Boskovice, Albert. 13–22.
- Mester Béla 2012. Kant-kritika a magyar filozófiában 1795 előtt és után. In Egyed Péter (szerk.): András Zselyke – Szabó Beáta (sajtó alá rend.): *Felvilágosodás. Magyar századforduló. A VII. Hungarológiai Kongresszus Filozófia Szekciójának előadásai*. Kolozsvár, EME. 60–72.
- Mester, Béla 2015a. József Rozgonyi's Critique of Kant. In Waibel, Violetta L. (szerk.): *Detours: Approaches to Immanuel Kant in Vienna, in Austria, and in Eastern Europe*. Vienna, Vandenhoeck und Ruprecht. 191–201.
- Mester, Béla 2015b. Die Kant-Kritik des Ungarn József Rozgonyi. In Waibel, Violetta L. (szerk.): *Umwege. Annäherungen an Immanuel Kant in Wien, in Österreich und in Osteuropa*. Wien, Vienna University Press. 196–207.
- Mester Béla 2016a. Rozgonyi József Kant-kritikájának matematikafilozófiai aspektusai. In Gurka Dezső (szerk.): *Matézis, mechanika, metafizika. A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*. Budapest, Gondolat Kiadó. 24–38.
- Mester Béla 2016b. A Kantról szóló korai magyar filozófiai diskurzus fordulópontja. In Tanczos Péter – Varga Rita (szerk.): „...amennyiben szellemi lények vagyunk”. *Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 77–91.
- Mester Béla 2016c. A magyar filozófia, amint saját történetét írja – némileg újragondolva. In Rigán Lóránd – Ungvári Zrínyi Imre (szerk.): *Az értelem anyanyelvén. Magyar filozófusok a 20. és 21. században*. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó – Korunk. 12–25.
- Mészáros András 2000. *A filozófia Magyarországon a kezdetektől a 19. század végéig*. Pozsony, Kalligram.

- Mitrovics Gyula 1912. A magyar bölcsészeti irodalom vázlata. In Schwengler Albert: *A bölcsélet története*. 2. átdolg. kiadás. Fordította Mitrovics Gyula, a fordítást az eredetivel egybevetette és átdolgozta Alexander Bernát. Budapest, Franklin Társulat. 485–553.
- N. N. 1793. Pestini, apud Matthiam Trattner: Iosephi Rozgonyi, in gymnasio Lossontziensi P. P. Dubia de initiis Transcendentalis Idealismi Kantiani. Ad viros clarissimos Jacob & Reinhold. 1792. *Novi Ecclesiastico-scholastici Annales Evangelicorum August. et Helvet. Confessionis in terris Austriacis*, 1/2. 60–89.
- N. N. 1794. Philosophiae studiosi sub praesidio clarissimi viri Iosephi Rozgonyi. *Novi Ecclesiastico-scholastici Annales Evangelicorum August. et Helvet. Confessionis in Austriaca Monarchia*, 2/1. 29–30.
- N. N. 1821. Aphorismi psychologiae empiricae et rationalis perpetua Philosophiae Criticae ratione habita. 1821. *Göttingische gelehrte Anzeigen*, 3. kötet, 200. szám, december 15. 1998–2000. [Német nyelvű könyvismertetés Rozgonyi munkájáról.]
- Norris, John 1701. *An Essay Towards the Theory of the Ideal or Intelligible World*. London, Manship.
- Oswald, James 1766–1772. *An Appeal to Common Sense in Behalf of Religion*. 1–2. kötet. Edinburgh, Kincaid–Bell.
- Oswald, James 1774. *Appellation an den gemeinen Menschenverstand zum Vortheil der Religion*. Lipcse, Junius.
- Pavlovits Tamás 2017. Mathesis universalis és végtelen. A matematika mint a megismerés normája a kora újkorban. *Magyar Filozófiai Szemle*, 61/3. 67–85.
- Percz László 1992. Felemás portré politikai keretben. Kant-vita a *Tudományos Gyűjtemény* 1817–1818-as évfolyamaiban. *Világosság*, 33/11. 845–856.
- Percz László 2008. A filozófia mint följelentés. Budai Ferenc „Rostá”-ja. In Percz László: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. 58–75.
- Pfeifer Vilmos 1941. *Magyar filozófusok a 18. század végén*. Szeged, Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Filozófiai Intézete.
- Popkin, Richard H. 2003. *The History of Scepticism from Savonarola to Bayle*. 3., bőv. kiadás. Oxford, Oxford University Press.
- Pukánszky Béla 1924. Kant első magyar követői és ellenfelei. *Protestáns Szemle*, 33/5–6. 294–303.
- Rácz Lajos 1910. Egy magyar és egy német antikantiánus érintkezése. In Dénes Lajos (szerk.): *Dolgozatok a modern filozófia köréből. Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára*. Budapest, Franklin Társulat. 537–549.

- Reid, Thomas 1996. Tanulmányok az ember szellemi képességeiről [részlet]. Fordította Babarczy Eszter. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A skót felvilágosodás*. Budapest, Osiris. 263–273.
- Reinhold, Karl Leonhard 1790–1792. *Briefe über die Kantische Philosophie*. 1–2. kötet. Lipcse, Göschen.
- Ross, William David (bevezette, a kommentárokat írta és a szöveget ellenőrizte) 1924. *Aristotle's Metaphysics*. 1. kötet. Oxford, Clarendon Press.
- Rozgonyi József 1791. *Jó gymnasium, melyet midőn 1791. eszt. Sz. István havának 30. napján Losoncon professori hivatalába bé állana, együgyűen lerajzolt*. Buda, a Királyi Akadémiának betűivel.
- Rozgonyi József 1792. *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani*. Pest, Trattner.
- Rozgonyi József 1808. *Oratio Inauguralis de Socratica philosophandi ratione nostris temporibus revocanda*. Sárospatak, Szentes.
- Rozgonyi József 1812–1813. *Philosophia universalis. Descripta et plurimis interpretationibus exemplis et notis in publicis praelectionibus connotatis aucta per: P. B. de A. [Paulum Balogh de Almás]*. Tomus I. continens *Psychologiam*. Sárospatak. [Rozgonyi József sárospataki filozófiai előadásai Almási Balogh Pál lejegyzésében. Kézirat az Egyetemi Könyvtárban, kéziratári jelzete: F27.]
- Rozgonyi József 1813. *Észre-vételek azon még kéz-írásban lévő 's a' Kánt ízlése szerint készült munkára nézve, melynek neve: Erköltsi Tudományok' megrostálása*. Sárospatak, Nádaskay.
- Rozgonyi József 1816. *Responsio ad immodesti anonymi recensentis, crises, contra Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani*. Sárospatak, Nádaskay.
- Rozgonyi József 1818. *Brevis systematis scholarum ref. S. patakiensum novissimi conspectus*. Sárospatak, Nádaskay.
- Rozgonyi József 1819a. *A' pap és a' doctor a' sínlődő Kánt körül, vagy rövid vizsgálása, főképpen a' Tiszt. Pucz Antal Úr' Elmélkedéseinek: A' Kánt' Philosophiájának fő Resultátumairól, 's óldalaslag illetése az erköltsi Catechismust Író' Bétsi feleleteinek*. Sárospatak, Nádaskay.
- Rozgonyi József 1819b. *Aphorismi psychologiae empiricae et rationalis perpetua Philosophiae Criticae ratione habita*. [Címe a kettős címlap másik oldalán: A). De vero. Pars I. Psychologia empirica et rationalis.] Sárospatak, Nádaskay.
- Rozgonyi József 1821. *Aphorismi historiae philosophiae*. Sárospatak, Nádaskay.
- Rozgonyi József 1822a. *Aphorismi juris naturae, perpetua juris Romani, Hungarici, juris naturae Kantiani ratione habita*. [Címe a kettős címlap másik oldalán: B). De Bono. Pars I. Jus Naturae.] Sárospatak, Nádaskay.

- Rozgonyi József 1822b. Aristippus védelme. *Tudományos Gyűjtemény*, 6/7. 52–61.
- Rozgonyi József 1992. *Észre-vételek azon még kéz-írásban lévő 's a' Kánt ízlése szerint készült munkára nézve, melynek neve: Erköltsi Tudományok'* megrostálása. In Várhegyi Miklós (vál., szerk.) – Kőszegi Lajos (társszerk.): *Galagonya magyarok. Szemelvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaitól Böhm-ig*. Veszprém, Comitatus. 162–171.
- Rozgonyi József 1994. A' pap és a' doctor a' sínlődő Kánt körül, vagy rövid vizsgálása, főképpen a' Tiszt. Pucz Antal Úr' Elmélkedéseinek: A' Kánt' Philosophiájának fő Resultátumairól, 's óldalaslag illetése az erköltsi Catechismust Író' Bétsi feleleteinek. In Várhegyi Miklós (vál., szerk.) – Kőszegi Lajos (társszerk.): *Elmész. Szemelvények a régi magyar filozófiából*. Veszprém, Comitatus. 69–86.
- Rozgonyi József 2010. Kételemek a kanti transzcendentális idealizmus alapelveivel kapcsolatban. Fordította Havas László. In Tüskés Gábor (szerk.): *Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok*. 1. kötet. Budapest, Kortárs Könyvkiadó. 153–156, 853–857 [jegyzetek]. [Szemelvény, a *Dubia* 15–21-et tartalmazza.]
- Ruszek József 1811. *A' filozofiának rövid historiája*. Veszprém, Számmer.
- Schulze, Gottlob Ernst 1792. *Aenesidemus, oder über die Fundamente der von dem Herrn Professor Reinhold in Jena gelieferten Elementarphilosophie. Nebst einer Vertheidigung des Skepticismus gegen die Anmaaßungen der Vernunftkritik*. Helmstedt, Fleckeisen.
- Segner, Johann Andreas 1773. *Anfangsgründe der Arithmetik*. Halle, Rengerischen Buchhandlung.
- Serédi Lajos 1896. Zur Geschichte und Literatur der Philosophie in Ungarn. Von Prof. Dr. M. Szlávik in Eperjes. *Athenaeum*, 5/3. 457–483. [Szlávik 1896 bírálata magyar nyelven.]
- Szlávik, Matthias 1896. Zur Geschichte und Literatur der Philosophie in Ungarn. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, új folyam, 107/2. 216–232.
- Ungvárnémeti Tóth László 1819. Beszélgetés. Aristipp. Kant. Merkúr. *Hasznos Mulatságok*, 3 (második félév)/36. 281–284.
- Ungvárnémeti Tóth László 2008. Beszélgetés. Aristipp. Kant. Merkúr. In Merényi Annamária – Tóth Sándor Attila (szerk.): *Ungvárnémeti Tóth László művei*. Budapest, Universitas. 541–542.

Névmutató

A névmutató a bevezetőben, a széljegyzetekben és az irodalomjegyzékben előforduló nevek nélkül a *Dubia* fő szövegének és lábjegyzeteinek a névanyagát tartalmazza, megadva mind az eredeti, mind a fordításban használt névváltozatot, az eredeti kiadás oldalszámaira utalva. Azokat a neveket is tartalmazza, amelyek a fordítás során tulajdonnévből melléknévvé váltak, de a latin szövegben tulajdonnévként szerepelnek (*Cicero – cicerói*). *Kurzív szám* jelzi, ha az adott név csak lábjegyzetben szerepel az adott oldalon.

Ariadné (Ariadne)	12
Arisztotelész (Aristoteles)	10, 17, 98
Beattie, James	2, 16, 18
Berkeley, George	54
Butler, Joseph	109
Cartesius → Descartes, René	
Copernicus → Kopernikusz	
Coste, Pierre	87
Cicero, Marcus Tullius	17, 49, 80, 130, 138
Cook (Cockius), James	141
Descartes (Cartesius), René	54

Eberhard(us), Johann August	30
Epikurosz (Epicurus)	10, 138–139
Ernesti, Johann August	47
Gyürki István (Stephanus)	3
Flaccus → Horatius Quintus Flaccus	
Harrington (Harington, Harringtonius), James	50
Hobbes (Hobbius), Thomas	49
Horatius Quintus Flaccus	8
Hume (Humius), David	9, 10, 12, 13, 15, 18–22, 24–27, 49–50, 65, 68, 74, 108, 123, 137, 150
Jakob (Jacob), Ludwig Heinrich von	1, 5, 12, 18, 32, 61, 63, 67, 68, 70, 74, 75, 84, 118, 120, 125, 132, 140, 150
Kant (Kantius), Immanuel	5–7, 9–16, 18, 21–23, 26–32, 34, 40–42, 44–51, 53–59, 62–64, 66–71, 73–77, 81–82, 85, 89, 92, 93–94, 96–102, 104–107, 108, 110–119, 121–122, 125–129, 131–132, 134–141, 144–145, 147, 149–152
Kopernikusz (Copernicus), Nikolausz	16
Leibniz (Leibnitz, Leibnitzius), Gottfried Wilhelm	10, 54, 74–75
Locke (Lockius), John	10, 77, 87–88, 92, 108
Mendelssohn (Mendelsohn), Moses	24–25, 65, 84, 150

Newton, Isaac	151
Norris (Norrisius), John	53
Oswald, James	16
Pál (Paulus)	91
Péter (Petrus)	19, 73, 91, 95–96
Pfaff(ius), Christopher Matthäus	75
Pindaros (Pindarus)	7
Platón (Plato)	10, 50, 54
Polüianos (Polyaenus)	49
Pompeius, Cnaeus Magnus	61
Puky Ferenc (Franciscus)	3
Püthagorasz (Pythagoras)	52
Reid, Thomas	16, 53
Reinhold, Karl Leonhard	1, 5, 12, 54, 63
Rozgonyi József (Josephus Rozgonyi)	1
Schmid, Carl Christian Erhard	63, 105, 108, 122
Schultz (Schultzius, Schulz, Schulze), Johann Friedrich	62, 63
Spinoza, Baruch (Benedictus)	70
Szilasy József (Josephus)	3
Titius, Caius	90
Trattner Mátyás (Mathias)	1
Wolff, Christian	78, 151

